

Dnevi evropske kulturne dediščine
The European Heritage Days
Les Journées Européennes du Patrimoine

Srednjeveška mesta

Dnevi evropske kulturne dediščine
The European Heritage Days
Les Journées Européennes du Patrimoine

Srednjeveška mesta

Srednjeveška mesta

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

711.4(497.4)(091)

SREDNJEVEŠKA mesta [teksti Cene Avguštin ... [et al.] ;
urednica Jerneja Batič ; fotografije Miran Kambič ... [et al.] ;
stare upodobitve Loški muzej Škofja Loka ... [et al.] ;
franciscejski kataster Arhiv Republike Slovenije, Državni arhiv
Trst ; zemljevidi Geodetski zavod Slovenije]. - Ljubljana :
Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno
dediščino, 1998

ISBN 961-6037-33-1

1. Avguštin, Cene 2. Batič, Jerneja

77725440

Kazalo

- 9   Uvod *Ivan Stopar*
- 19   Srednjeveška mesta v Istri *Salvator Žitko*
31   Izola *Daniela Tomšič*
37   Koper *Mojca Guček*
43   Piran *Mojca Guček*
- 51   Goriška in Gorica v srednjem veku *Branko Marušič*
- 61   Gorenska mesta *Cene Avguštin*
73   Kamnik *Cene Avguštin*
77   Kranj *Cene Avguštin*
81   Škofja Loka *Cene Avguštin*
86   Radovljica *Cene Avguštin*
- 93   Dolenjska in Notranjska *Jelka Pirkovič*
99   Črnomelj *Jelka Pirkovič*
103 Kočevje *Jelka Pirkovič*
107 Kostanjevica na Krki *Jelka Pirkovič*
111 Krško *Jelka Pirkovič*
115 Lož *Jelka Pirkovič*
119 Metlika *Jelka Pirkovič*
123 Novo mesto *Jelka Pirkovič*
127 Višnja gora *Jelka Pirkovič*
- 135 O nastanku in razvoju srednjeveških mest
na slovenskem Štajerskem *Jože Curk*
142 Brežice *Jože Curk*
145 Celje *Ivan Stopar*
148 Maribor *Jože Curk*
152 Ormož *Jože Curk*
154 Ptuj *Jože Curk*
159 Slovenj Gradec *Jože Curk*
161 Slovenska Bistrica *Jože Curk*
- 166 Ljubljana *Ivan Stopar*
171 Ljubljana 1808. *Prevod Ivan Stopar*
- 175 Viri in literatura

Uvod

Med fenomeni poznosrednjeveške družbe imajo mesta kot visoko organizirane naselbinske aglomeracije prav poseben položaj. S svojo pojavnostjo opredeljujejo bolj kot cerkve ali gradovi, kulturno in civilizacijsko stopnjo, ki jo je neka pokrajina dosegla v svojem razvoju, obenem pa zvesto odslikavajo družbena protislovja svoje dobe. Spričo tega je naravno, da se s preučevanjem mest ukvarjajo strokovnjaki najrazličnejših profilov, geografi in urbanisti, umetnostni zgodovinarji in sociologi, vsak s svojega specifičnega zornega kota. Vse te stroke so vsaka na svojem področju že posredovale pronicljiva spoznanja, vendar so njihove ugotovitve v naših razmerah v veliki meri ostale parcialne. Uravnotežena strukturalna analiza, ki bo ob upoštevanju vseh zgodovinskih danosti pripomogla h kompleksnejšemu vrednotenju mestnih tkiv in k ugotavljanju temeljnih zakonitosti njihovega razvoja, ostaja zato še vedno eden najprovokativnejših izzivov zlasti za tiste sredine, ki historična mesta ne le analizirajo, marveč tudi usmerjajo njihov nadaljnji razvoj. Nastanek in razvoj velikih mest, ki so prej ali slej prerasla v pokrajinske ali celo državne prestolnice, so vselej pogojevale velike reke. To velja tako za stari Egipt in Mezopotamijo, kot za velike evropske reke. Aachen kot prestolnica Karla Velikega je ležal ob Renu, ob Donavi so poleg starega cesarskega svobodnega Regensburga zrastle kar štiri današnje državne prestolnice, Dunaj, Bratislava, Budimpešta in Beograd.

V slovenskem prostoru ni rek, ki bi se merile z Donavo in drugimi velikimi evropskimi rekami, zato so bili pri nastanku naših mest - tudi ta so kajpak nastajala v dolinah in vselej tudi ob rekah - odločilnejši drugi dejavniki, ne nazadnje rimska imperialna komunikacijska mreža z vrsto pomembnih, delno vojaških, predvsem pa trgovskih postojank. Bežen pogled na znamenito Karto Peutingerio nam namreč pokaže, da lahko zametke pomembnega dela naših večjih naselbinskih aglomeracij iščemo na lokacijah antičnih mest ali vsaj v njihovi neposredni bližini. Rim je na naših tleh, kot okvirno razberemo iz te karte, uresničil znano načelo, s katerim se pri nas zmeraj znova srečamo, naj razdalja med posameznimi mesti oziroma večjimi naselji popotniku omogoči, da jo v enem dnevu prehodi. Pot med pomembnejšimi postajami je tam označena z rimskimi miljami in če med te postaje vstavimo naselja, katerih lokacijo označujejo napisi na rimskih stelah in so jo potrdila arheološka izkopavanja, dobimo mrežo urbanih aglomeracij, ki je skoraj identična z današnjo.

Definicija pojma mesto - municipium, urbs, civitas - je zahtevnejša, kot se zdi na prvi pogled. Še najenostavnejša je njegova pravna opredelitev - gre za naselbino, ki je sprva od vladarja, nekako od 12. oziroma 13. stoletja naprej pa od deželnega kneza ali fevdalnega gospoda dobila mestne pravice, te pa so vključevale tako s statusu potrjeno samoupravo kot tudi pravico do obzidja.

Drugače je, če na oznako mesto pogledamo z vsebinske plati. Tedaj gre za naselje z diferencirano socialno strukturo prebivalstva, ki ga v veliki meri oblikuje sloj obrtnikov, ob njih pa tudi dvoživk, življa, ki se zlasti v manjših krajih vsaj delno preživlja še z obdelo-

vanjem zemlje, vendar ni več odvisen od fevdalnega gospoda. Temu se pridružuje še osebno svoboden sloj gostačev in dninarjev, opazen je delež duhovščine in v izjemnih primerih svetne gosposke, medtem ko je sloj trgovcev v naših mestih v nasprotju z italijanskimi (pri nas obalnimi) in velikimi evropskimi mesti zanemarljiv. Večina trgovine se še vedno odvija na sejmi, za njen razcvet pa skrbijo tujerodni poklicni trgovci, ki v teh mestih nimajo svojega stalnega bivališča. Prav zato je pri nas v tem času sloj patricijev, ki je v socialni strukturi večjih tujih mest zavzel že viden položaj, povsem zanemarljiv, če o njem sploh lahko govorimo.

Opisani sestav prebivalstva je našel prepoznaven odsev v strukturi naših mest, ki so se večinoma izoblikovala v daljšem časovnem razdobju in je zato vsakokratna podelitev mestnih pravic največkrat pomenila samo formalno potrditev že obstoječega stanja. Njihova zunanja značilnost je v nasprotju z vami in podeželskimi sejemskimi naselbinami predvsem v dovolj velikem tržnem prostoru, zlasti pa v kompaktnih, strnjenih nizih zidanih hiš, ki jih predirajo le ozki prehodi in uličice. Hiše so praviloma enonadstropne, krite s strmimi strehami in s sprednjimi fasadami obrnjene proti glavni ulici ali trgu, stavbe mestnega plebsa v pomožnih vzporednih ulicah pa so celo pritlične in vsaj delno tudi lesene. Sicer pa so notranjo strukturo naših srednjeveških mest v veliki meri pogojevale naravne danosti njihove lege in način, kako so nastala. Ni namreč vseeno, ali so zrasla organsko ali so bila umetno zasnovana, že bežen pogled pa nam pokaže, da je bilo prvih odločno več.

Spričo ugotovitve, da je več naših mest lociranih tam, kjer so bili pred dvema tisočletjema rimski municipiji, bi denimo pri Ljubljani, Celju ali Ptuju pričakovali določeno kontinuiteto v njihovi urbani zasnovi, vendar te ni bilo. Stara rimska mesta, ki so bila v času preseljevanja narodov uničena, so novi naseljenci, zlasti Slovenci, pustili v nemar in jih niso skušali obnoviti. Ruševine teh mest so v vsem srednjem veku služile le kot priročno skladišče gradbenega materiala, kar je bilo tudi vse. Tako se ulična mreža rimskih mest malone nikoli ne prekriva s srednjeveško in če se, je to le posledica naključja. Celo rimska mestna obzidja, ki bi jih bilo mogoče obnoviti in s pridom uporabiti tudi za zavarovanje srednjeveških naselbin, so v večini primerov zanemarili, nemara zato, ker so bila naša prva srednjeveška mesta praviloma manjša od svojih antičnih predhodnikov. Izjemi sta morda le Celje, kjer se je zahodni del srednjeveškega obzidja naslonil na temelje antičnega, in Ajdovščina, kjer so obod vojaške naselbine *Castrum ad fluvium frigidum* uporabili za okvir, znotraj katerega se je kasneje povsem nepravilno razvila trška naselbina.

Preden pa skušamo skicirati temeljne značilnosti srednjeveških mest, naj opozorimo vsaj na razliko, ki se kaže pri njihovi zasnovi v primerjavi z zasnovami antičnih mest. Pri antičnih mestih je takoj očitna njihova dosti večja regularnost, a tudi vloge rimskih forumov ni mogoče vzporejati s srednjeveškimi tržnimi prostori. In še ena specifična razlika je, ki izvira iz miselnosti antičnega oz. srednjeveškega človeka: prvi je kljub veri v onstranstvo neprimerljivo bolj prizemljen, svet živih in svet mrtvih sta pri njem strogo ločena; pri srednjeveškem kristjanu je bilo rugače. Zanj je bilo življenje na zemlji samo nekaj prehodnega, saj naj bi se pravo, večno življenje zanj pričelo šele po smrti. Tako so Rimljani svoje mrtve vselej pokopavali zunaj mestnih pomerijev in njihovih obzidij, levo in desno od katere izmed mestnih vpadnic, srednjeveški človek pa jim je odmeril prostor v svoji neposredni soseščini, na pokopališču ob mestni župnijski cerkvi znotraj obzidanega pomirja, saj je bilo slovo od pokojnih zanj vselej le nekaj začasnega. Vse to so vidiki, na katere radi pozabljamo, čeprav naravnost terjajo poglobljeno analizo.

Odločilen moment za nastanek srednjeveških mest na večjem delu Slovenije, spet z izjemo obale, je bila pogosto lega ob pomembni fevdalni postojanki, gradu, na zunanjem obodu po možnosti dodatno zavarovana z rečnim tokom. Prostora tu največkrat ni bilo na pretek, saj je bil po sili razmer omejen na ozek pas med vznožjem grajskega hriba in strugo. Med takšna mesta sodijo poleg najznačilnejšega primera, Ljubljane, vsaj še Ptuj, Gornja Radgona, Kamnik, Lož in celo Maribor, pri čemer je zanimivo, da neredko naletimo celo na direktno povezavo med gradom in naselbino. Takšna povezava, ustvarjena z obzidjem, je izpričana že v Ljubljani, Škofji Loki ali na Ptuj, neredko pa je značilna tudi za trške naselbine, kakršni sta bili Rogatec ali Postojna. Pogosto so prav naselbine ob vznožjih grajskih gričev začele že zgodaj dobivati mestni značaj, saj so bili tu spričo razvitega pridvornega gospodarstva ustvarjeni najboljši pogoji za nastanek tistega sloja prebivalstva, ki je določeno naselbino definiralo kot mestno - obrtniki. To lepo ponazarja Ptuj, kjer že v 14. stoletju najdemo poleg obligatnega sodnika tudi mesarja, kovača, kopališčarja in celo zlatarja.

Za nastanek organsko raščenih srednjeveških mest je bila enako kot lokacija v zavetju gradu pomembna lega v sotočju ali ob rečnih okljukih, medtem ko se zgolj tovarniška naselja ob sicer pomembnih poteh z obale proti celini nikoli niso razrasla v mesta. Lega v sotočju je značilna za Kranj, Radovljico, Škofjo Loko in Celje, mnogo mest pa je nastalo tudi ob okljukih, recimo Novo mesto, Črnomelj, Kočevje ali Kostanjevica - pri slednji je zanimivo, da so poseljeni zemeljski jezik ob okljuku Krke z izgradnjo prekopa spremenili v otok, podobno kot se je to zgodilo z bližnjim gradičem Otočec, v belokranjskem Gradacu in morda še kje.

Če sta bili pri naštetih srednjeveških mestih njihova zasnova in rast v kar največji meri pogojeni z danostmi terena, tega nikakor ni mogoče trditi za nove, zlasti v 13. stoletju ad hoc ustanovljene mestne naselbine. Nimamo še pravih analiz za oceno, da so prvotne, ruralne naselbine, ki se jih je pozneje oprijelo ime Stari trg, Stara Loka in podobno, nenadoma postale pretesne, vsekakor pa velja, da je bilo marsikdaj dosti lažje zasnovati novo naselbino v skladu z ustanoviteljevimi potrebami in željami kot pa preurejati staro, raščeno. Da pa so nekatera nova mestna naselja lahko nastala tudi iz posebnih političnih ali vojaških potreb, dokazujeta ustanovitvi Novega mesta v 14. in Višnje gore v 15. stoletju.

Urbane zasnove novo ustanovljenih mest, denimo Slovenj Gradca, Škofje Loke ali Loža, so praviloma čistejše, njihova notranja struktura je razvidnejša. Tloris je bolj ali manj kvadraten, kar je pri drugih mestih, denimo pri Mariboru ali Celju, izjema. Vendar velja poudariti, da je vsaj v Celju ob gradnji novo zamejenega pomerija ostalo še dovolj nepozidanega prostora, zelenih površin, ki so jih z novimi stavbami zapolnili šele v naslednjih treh stoletjih. Tako je bilo nemara tudi v Mariboru, medtem ko je ustanovitelj pri novih zasnovah vselej bolj ali manj uspešno predvidel tudi njihov optimalni obseg - pri Škofji Loki je, kot se zdi, že srednjeveška pozidava zapolnila ves razpoložljivi prostor. Ustrezna primerjalna analiza takratne strukture prebivalstva bi utegnila pokazati zanimivo socialno ozadje.

Raziskovalci naših mest, med njimi zlasti Cene Avguštin, Stane Bernik, Jože Curk, Jelka Pirkovič in Nace Šumi, so doslej že ugotovili vrsto zakonitosti, ki opredeljujejo njihove značilnosti. Pri tem so poudarili zlasti poseben značaj lijakasto ali pravokotno razširjene osrednje ulice v mestih, ki se je formirala kot tržni prostor, v izjemnih primerih pa so opozorili celo na povsem suvereno in samostojno izoblikovane pravokotne trge, značilne za novo nastale naselbine ali vsaj na novo formirane mestne prostore. Strnjena pozidava hiš ob osrednji ulici je vselej strogo parcelirana, znana pa je tudi notranja struktura meščanskih hiš s pomožnimi gospodarski-

mi stavbami na koncu zaprtih notranjih dvorišč. Nekoliko manj vemo o stavbah, ki so bile rezervirane za cerkveno in posvetno gosposko in javne potrebe. Lepa primera mest, kjer so se na eni strani glavne tržne ulice znašle meščanske, na drugi pa gosposke hiše, sta Radovljica in Celje.

O skromnejših mestnih stavbah v vzporednih in pomožnih ulicah, kakršna je npr. škofjeloški Lontrg, imamo le splošno znanje, vendar lahko predstavo o srednjeveških mestih dopolnimo vsaj s spoznanji o izjemni barvitosti ornamentalno in figuralno poslikanih fasad meščanskih hiš, ki se zmeraj pokažejo ob prenovah starih mestnih jeder. Nanjo naletimo tako v obalnem pasu kot zlasti tudi na Gorenjskem, v manjši meri pa tudi drugod.

Ko govorimo o srednjeveških mestih, še najlažje opredelimo njihove vrednostne poudarke, saj v vedutah dominirajo predvsem zvoniki kot simboli cerkvene moči in oblasti, včasih se jim kot protutež pridružijo tudi simboli posvetne veljave, kot so grajska poslopja z mogočnim obzidjem in stolpi. V primerjavi s temi poudarki so urni stolpiči vrh rotovžev učinkovali nadvse skromno.

O vlogi cerkva in zlasti gradov znotraj mestnih pomerijev bi bilo seveda mogoče napisati pravo študijo. Vloga cerkve, še posebej mestne župnijske cerkve je sicer znana in v dobršni meri že preučena, manj vemo o drugih stavbah, povezanih z življenjem župnijske skupnosti, ki so sodile v njen sklop, o župniščih, kaplanijah, in beneficiatnih hišah, pa tudi karnerjih in pokopališčih ob mestnih cerkvah, seveda z vidika celotnega mestnega organizma. Enako malo vemo s tega vidika o gradovih, saj so bili mnogi od njih vpeti kar v mestno obzidje in so se pogosto razvili iz prvotnega, v obzidje vpetega obrambnega stolpa. Takšni primeri so Kieselstein v Kranju, Rothenturn v Slovenj Gradcu in srednjeveški, pozneje v razkošni dvorec prezidani grad v Slovenski Bistrici.

Podobno je situacija tudi pri sicer sorazmerno mladem mariborskem mestnem gradu, povsem drugače pa je v Celju. Mestni dvorec Celjanov, ki velja za njihovo matično reprezentančno postojanko, je s posebnim, samostojnim obzidjem in celo jarkom zamejen in zavarovan tudi proti mestu, tako da ga ni mogoče šteti za njegov integralni del. Sicer pa se pri gradovih in dvorcih, vpetih v mestno obzidje, pojavlja zakonitost, od katere ni pogostih odstopanj. Locirani so praviloma tako, da po možnosti na vogalu varujejo najbolj izpostavljeni del mesta ali, kot npr. v Kranju, enega izmed možnih dostopov do njega - v tem primeru prek Jelenovega klanca. Vloga gradov v sklopu mestnih naselij je torej podobna vlogi bergfridov na utrjenih srednjeveških fevdalnih postojankah.

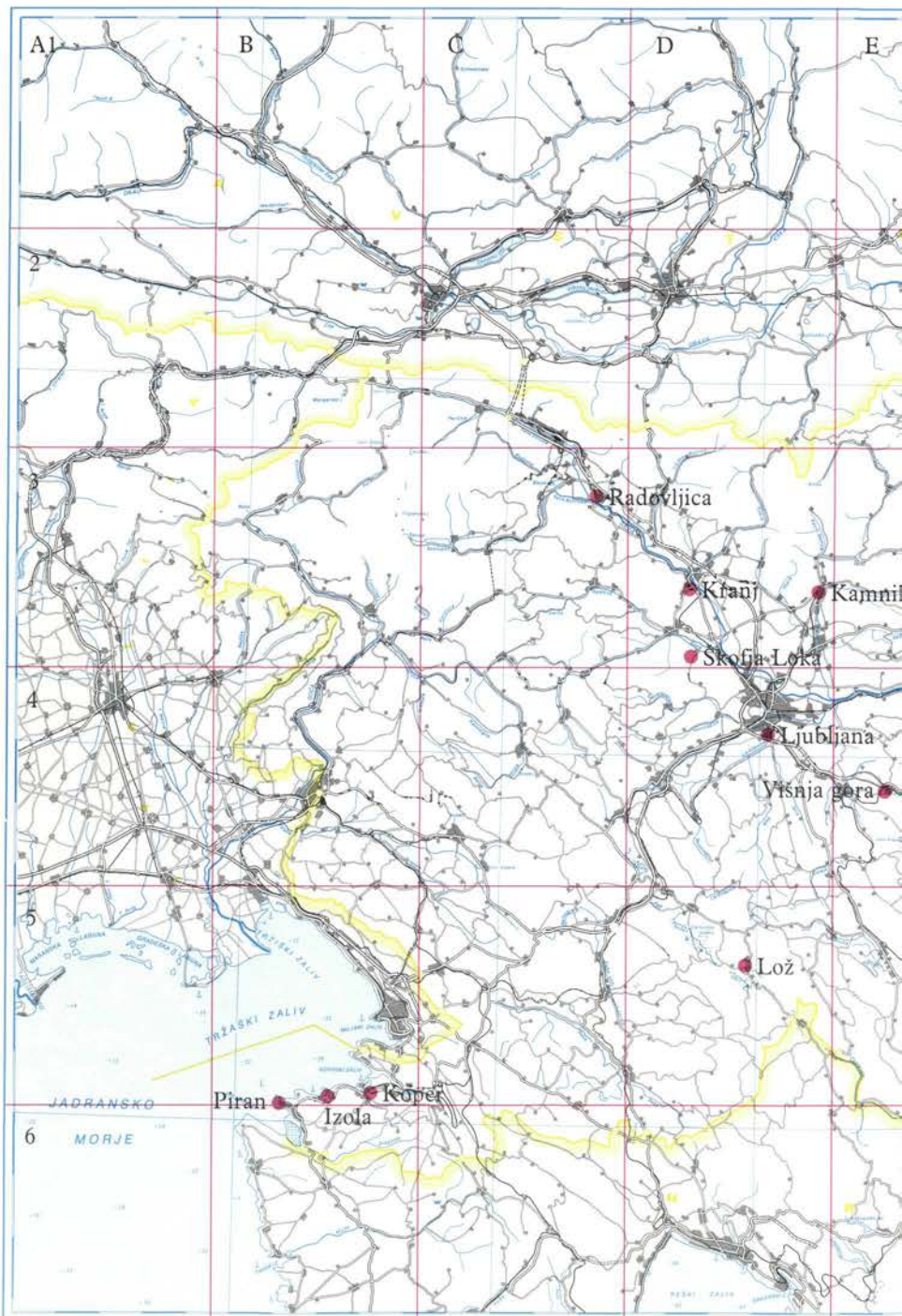
Mestnega tkiva pa kajpak ne sestavljajo le meščanske hiše, cerkve in gradovi. Poleg trga oz. v trg razširjene mestne ulice, skoraj obvezne vzporedne ulice, poleg stranskih, pogosto po prevladujoči dejavnosti imenovanih ulicah in ozkih prehodih, ga vsaj od 13. stoletja naprej opredeljujejo tudi druge pomembne arhitekture in njihovi sklopi. Tu so samostani mendikantskih redov, gosposčinski dvori in kašče, dvorci kontemplativnih redov s podeželja, včasih pa tudi predeli s posebnim statusom - židovske uličice, kjer je bila v Ljubljani in Mariboru tudi sinagoga. In naposled so tu mestni špitali. Ti so bili vselej odmaknjeni od reprezentančnih mestnih delov; zidali so jih v posebnih, največkrat tudi po njih imenovanih ulicah ter po možnosti v bližini farne cerkve in stranskih mestnih vrat. Take primere najdemo v Ljubljani in v mnogih manjših mestih. Ljubljanski špital sv. Elizabete je bil lociran ob Spodnjem mostu, v Mariboru blizu Koroških vrat, v Celju ob Savinjskih mestnih vratih, na Ptujju ob dostopu na Dravski breg. Podobna situacija je bila v Škofji Loki, kjer je mestni špital stal pri vratih ob desnem bregu selške Sore.

Če zdaj bežno preletimo problematiko naših srednjeveških urbanih naselij, se nam razločno pokaže, kako tanka je včasih ločnica med srednjeveškim mestom in trgom, saj bi denimo Tržič, Vipava ali Rogatec oznako mesta morda prav tako zaslužili kot marsikatera naselbina, ki se je z njo ponašala že v srednjem veku. Mestna obzidja, ki smo jih komaj omenili, bi spričo svoje specifičnosti terjala posebno obravnavo, vendar je treba reči, da je zlasti zahvaljujoč Ivanu Komelju in Jožetu Curku to področje že dokaj temeljito obdelano. V posebno poglavje pa sodijo naši, v poznem srednjem veku organizirani protiturški ali protibeneški tabori. Naselji Štanjel na Krasu ali Šmartno v Goriških Brdih, ki so ju takrat obdali z obzidjem, sta dobili malone značaj obzidanega mesta, nekoliko drugačna, a tudi zanimiva je z obzidjem in stolpi obdana trška župnijska cerkev v Cerknici, ki svojega taborskega značaja in izvi-
ra ne more prikriti. Podobno velja za župnijsko cerkev v Žalcu, uklenjeno v utrdbeni obroč, kjer se je za stavbe na njenem območju do današnjih dni ohranil naziv Freunga (Freiung).

Kako številna vprašanja se pojavljajo v zvezi s starimi mesti, je razvidno tudi iz študij, objavljenih v tem vodniku, saj so bile silnice, ki so pogojevale njihov nastanek, pogosto povsem različne. Še posebej pomembno pa je bilo, katera kulturna sredina je oblikovala njihovo podobo in značaj. Tako ne v Primorju ne v dobršnem delu zahodne Slovenije ni mogoče zatajiti vplivov italobeneškega kulturnega kroga, v osrednjeslovenskem kontinentalnega in na vzhodu panonskega. Vse to so izzivi za raziskovalce tega nezamenljivega in nadvse pomembnega dela naše kulturne dediščine.

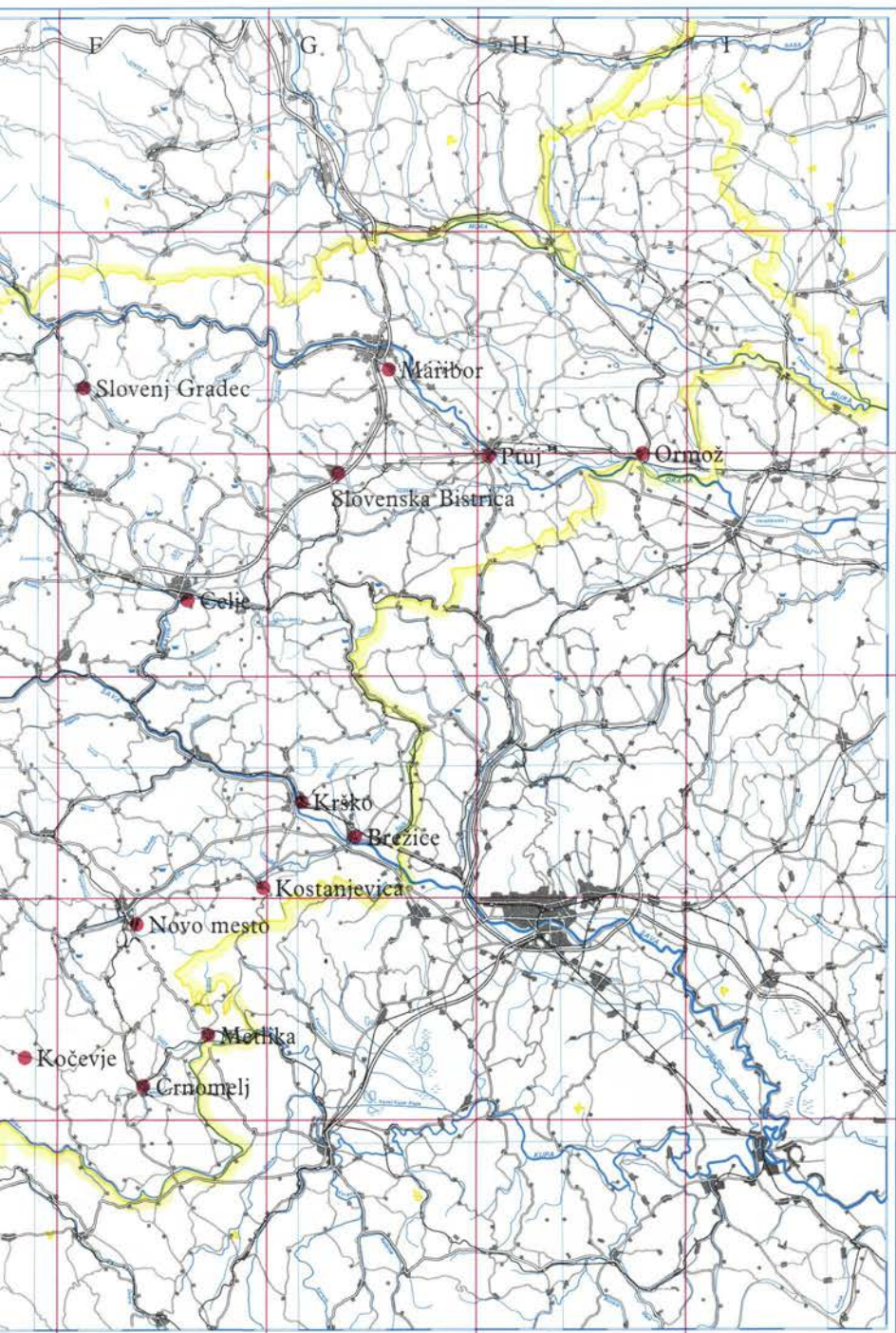
Ivan Stopar

Zemljevid Slovenije

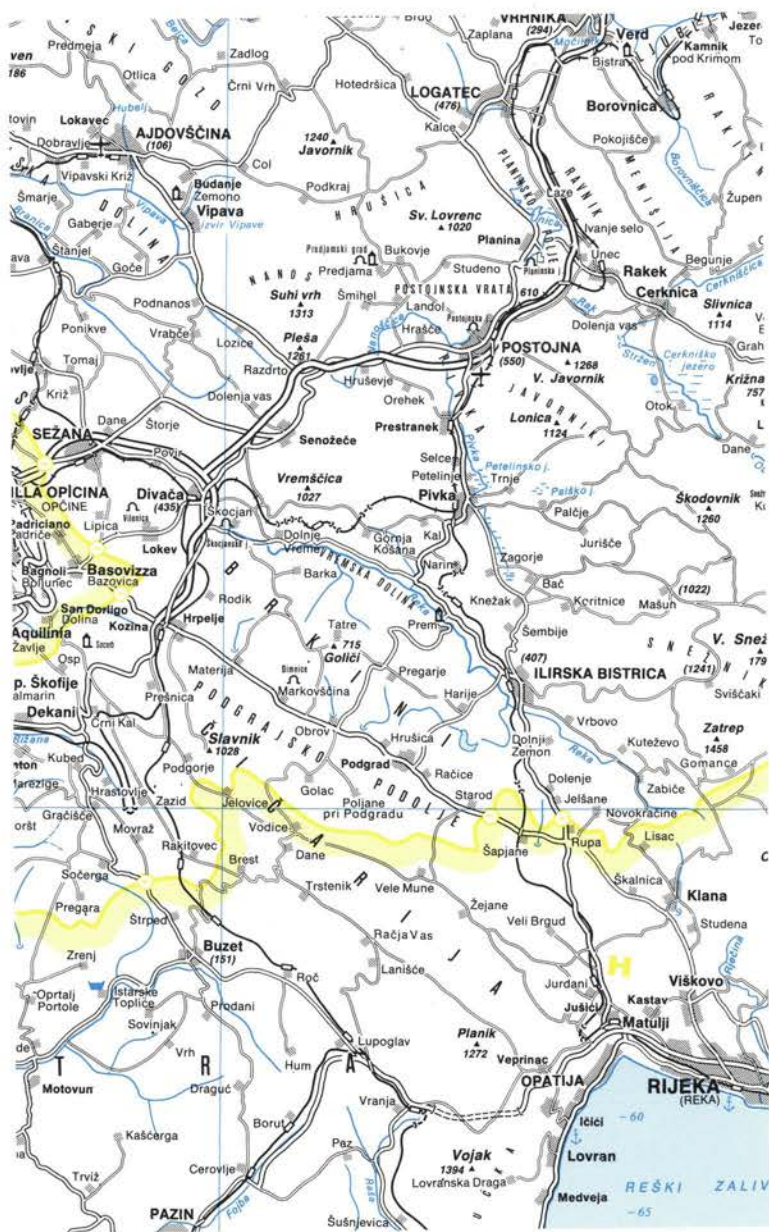

Legenda

116 km oddaljenost od Ljubljane
194 A3 Atlas Slovenije, MK Ljubljana 1992
B6 Zemljevid Slovenije, str. 14, 15

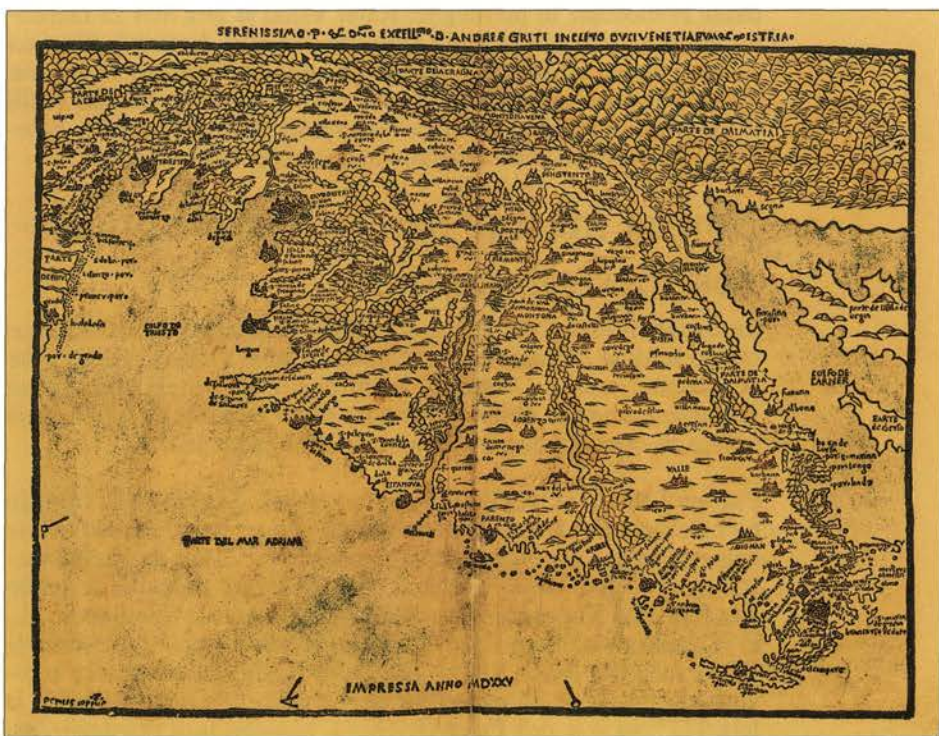
Srednjeveška mesta v Istri

Pojem Istre kot politično-upravne enote se je skozi stoletja precej spreminjal. Po rimski zasedbi 178/177 pr.n.št. so antični zgodovinarji in geografi njeno vzhodno mejo postavljali na Rašo, zahodno pa na Timav, med mestnima ozemljema Ogleja (Aquileia) in Trsta (Tergeste). Po obsegu ozemlja, v rimski dobi podrejenega kolonialnemu sedežu Tergeste (na severu do meja Vipavske doline, na vzhodu do Postojne in Snežnika), v srednjem veku pa tržaški škofiji, kaže, da se je pojem Istre raztezal še na območju Krasa. To je obveljalo tudi potem, ko je bila Istra konec 1. stoletja pr.n.št. pridružena severnoitalski provinci *decima regio* oziroma poznorimski provinci *Venetia et Histria* kot sestavni del zahodnorimskega cesarstva in je s tem prešla v pravnem, gospodarskem in kulturnem pogledu v življenje italške pokrajine.¹

Po Kosovem mnenju je Istra brez dvoma tudi v vmesni bizantinsko-langobardski dobi segala do Timava (tako kot v rimski dobi in nato v 11. in 12. stoletju). Pod Istro, ki jo omenjata papež Gregor I. in Pavel Diakon, je torej treba razumeti tudi njen severni bizantinski del, ki je v antiki in srednjem veku segal do črte Timav-Nanos-Javorniki-Snežnik in se večinoma prekriva z obsegom tržaške škofije in upravno-političnim pojmom Krasa v srednjem veku.²

Pietro Coppo,
Geografska
karta Istre,
1525

Istra je z Justinijanovimi osvajalnimi vojnami v Sredozemlju, po zlomu Vzhodnih Gotov sredi 6. stoletja prišla v okvir bizantinskega cesarstva, kar je pomenilo kontinuiteto rimskega sistema vsaj

za nadaljnja tri stoletja. V tem kontekstu se je obdržala tudi municipalna avtonomija, čeprav je moral Bizanc zaradi langobardskih in obrsko-slovanskih vdorov Istro preoblikovati v vojaško upravno enoto ali temo.³

Tradicija rimskega prava se v bizantinskem obdobju kaže predvsem v novih upravnih strukturah. Te so v bistvu slonele na mestih (*civitas*), ki so bila obenem sedeži škofij, in kastelih (*castra, castella*). V tistem obdobju sodijo med škofijske sedeže Trst, Poreč (*Parentium*) in Pulj (Pola), ki so bili sprva podrejeni metropolitnemu sedežu v Ogleju, kasneje pa v Gradežu. Anonimni geograf iz Ravene v svojem delu *Cosmographia* iz 7. stoletja omenja tudi mesta in kastele vzdolž istrske obale: Arsia (še nelocirana postaja ob reki Raši), Nessatio (Vizače), Pola, Ruginio (Rovinj), *Parentium* (Poreč), Neapolis (Novigrad), Humago (Umag), Siparis (Sipar), Piranon (Piran), Capris (Koper), Tergeste itd.⁴

V strukturi mestnega prebivalstva so bili posestniki ali *possessores* vladajoči sloj, saj je bilo sodelovanje pri mestni oblasti povezano z določeno lastnino oziroma cenzusom ter plačevanjem davkov. Posestniki so bili *primiores civitatis*, ki so jim bile dodeljene kurija in aktiven delež v mestni upravi, oblast in javne finance. Srednji sloj so sestavljali trgovci in obrtniki, ki pa se niso mogli povzpeti do politične oblasti. V mestih se je srednjemu sloju obrnilo na boljše v času barbarskih vpadov in vojn, ko je morala civilna uprava odstopiti mesto vojaški. Organizirane so bile mestne milice *exercitus*, ki so jih poleg malih posestnikov sestavljali v glavnem trgovci in obrtniki. Le-ti so skupaj z drobnimi posestniki vse bolj tvorili tudi jedro mestnega prebivalstva, zlasti tedaj, ko je prihajajoči fevdalni sistem redčil vrste velikih zemljiških posestnikov, sama mesta pa so ob splošnem potopu antičnih institucij postopno izgubljala jurisdikcijo, ki so jo vse dotlej izvajala nad širšimi mestnimi okoliši.⁵

S frankovsko zasedbo Istre leta 788 se je začel antični način življenja in institucij naglo krhati, čeprav so novi osvajalci predvsem v mestih naleteli na zapleten sestav družbenih in pravnih tradicij, ki so bile še vedno tako močne in utrjene, da so morali z njimi računati.⁶ Z nastopom vojvode Johannesesa so v Istri naglo izginili stara uprava, pravice in lokalni običaji, mesta pa so začela izgubljati nekdanje svoboščine in privilegije. Karel Veliki je leta 804 za razrešitev spora v Istro poslal svoje odposlance (*missi dominici*), ki so na sodnem zboru ob Rižani (*placitum in territorio Caprense in loco cui dicitur Riziano*)⁷ ugodili zahtevam mest in kastelov ter jim vrnili del njihove samouprave, istočasno pa tudi sprostil slovansko kolonizacijo v zaledjih mest oziroma na zapuščenih območjih.⁸

Boji za mestno samoupravo in nastanek mestnih komun

Za nadaljnji razvoj istrskih mest v času italskega kraljestva oziroma do sredine 10. stoletja, ko je italska kraljeva krona prišla v roke nemškemu cesarju Otonu I., je bil postopen beneški prodor na vzhodno jadransko obalo odločujoč, saj so Benetke že iskale svoja tržišča in oporišča za prodor na srednji in južni Jadran.

Pactum Lotharii iz leta 840 jim je omogočal, da svobodno trgujejo po celotnem frankovskem ozemlju, vključno z Istro, zato so hotele najprej pravno regulirati medsebojne odnose, nato pa istrska mesta spraviti pod svojo "zaščito". Do prve take pogodbe je prišlo leta 932 med Kopro in beneškim dožem Petrom Candianom II., ki je s tem položil temelje beneške nadvlade v Istri.⁹ Leto kasneje (933) so si Benetke z Rialtskim mirom zagotovile pomorsko trgovino in varnost svojih posesti in imetja v Istri,¹⁰ z novo pogodbo iz leta 977¹¹ pa si je dož Peter Orseolo I. pridobil tudi privilegije, saj

je bil beneški konzul odslej v Kopru trajno prisoten in je kot član sodišča skupaj s koprskimi sodniki razsojal *secundum consuetudinem nostram et vestram*.¹²

Za nadaljnji razvoj mestne samouprave so pomembna tudi številna predstavništva in soglasja celotnega meščanstva oziroma ljudstva, ki jih navedene pogodbe omenjajo: tako je bila pogodba iz leta 932 podpisana *cum consensu totius populi nostri*, mirovna pogodba iz leta 933 pa *una cum omni populo Istriense*. Vse nas navaja k misli, da fevdalni sistem v Istri ni povsem opustil sodelovanja svobodnih meščanov v javnih zadevah. Avtonomistični duh je bil v istrskih mestih torej prisoten ne glede na strogi fevdalni sistem, ki je do neke mere moral spoštovati kontinuiteto in izročilo antičnega obdobja. Po eni strani ga je ohranjal romanski značaj mest, ki so ostala bolj ali manj imuna do infiltracije germanskega in slovanskega življa, po drugi pa so ga ohranjali pri življenju nenehni stiki z Benetkami zaradi skupnih trgovskih interesov. Istra je bila namreč zelo plodna in bogata, v izobilju je imela vinske trte, oljčne nasade, gozdove, kamen in sol. Z vsemi temi proizvodi je zalagala beneško tržišče, sama pa je poleg zaščite potrebovala tudi beneško trgovsko blago.¹³

Leta 952 je Istrska marka prišla pod Otona I. oziroma v sklop vojvodine Bavarske, s tem pa je v Istri prišlo do velikega nemškega vpliva. Ta se je še povečal, ko je Oton II. leta 976 oblikoval samostojno Koroško vojvodino z Istro in Veronsko marko. Od leta 1077, ko je Istra postala dedni fevd, so se v njej kot mejni grofje menjavali nemški fevdalci iz družin Eppenstein, Weimar-Orlamünde, Spanheim, Andechs, oglejski patriarhi itd. Na Krasu, med Trstom in Postojno, ter severno od Čičarije, so se fevdalne posesti intenzivneje oblikovale v 11. stoletju po koncu madžarskih vpadov, ki so zavrli uveljavljanje državne oblasti tudi nad severno Istro. Glavna tekmeča na Istrskem polotoku zunaj mestnih teritorijev sta postala oglejski patriarh (Devin, Senožeče in Prem, od leta 1100 v fevdu Devinskih) in istrski krajišniki iz rodu Weimar-Orlamünde. Ob izumrtju te rodbine so po letu 1100 pomembnejši del Krasa dobili Andeški, del posesti v Istri pa je prešel v last oglejskih patriarhov. V boju za zaokrožitev dinastičnih teritorijev so se Devinski gos-

Angelo de Coster, Čudež sv. Jurija, detajl z veduto Pirana, 1708, župna cerkev sv. Jurija v Piranu

podje do 14. stoletja osamosvojili na oglejskih fevdih na Krasu in ob Kvarnerju (Kastav in Moščenice), medtem ko so si Goriški grofje med vzhodno mejo Tržaškega ozemlja in Klano pridobili gospodarstva Švarcenek, Novi grad in Gotnik, na Istrskem polotoku pa Pazinsko grofijo (z Momjanom in Završjem).¹⁴

Benetke se ob zahodni obali Istre niso več zadovoljevale s starimi odnosi odkar so Istri kot mejni grofje vladali koroški vojvode oziroma oglejski patriarhi, zato se je njihov pritisk na mesta povečal. To se v veliki meri že kaže v novi pogodbi iz leta 1145,¹⁵ v kateri so morali Koper, Izola in Pulj priseči ponesrečenem uporu zvestobo po dožu Petru Polanu. Ta pogodba je torej nov korak na poti postopnega podrejanja istrskih mest, hkrati pa se s pogodbami, ki so jih Benetke v letih 1145-1152 sklepale z mesti Fano, Koper, Pulj, Rovinj, Poreč, Novigrad in Umag, že jasno zarisuje tudi njihova bodoča jadranska politika.¹⁶ Istrska mesta so s to pogodbo postajala vse bolj odvisna od beneške trgovske politike in so pristajala na njen protektorat, čeprav so bila še vedno odvisna od Cesarstva in mejnih grofov nemškega rodu. Toda izkušnja leta 1145 in spor severnoistrskih mest s tržaškim škofom Bernardom leta 1149 zaradi desetini, ki naj bi jih plačevala njegovi cerkvi, so pospešili proces oblikovanja mestnih komun. Pogodba iz leta 1145 namreč prinaša nekatere spremembe v mestni upravni organizem in postopno nakazuje rast mestne avtonomije. Transformacija mestne oblasti se je do neke mere zgledovala tudi po samih Benetkah, kjer je bila ravno v času Petra Polana doževa oblast mnogo manj osebna in absolutna kot v preteklosti. Podobnemu procesu lahko, seveda v lokalnih razmerah, sledimo v nekaterih večjih istrskih mestih, kjer sta ekonomski razcvet in bogastvo potisnila v ospredje nov aristokratski sloj, ki se je hotel otresti fevdalnih spon (tako posvetnih kot cerkvenih) pa tudi beneške nadvlade, ki je že ovirala svoboden gospodarski razvoj.¹⁷

Benetke so imele do istrskih mest različen pristop; v drugi polovici 12. stoletja so si hotele podrediti predvsem koprsko komuno, ki je postajala vse pomembnejše politično in gospodarsko središče istrskega polotoka. Leta 1182 so ji podelile pomemben privilegij v solni trgovini. Listina namreč izrecno govori o tem, da nihče ne sme voziti soli v noben drug kraj med Gradežem in Premanturo, razen v Koper.¹⁸

Gospodarskemu razcvetu, ki sta ga Kopru prinesli pomorska trgovina in trgovina z zaledjem, gre zasluga, da je mesto že leta 1186 postalo svobodna komuna z voljeno oblastno strukturo, istega leta pa se je oblikovala še samostojna koprška škofija. Ob Kopru so se do konca 12. oziroma v začetku 13. stoletja formirala v komune tudi mesta Piran (1192), Poreč (1194), Pulj (1199), Trst in Milje (1202), ki so sama izbirala sodnike, konzule, rektorje in končno tudi podestate.¹⁹

Toda status mest (civitas) so si v Istri pridobila le tista središča, ki so si municipalni privilegij pridobila že v rimskem oziroma kasnejšem bizantinskem obdobju, obenem pa so bila tudi sedeži škofij. Sem sodijo Trst, Koper, Novigrad, Poreč in Pulj, ki pa niso vsa vzdrževala kontinuitete škofij kot npr. Koper.

V času zadnjih posvetnih istrskih fevdalnih gospodov nemškega rodu so mesta lahko svobodno izbirala mestne načelnike oziroma med seboj celo sklepala trgovske pogodbe, npr. Piran z Dubrovnikom leta 1188 in Splitom 1192, Poreč z Dubrovnikom 1194, samostojno so reševala spore, tako je npr. Labin sklenil dogovor o miru z Rabom, Piran z Rovinjem itd.

Težnje po komunalnem partikularizmu in svobodnem odločanju so sicer skušali zadušiti oglejski patriarhi, ki so leta 1208/9 dosegli naslov istrskih mejnih grofov (marchesi), vendar so morali kljub

kratkemu zmagoslavju spoznati, da v Istri ni mogoče niti izkoreniniti municipalizma niti odstraniti beneškega vpliva. V istrske razmere je najbolj energično posegel patriarh Bertold Andeški-Meranijski, ki se je v duhu gibelinske politike znal okoristiti z ugodnimi mednarodnimi razmerami. V kontekstu cesarske diplome iz leta 1220 je izdal vrsto navodil in prepovedi glede volitev mestnih uradnikov, plačevanja davkov, kovanja denarja, tržišč itd. Vse te klavzule so bile naperjene tako proti mestni avtonomiji kakor proti samim Benetkam, saj je Bertold dodobra spregledal njihovo dvolično politiko.²⁰

Tolikšno poseganje v mestno avtonomijo je vzbudilo precej nevolje in ogorčenja, zato se je leta 1230 formirala med Koprom, Piranom, Porečem, Puljem in nekaterimi manjšimi komunami mestna zveza *Universitas Ystriae*,²¹ ki ji je načeloval koprski podestat, vendar je zveza zaradi medsebojnega rivalstva in zavisti kmalu razpadla.

Velike spremembe evropske politike v krvavih vojnah med gvelfi in gibelini, zlasti po Friderikovem porazu pri Parmu leta 1248, so močno vplivale tudi na Istro. Koper se je v vojni med gvelfi in gibelini postavil na stran gibelinov oziroma Majnarda Goriškega predvsem z željo, da bi se znebil patriarhovega nadzora, kar mu je uspelo po Bertoldovi smrti leta 1251. Novi nemški cesar Konrad IV. je iste leta ob kratkem postanku v Istri (v kraju S. Maria delle Rose pri Piranu) sporočil, da se Istrska marka po Bertoldovi smrti vrača neposredno pod cesarstvo, obenem pa koprskemu odposlanstvu pomagal v njegovih avtonomističnih težnjah. Njegov privilegij Koprju je določal, da lahko meščani svobodno volijo svoje podestate, ne da bi čakali na patriarhovo potrditev.²² Podobno koncesijo je kmalu dosegel tudi Poreč, to pa je v razvoju mestne avtonomije pomenilo kar precej, saj so bile prav svobodne volitve podestatorov temeljni kamen mestne samouprave. Uredbe cesarja Konrada IV. so pospešile odpor istrskih mest proti novemu patriarhu Gregoriju di Montelunga, ki je moral mestom popuščati na vsej črti. V tem kontekstu verjetno lahko razumemo tudi veliko darovnico Koprju, po kateri je mesto razširilo svojo jurisdikcijo na Buje, Oprtalj, Buzet in Dvigrad ter je v njih nameščalo svoje podestate.²³

Koper je še naprej s pridom izkoriščal patriarhovo popustljivost in leta 1254 je koprski podestat Lando di Montelongo zavladal tudi v Piranu, opravljal pa je še funkcijo istrskega *ricariususa*, naslednika nekdanjega *generalis gastaldio*, njegove pristojnosti pa so segle tudi na davčno in sodno področje.²⁴ Že leta 1035 je darovnica cesarja Konrada II. mestu zagotovila posest do reke Dragonje, torej tudi

Neznani avtor,
Panorama
Kopra, 1589
Pokrajiski
muzej Koper

ozemlje Izole in Pirana, privilegij iz leta 1035 je nato potrdil Friderik II. leta 1222.

Samozavestna in že kar hegemonistična politika Kopra, ki se je dvignil nad druga istrska mesta in se 1278 celo povezal z Albertom Goriškim, je do te mere vznemirila Beneško republiko, da je ta začela vojaško osvajati istrska mesta: leta 1269 je pod beneško oblast prešel Umag, 1270 Novigrad, 1271 Sv. Lovrenc in 1276 Motovun.²⁵

V vojaškem spopadu med koprsko-goriško ligo in Beneško republiko je odločala predvsem beneška pomorska premoč, pred katero je Koper klonil leta 1279, leto kasneje je beneško dominacijo priznala Izola, leta 1283 pa še Piran. Hkrati s temi osvojitvami so dozoreli pogoji za formiranje beneške province v Istri, ki naj bi nasledila patriarhovo mejno grofijo in z njo prerezala pot nemškemu prodoru na severni Jadran ter hkrati onemogočila tudi njeno pomorsko-trgovsko konkurenco.²⁶

Istrska mesta pod beneško dominacijo

Beneške aspiracije na istrskem polotoku so se uresničevale postopno: po dolgotrajnih bojih s patriarhi in goriškimi grofi je prišlo z mirom v Trevisu leta 1291 do razdelitve Istre na tri dele: patriarh je ohranil Milje, večino ozemlja med Koprom in Mirno ter južni del istrskega polotoka s Puljem, Labinom in delom doline Raše, Beneška republika zahodno obalo od Kopra do Rovinja, Goriški grofije pa Pazinsko grofijo. Po novih vojnah oziroma po miru v Torinu leta 1381 je tudi južni del istrskega polotoka prešel pod beneško oblast, Trst pa se je umaknil v okrilje Habsburžanov. Oglejska oblast v Istri se je še naprej manjšala, dokler Benetke v letih 1419/20 niso dokončno uničile patriarhove posvetne oblasti in zavzele večji del istrskih posesti. Končna posestna in politična delitev istrskega polotoka je sledila šele po prvi beneško-avstrijski vojni v letih 1508-1516. Habsburžanom je ostal Kras severno od črte Milje-Lanišče in nekoliko zmanjšana Pazinska grofija, ki so jo Habsburžani leta 1374 podedovali po Goriških grofih (brez Momjana in Završja), ves preostali del Istrskega polotoka pa je prešel pod beneško dominacijo.²⁷

Benetke so v zahodni polovici istrskega polotoka uvedle povsem svoj tip uprave. Osrednji upravni in oblastni organi niso neposredno upravljali istrskih mest, ki so prišla pod njihovo dominacijo, temveč so jim dali navidezno samoupravo; tako so istrska mesta z okoliškim agrarnim zaledjem postajala nekakšne majhne državnice z lastno upravo pod vodstvom patriciata.²⁸ Benetke so neposredno posegale v odločitve domačih mestnih organov le kot vrhovna instanca, zato pa je bil toliko večji njihov posredni vpliv.

Mesta pod beneško dominacijo so izgubila pravico svobodne izbire podestata, ki je bila že v boju z oglejskimi patriarhi odločilnega pomena. V pristojnosti Velikega sveta, ki ga do tega obdobja srečamo domala že v vseh istrskih središčih, je bila izvolitev vseh mestnih oblastnikov razen podestata; tega je iz vrst svojega plemstva izbral beneški senat. Čeprav je podestat sodil z domačimi sodniki, je bil v komuni ne le najvišji sodnik in oblastnik, temveč predstavnik beneške, t.j. centralne oblasti ter je politično in gospodarsko življenje zaznamoval z beneškim pečatom, kar se je poznalo na vsakem koraku.²⁹

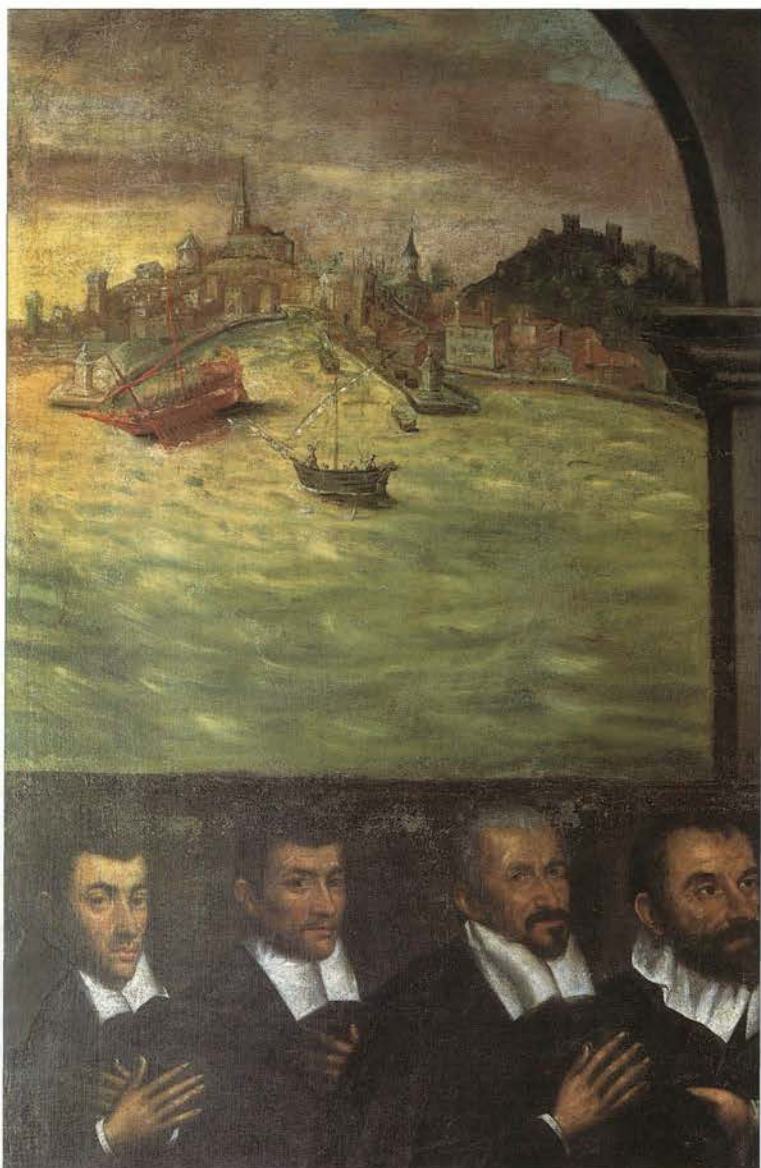
Beneška republika je z vojaško organizacijo in gosto mrežo svojih podestatov v Istri torej utrjevala svojo suverenost *de iure*, medtem ko je oblast *de facto* že nekaj časa izvajala. Iz podrobnega seznama, ki ga je Marin Sanudo objavil v svojem delu *De origine, situ et magistratibus urbis venetae*, je razvidno, da je bilo sredi 15. stoletja že kakšnih 130 predstavnikov beneške Signorie razpršenih med Istro

in *terrafermo*, v začetku 16. stoletja pa se je njihovo število še povečalo.³⁰

Beneški podestati so v mestih (*città*) in na ozemljih (*terre* - nižje upravne enote, ki niso bile sedeži škofij, imele pa so pravico do avtonomne ureditve, torej tudi do podestatov) vladali s pomočjo povelj (*commissioni*) beneškega senata in posameznega mestnega statuta, ki ga je *Comune Veneciarum* praviloma prilagodila svojim potrebam. Mestni statuti so se izoblikovali pravzaprav vzporedno z razvojem mestne samouprave v delni soodvisnosti in pod vplivom sosednjih mest.³¹ V Istri se po doslej znanih virih najprej omenja koprski statut (1239), najstarejši ohranjeni pa je piranski statut iz leta 1274.³²

Piran je že v 10. stoletju, kot je razvidno iz pogodbe med mejnim grofom Winterijem in Benetkami (933), izoblikoval svojo notranjo sodnopolitično organizacijo, leta 974 pa si je z listino cesarja Otona II. pridobil privilegiran položaj. Listina enači Piran s Koprom in določa, da se lahko prebivalstvo obeh krajev brani z lastnim vojaštvom in v vseh zadevah ravna po svojem domačem pravu (*cum omni sui familiari iure*).³³

Tudi ob naraščajočem beneškem vplivu je Piran ohranil svoje mestno pravo ter ga celo razširil, kakor so pač narekovala politične raz-

Domenico Tintoretto, Piranski mestni očetje, detajl z veduto Pirana, konec 16. stoletja, Občina Piran

mere v Istri, meddržavne pogodbe in položaj v samih mestih. Samostojni razvoj notranjega prava lahko torej sledimo od sredine 11. do tretje četrtine 13. stoletja. V času patriarha Bertolda je v istrska mesta prek darovnic in meddržavnih pogodb prodrlo fevdalno pravo, ki so ga morala istrska mesta do neke mere vključiti v svoje komunalno pravo.

Veliki svet Pirana, ki se je pojavil proti koncu tretjega desetletja 13. stoletja in je bil leta 1231 že povsem afirmiran kot oblastni organ, je lahko nastal le na podlagi določenih sprememb prava, s katerimi je arengo prenesel del oblasti na telo, ki je odločalo v imenu ljudstva (t.j. arenga).³⁴

Do druge polovice 13. stoletja je bilo piransko ozemlje še dokaj nedefinirano. Pod Piran je spadal celoten piranski polotok med Strunjanom in Portorožem z dolino potoka Fazana (Lucija) ter večji del savudrijskega krasa. Pirančani so imeli v svojih rokah vse tri solne komplekse, t.j. sečoveljski (Lera in Fontanigge), lucijski (Fazan) in strunjanski. Iz listin, ki urejajo mejne spore med Izolo in Piranom v letih 1212, 1254 in 1255 ter leta 1212 med Piranom, Bujami in Kaštelom, si je Piran na severu lastil večji del doline potoka Drnice in vse južne obronke Šavrinov, od Drnice do doline potoka Košterlaga v Strunjanu, ter dobršen del Krasa pri Kaštelu in Bujah.³⁵

Statut iz leta 1307 je nastal že v času beneške nadvlade in pod vplivom sprememb, ki jih je ta prinesla s seboj, pa tudi pod vplivom zapore Velikega sveta (serrata). V njem se je tedaj sicer ustalilo kakih 50 piranskih rodbin, vendar se je njihovo število v kasnejših stoletjih vztrajno manjšalo. Statut iz leta 1307 je že opustil tiste člene, ki so motili veljavo in čast novih oblasti, medtem ko je statut iz leta 1332 še bolj utrdil Veliki svet in celotno mestno oblast, s tem pa seveda tudi mestno oligarhijo, ki je dopuščala večjo koncentracijo oblasti manjšemu številu rodbin. Tudi samo mesto se je začelo širiti izven obzidja proti notranjemu pristanišču, kjer so dobili prostor občinska palača, fontiko in nekoliko kasneje loggia, v tem času pa so se v Piranu pojavili tudi prvi florentinski bankirji, ki so jih kasneje nasledili Židje.³⁶

Statut iz leta 1384 pomeni dokončno in popolno afirmacijo piranske mestne oligarhije. Poleg Velikega sveta, sodnikov, pisarjev, blagajnika, cenilcev, fontikarov, kataverov, vratarjev, merčunov, advokatov, glasnikov in vicedomov, ki jih srečujemo v prejšnjih statutih, najdemo v novem statutu še nadzornike ulic in obale, nadzornike vasi, čuvarje cerkvenega imetja in Mali svet, ki ga statuti 14. stoletja doslej še niso poznali.³⁷

Statuti iz leta 1384 so bili nato potrjeni in pregledani v letu 1401; medtem in potem so stare zakone sicer prepisovali, dopolnjevali in sprejemali nove, niso pa več opravili nove redakcije statutov. Potrditve statutov, privilegijev in starih običajev so imele za člane piranskega Velikega sveta popolnoma političen pomen. S tem, da so si tako pogosto zagotovili potrditve, so beneško vlado zavezali, da je spoštovala mestno oblast, mestne zakone, skratka stanje, ki je nastalo po zapori Velikega sveta, t.j. stanje, ki je predvsem zagotavljalo oblast plemiškega razreda v piranski komuni.³⁸

Razvoj srednjeveškega Kopra je bil v mnogočem drugačen od sosednjih mest, zlasti Milj, Izole in Pirana. Že v listini iz leta 1145 srečamo ob toponimih Capris in Iustinopolis novo me: Caput Ystriae (populus Iustinopolis, id est Caput Ystriae), ne da bi bilo jasno, ali se trije toponimi nanašajo na dele Koprskega otoka, ki so bili že urbanizirani, ali na cel otok.³⁹

Mestna avtonomija je svoj največji razmah doživela v zadnjem desetletju pred padcem pod beneško dominacijo, ko je 1268 mestu

načeloval Marino Morosini *capitaneus civitatis Iustinopolis*. V svojih rokah je imel vojaške pa tudi politične in upravne pristojnosti. V mestnem oblastnem organizmu je prišlo tudi do drugih sprememb, ki so bile centralistično naravnane: ob Velikem svetu se je konstituiral še Mali Svet, ki je sicer morda obstajal že pred letom 1268, vendar viri o njem poročajo šele zdaj.⁴⁰

Morosini je izrabil ugoden ekonomski razcvet za gradbeno dejavnost in dopolnitev utrdbenega sistema. Leta 1269 je dal, kot govori spominska plošča, med kapitanovo in podestatovo palačo zgraditi odprto loggio (lobia vetus), kjer so naznanjali sklepe in imena zakupnikov davkov ter imena mestnih uradnikov, ki so morali skrbeti za prehrano. Mestni starešine so v loggi posredovali želje in zahteve prebivalstva ali prosili za omejitve nekaterih obveznosti, za okrepitev zalog, povečanja števila cistern in vodnjakov ter predlagali izvršitev številnih komunalnih del. Obenem je loggia služila za zborovanja mestne skupščine (arengo), ki je sicer zasedala v bližnji palači *potestas Iustinopolis*.⁴¹

Posebnosti pravnega položaja Kopra, ki so se uveljavile v času patriarhov, se skozi prizmo oblastnega odnosa Benetk glede statutar-
nih koncesij kažejo zlasti po zatrtju velikega upora leta 1348,⁴² ko je bilo mesto prikrajšano tudi za *ius statuendi*. Šele leta 1394 je dož Antonio Venier dovolil, da se mesto upravlja kot druge *Terre nostrae Istriae cum status et ordinibus suis quos credendum et suos antecessores condidisse*.⁴³ Končno je leta 1423 izšla nova izdaja statutow v štirih knjigah, ki jih je potrdil dož Tomaso Mocenigo z dekretom 8. marca 1423, vendar je bil novi statut povsem prirejen beneškim potrebam in brez določb kazenskega prava.⁴⁴

Benetke so s centralizacijo svoje oblasti v Kopru začele v 15. stoletju mestu podeljevati vse obširnejše upravne, sodne in predvsem vojaške pristojnosti nad osrednjimi predeli Istre. Tako je koprski podestat in kapitan nadzoroval tako rekoč vso mejo s habsburškimi posestmi v Istri, saj je branil severno mejo od tržaškega zaledja do Rašporja, kjer je stoloval drugi najpomembnejši beneški načelnik, ki se je leta 1511 preselil z ohranjenim nazivom kapitana Rašporja kot podestat v Buzet.⁴⁵

Vittore
Carpaccio,
Madona na
prestolu, detajl
z maketo
Kopra, 1516,
stolnica v
Kopru

Z upravnim in vojaškim pomenom Kopra je naraščal tudi njegov gospodarski pomen. Trgovske vezi med zaledjem in obalnimi mesti segajo že v zgodnji srednji vek, saj sta na medsebojno menjavo, zlasti pa na prehodno trgovino vplivali ugodna lega istrskih obmorskih mest in razvita agrarna proizvodnja, predvsem vinogradništvo, oljkarstvo in solinarstvo. Po drugi strani pa je tako Kopru kot drugim obalnim mestom primanjkovalo žita, mesa, lesa, rud, zlasti železa. Benečani so s svojo kopensko trgovinsko politiko skušali uvesti načelo svobodne trgovine in uveljaviti istrska pristanišča, predvsem Koper, ki je od druge polovice 14. stoletja za daljši čas postal najpomembnejše središče za trgovino z zaledjem. Benetke so s tako, tudi zase donosno politiko v Kopru in drugih istrskih mestih zlomile odpor proti svojemu pomorskemu monopolu.⁴⁶

Dobičkonosna trgovina je Koper na prehodu med 15. in 16. stoletjem povzdignila v najbogatejše in najgosteje naseljeno območje v Istri, saj je pred veliko kugo leta 1554 štelo od devet do desetisoč prebivalcev. V beneških dokumentih tistega časa ni po naključju zapisano: *Civitas Iustinopolis est pricipale membrum quod habemus in Istria*.⁴⁷

Poleg trgovskih poslov so se v mestu razvili tudi denarni. Florentinske bankirje so najkasneje leta 1386 zamenjali Židje, ki pa so jih ljudje predvsem zaradi njihovega bogastva in oderuštva sovražili.⁴⁸ Židje so v Kopru posojali denar na zastavljene predmete, že ob koncu 14. stoletja pa so na pobudo koprskih podestatov v mestu odprli banko, ki je revnim slojem služila za občasna večja posojila, bogatejšim meščanom pa za njihove trgovske posle in špekulacije.⁴⁹ Žide najdemo v Kopru še leta 1479, v naslednjih letih pa jih kljub prizadevanjem nekaterih meščanov ni več možno zaslediti.

Do leta 1550, ko je bila v Kopru ustanovljena Monte di Pietà, so pregnane Žide verjetno nadomestili toskanski bankirji. Sredi 16. stoletja so torej vprašanje posojilništva in bančništva reševali z ustanovitvijo Sv. Monte di Pietà, zastavljalnice za ubožne, ki je posojala denar po nizkih obrestnih merah.⁵⁰ Sama ideja se je rodila že konec 15. stoletja v Italiji, v Istri pa je Koper na pobudo Velikega sveta prvi pristopil k ustanovitvi te bančne ustanove. Druga pomembna ustanova je bil Fontico, skladišče za žito, ki so ga že ob koncu 14. stoletja ustanovili za revnejše sloje prebivalstva. Z njim naj bi preprečili pomanjkanje žita in moke ter drugih prehrabnih artiklov v času slabih letin, vojn in epidemij.

Benetke so, kot rečeno, iz političnih in gospodarskih razlogov Kopru dajale občutek veljave in ugleda: blišč in slavo pa si je mesto pridobilo tudi na področju kulture in umetnosti, ki ju je Serenissima izdatno podpirala. Enako kot beneška prestolnica je tudi Koper prirejal viteške tekme, regate, turnirje, karnevale in sejme. Mestni statuti omenjajo prve sejme na Campo Marzio že leta 1493, a so kasneje zamrli zaradi vojn in kužnih bolezní.

Duh humanizma in renesanse je začel oplajati mesto že v 15. stoletju. Sloviti učenjaki in humanisti so v Kopru osnovali humanistično šolo, kulturnemu življenju mesta so dajale pomemben pečat akademije, ki so se po tedanji italijanski modi začele širiti tudi v istrska mesta.⁵¹ Nosilci organiziranega mestnega življenja so postajali tudi vse številnejši cerkveni redovi in bratovščine, med njimi zlasti frančiškani, dominikanci in serviti, ki so se jim kasneje pridružili še minoriti in gregoriti. V duhu tedanjega časa so bile značilne pogoste in velike procesije, zlasti v čast mestnega patrona sv. Nazarija, katerega relikvije so bile iz Genove vrnjene rodnemu mestu šele leta 1422.

Na prehodu iz srednjega v novi vek je Beneška republika s postop-

nim izgubljanjem trgovskega primata v Kopru še naprej uveljavljala centralne oblastno-upravne organe za celotno Istro. Od leta 1430 naprej so koprski podestati in kapitani opravljali funkcijo apelacijskega sodišča za civilne in kazenske zadeve podestatov v Bujah, Buzetu, Oprtiju in Dvigradu, v začetku 16. stoletja pa tudi v Grožnjanu, Novigradu in na nekaterih fevdih. Sredi 16. stoletja so se njihove sodne pristojnosti razširile še na komune Bale, Umag in Izolo. Samo koprski podestati so neposredno iz Benetk prejeli direktive politične vsebine in jih razpošiljali drugim mestom. Vse predpise pa so morali izvajati *pro rei dignitate et honore Venetiarum*.⁵²

Sredi 16. stoletja je Koper ob dograjevanju provincialne uprave pridobil še davčno pisarno (Camera fiscale), ki so jo imela le velika mesta beneške *terraferme* in so ji zaupali pobiranje vseh državnih dohodkov istrskih komun, podestati in kapitani pa so imeli upravni nadzor tudi nad vsemi komunami, obenem pa jim je bila zaupana tudi vojaška oblast nad obalnimi predeli ter vodilna vloga pri preganjanju vseh vrst tihotapstva.⁵³

Končno je bil z odlokom beneškega Senata leta 1584 ustanovljen t.im. magistrat, sodna ustanova s sedežem v Kopru, ki so jo predstavljali tamkajšnji podestat in kapitan ter dva svetnika, deloval pa je kot apelacijsko sodišče za celotno območje beneške Istre: v bistvu je šlo za močno nadzorno telo v rokah Serenissime, s katerim je Beneška republika v okviru natančno določene strategije za homogenizacijo Istre in močno centralizacijo tamkajšnje oblasti z zmanjševanjem vpliva minornih podestatov, skušala izničiti še tisto malo samostojnosti, ki je ostala perifernim istrskim mestom.⁵⁴

Tako se končuje zapletena politika Serenissime do Istre oziroma njenih mest, ki se je začela s prvimi trgovskimi stiki in pogodbami v 10. stoletju, nato z neposredno dominacijo ob koncu 13. stoletja ter se sklenila s politično-administrativno reorganizacijo celotnega polotoka. Ta naj bi provinci zagotovila bolj organsko strukturo, ji dodelila apelacijsko sodišče, ki je vse bolj prevzemalo vlogo nadzora in politične koordinacije, s tem pa na pragu novega veka povzdignila Koper v središče institucionalnega življenja celotne Istre.

Salvator Žitko

¹ B. Grafenauer, Miti o "Istri" in resnica istrskega polotoka, v: *Acta Histriae I*, Koper-Milje, 1993.

² M. Kos, *Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1985, str. 164.

³ G. Cuscito, *Aquileia e Bisanzio nella controversia dei Tre Capitoli*, Ant. Altoadr., 12, 1977; J. Ferluga, L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno, *Arheološki vestnik* 43, 1992, 175-190.

⁴ A.N. Rigoni, L'ambito territoriale della Venetia tra Altomedioevo e Medioevo nella Cosmografia dell'Anonimo Ravennate, v: *La Venetia nell'area padano-danubiana*, Padova 1990, 137-150.

⁵ B. Benussi, *Nel Medio evo*, Parenzo 1897, str. 582.

⁶ S. Vilfan, *Pravna zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1961, str. 112.

⁷ Listina Rižanskega zbora, Codex Trevisanus, ff. 21-25, Državni arhiv Benetke; transkripcija A. Petranovi'-A.Margeti', Il Placito del Risano, *Atti XIV*, Rovinj, 1983/84, str. 55-57.

⁸ M. Kos, O starejši slovanski kolonizaciji v Istri, *Razprave SAZU*, I, Ljubljana 1950.

⁹ Prepis pogodbe v Liber albus, c. 260/61 in v Codex Trevisanus, c. 65, Državni arhiv, Benetke; listino je prepisala in interpretirala vrsta zgodovinarjev, med njimi G.R. Carli, *Antichità Italiane*, App. p.13, P. Kandler, CDI ad.a. 932, B. Benussi, G. de Vergottini, R. Cessi, W. Lenel, H. Kretschmayr itd. Listino je objavil in delno komentiral tudi F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, II, Ljubljana 1906, str. 380.

¹⁰ B. Benussi, ibidem, str. 614.

¹¹ Prepis listine v Liber albus, c. 263 in v Codex Trevisanus, c. 95, Državni arhiv, Benetke.

¹² B. Benussi, ibidem, str. 647.

¹³ L. Guastalla, Le relazioni e le divergenze economiche fra Trieste, L'Istria e la Repubblica di Venezia (X-XIV secolo), v: *Pagine Istriane*, s. III, n. 25, Pola 1955, 38-43.

¹⁴ B. Grafenauer, ibidem, str. 28; P. Štih, K zgodovini nižjega plemstva na Krasu in v Istri, *Zgodovinski časopis*, IV. letnik, št. 45, Ljubljana 1991, 549-550.

¹⁵ Prepis pogodbe iz leta 1145, imenovana "fidelitas", v Pacta, t. II. c. 152, Državni arhiv Benet-

- ke; lista je objavljena tudi v *Fonte rerum Austriacarum I*, Wien, 1856, 105-107; interpretaciji prinašajo predvsem Minotto, Kandler, Benussi; listino je v prevodu objavil tudi F. Kos v *Gradivo IV*, št. 209, str. 119/20.
- ¹⁶ G. Novak, *Ĵadransko more u sukobima i borbama kroz slojēca*, Beograd 1962, str. 193.
- ¹⁷ E. Mayer, La costituzine municipale dalmato-istriane nel medio evo e le basi romane, *AMSI*, vol. XXII, Parenzo 1906, str. 420.
- ¹⁸ Prepis listine iz leta 1182 v fondu Ducali e Atti diplomatici, b. 6 b 4(B), DrĴavni arhiv Benetke; interpretacija W. Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, Strassburg, 1911, str. 195-196.
- ¹⁹ G. de Vergottini, Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medio evo, *AMSI*, Roma I, 1924, str. 74.
- ²⁰ G. de Vergottini, La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo Medio evo, *AMSI*, vol. XXXVIII, Parenzo 1926, str. 98.
- ²¹ Celoten dokument se nahaja v P. Kandler, *Codice diplomatico istriano*, a. 1230; objavlja ga tudi C. de Franceschi, *Chartularium Piranense*, 7 maggio 1230.
- ²² F. Semi, *Capris-Iustinopolis-Capodistria*, Trieste 1975, str. 80.
- ²³ C. de Franceschi, *L'Istria. Note storiche*, Parenzo 1879, str. 126.
- ²⁴ G. de Vergotini, *La costituzione provinciale*, str. 108.
- ²⁵ M. Grego, L'attività politica di Capodistria durante il XIII secolo, *AMSI*, vol. XLIX, Pola 1937, str. 34.
- ²⁶ M. Grego, *ibidem*, str. 36.
- ²⁷ B. Grafenauer, *ibidem*, str. 28.
- ²⁸ S. Vilfan, *ibidem*, str. 149.
- ²⁹ D. Darovec, Koper kot Capo d'Istria, Kriza socialnih idej, v: *Britovškov zbornik*, Ljubljana 1996, str. 28.
- ³⁰ G. Cozzi-M. Knapton, *Storia della Repubblica di Venezia*, Torino 1986, str. 211.
- ³¹ D. Miheliē, Kaznovanje prestopkov v srednjeveških severozahodnih mestih, v: *Acta Histriae IV*, Koper 1996, str. 5.
- ³² J. Šumrada-M. Pahor, Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja, I, *Viri za zgodovino Slovencev*, X, Ljubljana 1987; Stari statuti Kopra, Izole in Pirana (razstava Pokrajinskega arhiva Koper), Koper-Capodistria, 1988.
- ³³ F. Kos, *Gradivo II*, str. 344.
- ³⁴ M. Pahor-J. Šumrada, *ibidem*, str. 22.
- ³⁵ B. Benussi, *Nel Medio evo*, str. 123.
- ³⁶ J. Persiē, Ŵidje v poznosrednjeveški beneški Istri, *Slovensko morje in zaledje*, leto VII, št. 6-7, Koper 1984.
- ³⁷ *Ibidem*, str. 30.
- ³⁸ *Ibidem*, str. 33.
- ³⁹ F. Semi, *ibidem*, str. 65; to je razvidno iz dokumentov, ki so v fondih Liber albus in Liber pactorum, DrĴavni arhiv Benetke.
- ⁴⁰ M. Grego, *ibidem*, str. 36; kapitani so postali odslej pogosto najvišji uradniki v istrskih komunah; G. Caprin oznaēuje M. Morosinija s "Capitano del popolo", *L'Istria Nobilissima*, Trieste 1905, I, op. 2.
- ⁴¹ C. de Franceschi, Il palazzo pubblico di Capodistria, *Pagine Istriane*, 1903; N. Del Bello, Capodistria, La piazza del Comune nel sec. XV, *Pagine Istriane*, 1905; A. Alisi, *Il palazzo pretorio, la loggia, il municipio di Capodistria*, Bolzano 1932.
- ⁴² M. Pahor, Koprski upor leta 1348, *Istrski zgodovinski zbornik*, Koper 1953; B. Benussi, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trst 1924, str. 216.
- ⁴³ L. Tedoldi, Pravo na obmoējih "terre" in "mar" - primerjava statutov "terraferme" in statutov Kopra (15.-18. stol.), *Acta Histriae IV*, Koper 1996, str. 25.
- ⁴⁴ L. Margetiē, *Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668*, Koper-Rovinj, 1993.
- ⁴⁵ D. Darovec, Prispevki k zgodovini upravne in obrambne organizacije koprškega podeĴelja v srednjem veku, *Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre*, Ljubljana 1993, str. 99.
- ⁴⁶ D. Darovec, Od prihoda Slovanov do propada Beneške republike 1997, *Kraški rob in BrĴanija*, Koper 1990, str. 39.
- ⁴⁷ B. Benussi, kot pod op. 60.
- ⁴⁸ F. Majer, Gli ebrei feneratori a Capodistria, *Pagine Istriane*, Capodistria 1912, str. 182.
- ⁴⁹ J. Peršič, *ibidem*, str. 45.
- ⁵⁰ F. Majer, *ibidem*, str. 276; B. Benussi, *L'Istria*, str. 270.
- ⁵¹ B. Ziliotto, *Capodistria*, Trieste 1910, str. 18.
- ⁵² F. Semi, *ibidem*, str. 177.
- ⁵³ L. Lago C. Rossit, Pietro Coppo, *Le "Tabulae" (1524-1526) I*, Trieste 1986, str. 428.
- ⁵⁴ R. Marino, Razvoj novoveške sodne ustanove: koprsko prizivno sodišēe med 16. in 18. stoletjem, *Acta Histriae IV*, Koper 1996, str. 49/50.

123 km
193 A3
B5

Izola

Insula, Isola

Območje dvatisočletne naselitve osrednjega apnenčastega polotoka, na katerem je nastalo srednjeveško mesto Izola, omejujeta Simonov zaliv na zahodu in Viližanski zaliv na vzhodu, oba z antično vilo rustiko in pristaniščem. Območje na severu omejuje Tržaški zaliv. Aluvialno ravnino južno od polotoka obdajajo zaobljeni flišni griči širokega polkrožnega amfiteatra od zahodnega rta Kane do vzhodnega rta Viližan. Na jugu se območje konča na vzpetini Kaštelirja, kjer je zaradi varne in opazovalne lege

nastalo prazgodovinsko gradišče, kasneje pa rimska postojanka. Celotno območje je zaradi ugodnih klimatskih in pedoloških značilnosti predstavljalo gospodarsko osnovo za kmetijsko, ribiško in trgovsko pogojeni razvoj obalnega predele od antike naprej.

Naselbino uvrščamo v skupino, ki jo je varovalo morje s treh strani. Četrto, najlažje dostopno stranico, je varoval morski kanal, močvirje ali ozek kopni prehod¹. Začetki urbanizacije izolskega območja, vključno s polotokom, segajo v 1. stol. n. št..

Prvič se ime Insula pojavi v virih leta 932². Kot sestavni del mesta Justinopolis (Koper) se *praebentes locum, qui dicitur Insula* omenja leta 973 v darilni pogodbi nemškega cesarja Otona I. bratu beneškega doža. Leta 976 jo ta proda oglejskemu patriarhu, ki jo nato 1031 podari nunskemu benediktinskemu samostanu Sv. Marije iz Ogleja³. Gre za prvo, čeprav kratkotrajno, omembo beneške posesti kraja kot celote ter najzgodnejšo benediktinsko posest v slovenski Istri. Lahkotnost prenosa lastnine dokazuje postranski pomen naselbine. Družbena strukturiranost naselbine se začne z uvedbo samostanske oblasti. Civilnemu prebi-

valstvu se pridružita fevdalna gospoda in kler. Zaradi ugodne lege in komunikacij se ob kmetijstvu in ribištvu postopoma razvijata obrt in trgovina, nastaja prvo meščanstvo. Koncentracija oblasti in razslojevanje prebivalcev, njihovih potreb in zahtev privede do začetkov mestne organizacije. Samostan vlada mestu, sicer v okrnjeni obliki, do konca uradne oblasti oglejskega patriarha v Istri leta 1420. Desetina, ki jo je mesto dajalo samostanu, se omenja še leta 1638.

Naselje se je razvijalo na zaščitenem delu otoka. Strukturo so narekovala organsko speljane poti od kopnega do pristanišča. Konfiguracija terena se je razlikovala od današnje, zahodni in vzhodni zaliv sta bila bistveno večja. Okvirno sta segala do Alietove, Ljubljanske in Ulice ob starem zidovju. Obseg zgodnjega srednjeveškega naselja ni znan, razvijal se je kot kontinuiteta antične arhitekture s središčem ob takratnem pristanu. Cerkev Sv. Mavra je kot simbolična arhitektura dominirala zunaj naselja na vzpetini sredi otoka. V njej je ohranjena plateninasta ornamentika iz 9.-10. stoletja, edini razpoznavni fragment zgodnjekrščanskega obdobja v mestu. Leta 1082 se omenja izolska fara, vendar še z okrnjenimi kolegijatnimi pravicami⁴. Najstarejši tržni ambient se je razvil na prvem nasutem zemljišču ob sedanjem Manziolijevem trgu, kamor so se stekale poti povezane s celino⁵. V drugi polovici 11. stoletja je dominantno vlogo prevzela cerkev Sv. Marije Alietske. Predstavljala je

preprost, vendar za takratno naselbino monumentalen primer romanske arhitekture. Romanska gradnja se je v naselbini začela takoj po tem, ko jo je prevzel benediktinski samostan. Njene sledi so vidne ob sedanji Alietovi in Smrekarjevi ulici, kvalitetni stavbni elementi so ohranjeni v Manziolijevi hiši na istoimenskem trgu kot najbolj kvalitetnem zgledu posvetne arhitekture. Izven naselja je na najvišjem vrhu vzpetine, nedaleč od cerkve Sv. Mavra, stala cerkev Sv. Petra in benediktinski samostan, ki se v virih prvič omenja v donaciji iz leta 1213⁶. Izola je bila upravno in cerkveno središče, ki je obvladovalo širšo okolico. Območje od Izole do Kort je predstavljalo njeno agrarno zaledje. Pomorska trgovina je bila tista dejavnost, ki je povezovala interese na trgu ob pristanišču in je povzročila razvoj naselja v mesto.

Benetke so vse bolj širile svoj vpliv. Istrska mesta, ki so bila Benetkam dostopna po morski poti, so se obzidala. Prav tako so se mesta zaščitila pred vdori s kopnega. Začetek 13. stoletja je obdobje, ko je Izola zgradila svoje prvo obzidje. Obod obzidja ni znan. Sodimo lahko, da je obzidje obdajalo naselbino, organsko speljano glede na konfiguracijo terena in morske obale. Moralo je imeti vsaj dva vhoda: v kasnejši literaturi omenjena Stara morska vrata ob pristanišču, navadno s kapelico, posvečeno Sv. Jerneju, zaščitniku ribičev (ob sedanjem izteku Gramscijeve ulice na Veliki trg), in Kopna vrata kot povezava s celino. Glav-

ne mestne komunikacije so zaradi goste gradnje potekale znotraj obzidja (Koprska, Smrekarjeva ulica s prečnimi povezavami proti morju in stolnici). Izola je bila povezana z drugimi mesti po morski poti in po kopnem. Poti, ki so bile zasnovane že v rimskem času v izolsko zaledje so se ohranile do 19. stoletja, ko je Avstro-ogrška monarhija preuredila kopne komunikacije.

Obzidano mesto se je čutilo dovolj močno, da je ustanovilo komuno. Prva omemba izolske komune sega v leto 1212⁷. Isto leto je izolska fara pridobila vse kolegijatne pravice⁸. Občinsko palačo so uredili na trgu zraven mestne cerkve. Njena struktura še danes skriva pravilno romansko kompozicijo. Obe stavbi sta odražali moč in oblast, stanovanjske stavbe v njuni bližini pa vodilni status meščanstva. Nastal je center mesta. Na dominantni legi zunaj mesta, pod gričem Segadiči, na skrajnem obrobju amfiteatra proti Kopru, so kot prvo sakralno arhitekturo na izolskem robu leta 1273 zgradili cerkev, posvečeno mestnemu patronu Sv. Donatu, ki je predstavljala simbolično podobo obsega samostojnosti

izolske cerkve in komune. Vendar municipalna samostojnost ni trajala dolgo. 1280. se je mesto podredilo Benetkam, komuna je postala le njihova administrativna enota.

Beneško obdobje pomeni vrh urbanističnega in arhitekturnega oblikovanja srednjeveškega mesta. V začetek 14. stoletja spadajo velika zemeljska in utrjevalna dela, s katerimi je mesto dobilo sedanjo podobo, kot jo lahko rekonstruiramo iz prvega ohranjenega mestnega statuta iz leta 1360⁹. Mesto je imele obzidje z glavnimi mestnimi vrati proti celini, varovanimi z barbakanom, nasipom in vodnim jarkom kot posebnostjo na obali. Pristanišče so na današnji lokaciji zgradili v dvajsetih letih 14. stoletja, vključno z zahodnim obrambnim pomolom v smeri plitvin proti celini, kjer so bile izolske soline. Obstajala sta še dva manjša, zahodna izhoda na morje, kasneje imenovana Porta Ugo in Porta Puia. Staro pristanišče so zasuli in pri morju uredili Novi trg, center gospodarskih dejavnosti mesta, pendant staremu Alietskemu trgu kot upravnemu središču. Gre za tipičen srednjeveški dvojni trg, ki ga je dejansko sestavljala enoten odprt prostor z občinsko palačo in župno cerkvijo na sredi. Značilna organizacija srednjeveškega javnega življenja je na obeh trgih zahtevala arhitekturo mestnih funkcij, ki je izhajala iz posvetne in verske oblasti ter iz agrarne, ribiške, solinarske, obrtne in trgovske dejavnosti prebivalstva: občinska palača z zvonom, župna cerkev Sv. Marije, cerkev Sv. Jerneja, loggia, orožarna, zapor, pristanišče, tržnica, fontiko, skladišča, torklja, ribarnica, klavnica, mesnica, simboličen steber za zastave z merskimi enotami in sramotilni steber. Glavni vodni vir se je nahajal v neposredni bližini obzidja, vendar je živa voda obstajala tudi v mestu.

Poleg osrednjega trga so drugo glavno mestno vozlišče predstavljala mestna vrata do celine, žariščna točka, od koder se je mestno agrarno prebivalstvo odpravljalo v zaledje na polja. Leta 1400 so nad glavnimi mestnimi vrati postavili kapelo, posvečeno Sv. Andreju, zaščitniku ribičev. Kristanov trg je bil že zasut. Prvotno je predstav-

ljal le lijakast iztek ulic ob mestnih vratih. Povezave med zahodnim in južnim vozliščem ter prilaganje zemljišču so oblikovali tlorisno zasnovo poglobitnih konvergentnih, delno usločenih poti s trikotnimi vozlišči in lijakastimi izteki. Mestni statut omenja enainvajset poti, ki se iztekajo na Trg, na Občinsko pot, na Zgornjo in Spodnjo ulico. Hipotetično jih lahko umestimo ob sedanjih Manziolijev in Veliki trg ter Verdijevo, Smrekarjevo in Koprsko ulico. Unikatna arhitektura oblasti in premožnih meščanov je bila skoncentrirana na glavnem trgu. Večinoma enonadstropna kamnita arhitektura preprostih meščanov je zapolnjevala medulični prostor s tipičnimi podolgovatimi objekti z dvorišči, postavljenimi pravokotno na ulico. Koza v zaprtem hlevu je bila edina dovoljena žival v pozidanem delu mesta. Na takratnem mestnem robu se leta 1389 prvič omenja benediktinski samostan Sv. Katarine, ki je imel kasneje pod servitskim redom pomembno vlogo pri izobraževanju izolske mladine.

V prvih dvajsetih letih 14. stoletja so obzidje utrdili, otok pa s celino povezali s kamnitim mostom. V tem obdobju se je izoblikoval zametek sedanjega Kristanovega trga. Omenjajo se cerkve Sv. Marine, Sv. Marije Snežne (sedanja cerkev Sv. Dominika) in cerkev Sv. Roka kot zaščitnika proti kugi zunan mestnih vrat. Ta predel je ikonografsko upodobljen na glavni oltarni sliki v cerkvi Sv. Mavra iz leta 1581. Prikazuje čudežno zmago Sv. Mavra nad vojsko nemškega cesarja Sigismunda leta

1412, ko se je utaboril ob cerkvi Sv. Lovrenca pri glavni mestni fontani izven mesta. Čudežna zmaga Sv. Mavra nad Genovežani leta 1380 je simbolično upodobljena na mestnem grbu. V 15. stoletju so sedež fare ponovno premestili v dominantno cerkev Sv. Mavra. Mesto se je od mestnega vhoda mimo samostana Sv. Katerine širilo do stolnice. Ob sedanjih Gregorčičevi ulici so zgradili cerkvi Sv. Janeza Krstnika in Sv. Antona, bratovščina bičarjev je 1451. leta zgradila svojo šolo (Scuola dei Battuti). Prevladujoči beneško-gotski stil se je iz cerkva, samostanov, upravnih zgradb širil na meščanske hiše. V tem obdobju so nastali glavni gotski objekti v mestu, ki so se nam materialno, fragmentarno ali dokumentarno ohranili do danes: Manzioli, Ettoreo, Longo, Ugo. Mesto je ustanovilo šolo, uredilo bolnišnico in dom za ostarele¹⁰.

Ob prelomu 16. stoletja podestat poroča, da je mesto tako rekoč brez obzidja. Uredili so ga zaradi bližajoče se turške nevarnosti in iznajdbe strelnega orožja. Thamar leta 1581 v svojem opisu Izole omenja, da je obseg mesta 1204 passusov (cca 2083m). Kljub pravilnim kompozicijam renesančnih obzidij lahko v primeru Izole govorimo le o utrjevalnih delih na idealiziranih shemah. Celoten potek obzidja se ni ohranil. Obzidje je zanesljivo potekalo ob obali in po kopnem delu otoka, saj so del stolpa porušili pri gradnji frančiškanskega samostana 1576. leta. Zadnja ureditev obzidja se omenja leta 1615. Risba obzidnega mesta na zemljevidu turškega pomorščaka Sejida Nuha (1648-1650) prikazuje devet vogalnih in

štiri okrogle stolpe. Potek zadnjega obzidja proti celini se je delno ohranil na avstrijski vojaški karti iz leta 1804, kjer so narisani vhod v mesto in dva južna polkrožna stolpa¹¹. Še bolj razločen potek lahko razberemo ob jarku na franciscejski karti iz leta 1818. Ohranjeni potek obzidja vsekakor izhaja iz njegove srednjeveške faze.

Opisi in risbe mesta so redki. Pietro Coppo je leta 1525 izdelal geografsko karto Istre, ki predstavlja prvo ohranjeno upodobitev srednjeveške Izole. Iz starejših podatkov lahko le hipotetično sklepamo o velikosti mesta v različnih obdobjih. Iz dokumentov 13. stoletja je razvidno, da je imel izolski Veliki svet okoli sto članov¹². Izolska fara je ob ustanovitvi štela tri kanonike, leta 1421 ji je bil dodeljen četrti. Škof Valier v vizitaciji leta 1579 omenja, da ima Izola okrog 800 duš, v poročilu iz leta 1596 podestat navaja 1490 prebivalcev Izole z okolico. Opisi in risbe so nato vse pogostejši, vendar s skromnimi podatki iz srednjeveškega obdobja.

Z nastopom humanizma je Izola želela ambiciozno slediti modnim

slogom pri obnovi mesta. Gostejša gradnja in povezava bivalnih enot sta oblikovali ulično zidano strukturo, ki je v baroku dobila svoj neprekinjeni potek. Povečavi stavb je sledila dominantna obnova stolnice Sv. Mavra in cerkve Sv. Marije Alietske z zvonikom. Dvoranski zaključek pravokotnega Manziolijevega trga in posledično razvrednotenje sestavin Velikega trga predstavljata največji urbanistični poseg v srednjeveško urbano kompozicijo. Organizacija mesta pa je ostala skozi vse petstoletno beneško obdobje nespremenjena.

Spojitev otoka s celino, razvoj kopenskih poti, razširitev mesta ter razmah industrije na celini so od začetka 19. stoletja naprej sicer omogočili ohraniti notranjo strukturo srednjeveškega mesta, porušili pa so obzidje kot njegov urbanistični simbol. Porušena je bila večina cerkva na obeh trgih, druge so preuredili v bivalne prostore, prav tako nekatere javne stavbe. S tem so mestu odvzeli njegov srednjeveški navdih. Samostan Sv. Katarine in Sv. Frančiška so na podlagi beneškega dekreta ukinili že leta 1794. Kljub temu sta se klasicizem in historicizem prilagodila stari zasnovi mesta, ga etnotno oblikovala in mu s tem dodala novo kvaliteto.

Značilnosti srednjeveškega mesta na nekdanjem otoku so danes jasno zaznavne. Viden je organski potek ozkih, rahlo vijugastih ulic enake velikosti, ki se s tipično lijakastimi in trikotnimi vozlišči konvergentno stekajo iz vhodnega Kristanovega trga na glavni Veliki in Manziolijev trg ob пристanišču. Majhna, v klasicizmu preoblikovana cerkev Sv. Dominika krasi vhodni trg, baročna cerkev Sv. Marije Alietske kljub zakritosti dominira v prostoru ob mandraču. Ohranjena gotška arhitektura Manziolijeve hiše ob istoimenskem trgu dokazuje srednjeveški pomen osrednjega mestnega prostora. Občinska palača s številnimi vgrajenimi gotskimi elementi gleda na celotno območje pristanišča s svojo resnobno baročno fasado. Cerkev Sv. Janeza Krstnika na poti iz mandrača proti cerkvi Sv. Mavra nakazuje tretje vozlišče, ob katerem se nahajata najpomembnejša

objekta baročne meščanske arhitekture v mestu, palači Besenghi in Zanon. Historicistično preoblikovana renesančna stolnica Sv. Mavra dominira na vrhu usločene vzpetine polotoka nad celotnim mestom. Pod njo je na drobni podolgovati parcelaciji nanizana gosta ulična pozidava, kjer so na fasadah, kot pisani viri o mestu, ostali številni kamniti grbi podestatov in pomembnejših meščanov¹³.

Srednjeveška poselitev nekdanjega otoka, prostranost morske gladine na severu ter členjenost blagih pobočij amfiteatra s kulturnimi terasami na jugu so značilnosti, ki definirajo prostorsko razdelitev, njeno vsebino in kvaliteto. Širjenje naseljevanja in industrije proti južni aluvialni ravnici in pobočjem ob obali, zasipavanje morskih plitvin ter gradnja na morskem zemljišču so v zadnjem stoletju načele prostorsko podobo starega mesta. Srednjeveška organska struktura in izstopajoče topografske posebnosti pa mu še vedno zagotavljajo vodilno vlogo v izolskem prostoru.

Daniela Tomšič

¹ Konfiguracija terena se je zaradi nižanja obale, aluvialnih nanosov ter nasipavanja v dvatisočletnem obdobju bistveno spremenila (Ogorelec B. in drugi, *Reconstruction of Paleoenvironment in the Bay of Koper*, *Annales* 11, Koper 1997). Dokumentiranim spremembam obale sledimo zadnjih dvesto let, od franciscejskega katastra dalje. Vprašanje obstoja naravnega otoka ali polotoka v antičnem in zgodnesrednjeveškem obdobju je odprto. O obrisu obale sklepamo na podlagi danes dostopnih podatkov. Prvi je o »Insuli, ki ji pravijo tudi otok«, pisal arabski geograf Al-Edrisi okoli leta 1150.

² F. Kos, *Gradivo II*, str. 289-290; Kramar J., *Izola, mesto ribičev in delavcev*, Koper 1987, str. 36-37.

³ P. Kandler, *Codice Diplomatico Istriano*, Trieste 1877, l. 973, 976, 1031.

⁴ P. Kandler, op. cit. l. 1082.

⁵ Velika zasutja so se v obdobju pozne antike ali v zgodnjem srednjem veku izvajala tudi v drugih obalnih mestih (Župančič M., *Insedimento, governo ed usi del territorio*, *ATTI del Centro di ricerche storiche di Rovigno XXVI*, Trieste - Rovigno 1996, str. 509-514).

⁶ V. Joppi, *Una pergamena istriana del 1213*, *Archivio storico per Trieste, l'Istria e il Trentino 1895, 193-194*; I. Ostojic, *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima III*, Split 1965, str. 87-88.

⁷ C. de Franceschi, *Chartularium Piranense I*, *AMSI XXXVI*, 1924, str. 94-96; J. Kramar, op. cit. str. 43.

⁸ P. Kandler, op. cit. l. 1212; P. Naldini, *Corografia Ecclesiastica o sia Descrizione della Città e della Diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria*, Venezia 1700, str. 326-364.

⁹ L. Morteani, *Isola e i suoi statuti*, *AMSI III-V*, Parenzo 1887-1889.

¹⁰ G. Russignan, *Testamenti di Isola d'Istria* (dal 1391 al 1579), Trieste 1986, l. 1464, 1481.

¹¹ V. Rajšp, D. Trpin: *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-87* (1804), 3. zvezek, Ljubljana 1997, sekcija XIX-15.

¹² M. Pahor, *Organizacija oblasti v občini Izola po listinah iz leta 1253 in 1260*, *Kronika 3*, Ljubljana 1976, str. 158-165.

¹³ G. Radossi, *Stemmi di rettori e di famiglie notabili di Isola d'Istria*, *ATTI XVIII*, Rovigno 1986-87, str. 303-357.

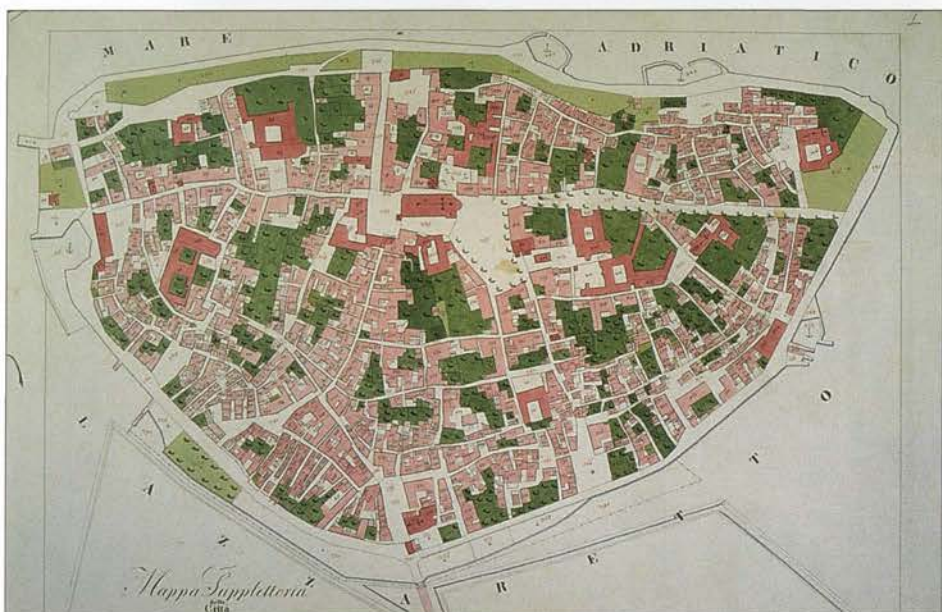
117 km
193 C2
B5

Koper

Capris, Justinopolis, Caput Histriae, Capodistria

Otok, na katerem je bilo zgrajeno mesto Koper, leži na severozahodni obali Istre, v zavetju Koprškega zaliva ob izlivu rečice Badaševice ter od nekoliko oddaljenega izliva reke Rižane. Oblika nekdanjega otoka je eliptična in spominja na konveksno lečo, v stičišču obeh simetral je teren najvišji (Bernik, Or-

ganizem slovenskih obmorskih mest...). Najstarejše zametke mesta lahko iščemo na najvišji točki nekdanjega otoka, saj je bila tu najprimernejša in najvarnejša lokacija. Naravna oblika otoka je bila odlična za zasnovo in urbanistični razvoj mesta skozi njegovo zgodovino. Otok je bil primeren za po-

selitev predvsem v času med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom, ko je postajalo življenje na kopnem vse bolj nevarno.

V času antike je bilo to področje razmeroma gosto poseljeno, še posebej v obalnem pasu. Rimsko prebivalstvo, ki je živelo od svojih posestev v bogatem agrarnem zaledju, se je moralo ob nevarnosti zateči na varnejša mesta, zato so se oblikovale prve strnjene naselbine. Zelo verjetno so bile že najzgodnejše naselbine tudi utrjene.

Začetke poselitve nekdanjega Koprškega otoka in začetke zgodovinskega razvoja te naselbine lahko zasledimo v času, ko je bilo področje Istre del rimskega imperija. V zadnjem času pa so ob številnih gradbenih posegih na področju historičnega mestnega jedra Kopra stekle bolj sistematične zaščitne arheološke raziskave. Posamezne materialne najdbe različnih sondažnih raziskav pričajo o zgodnjem srednjeveškem času, dopolnjujejo pa jih najdbe iz časa antike. Pravi ti rezultati potrjujejo možnost obstoja še starejše naselbine na Serminu (Horvat, Sermin) v neposredni bližini ob izlivu reke Rižane v morje. Za domnevo o še starejši naselbini na območju Koprškega otoka in o legendi grške Aegide pa še do danes nimajo nikakršne materialne potrditve.

Skozi bogato zgodovino je bilo mesto Koper poimenovano z različnimi imeni (Šašel, Arheološki vestnik 25). V pisanih virih je omenjena naselbina Capris, ki je že imela obzidje (Smole, Kronika 5). V času bizantinske oblasti se je mesto imenovalo Justinopolis (Bernik, Organizem slovenskih obmorskih mest...). Ko pa so mestu zavladali oglejski patriarhi (Smole, Kronika 5), so ga poimenovali Caput Histriae, kot najpomembnejše in glavno mesto Istre. V tem času je mestna pozidava zasedala pretežni del otoka. Ob koncu 13. stoletja je bilo mesto že oblikovano z vsemi trgi in ulicami z značilnimi urbanimi potezami, ki so se skoraj v celoti ohranile do danes. V tem času Kopru zavladaajo Benetke, in ga imenujejo Capo d'Istria. Najvidnejši pečat pri oblikovanju in razvoju mesta je nedvomno zapustila Beneška republika, ki je več stoletij vplivala na njegov materialni, duhovni in politični razvoj.

Zanesljiva je ugotovitev, ki jo je dokazal že Bernik (Organizem slovenskih obmorskih mest...), da se je v 14. in 15. stoletju dokončno izoblikovala urbanistična struktura Kopra, saj ima zato srednjeveško zasnov, ki jo lahko povežemo s poznoantično tradicijo. Stavbe, ki so se ohranile v historičnem mestnem jedru lahko glede na stilne elemente opredelimo kot romanske, gotske in renesančne.

Najstarejše stavbe najdemo na področju celotnega historičnega mestnega jedra, ki ga je oklepalo nekdanje obzidje, postavljeno na obod otoka. Postavitev obzidja na obod otoka kot skrajne meje pozidave mesta predstavlja pomemben element pri oblikovanju njegove notranjosti. Na oblikovanje mesta je vplivala tudi družbena in socialna struktura prebivalcev; v središču otoka so stale najpomembnejše mestne palače in stavbe profanega in sakralnega značaja. Na obrobju, po celotnem obodu otoka, so živeli meščani nižjih slojev, manjši trgovci, obrtniki, ribiči in kmetje. Na vzhodnem delu mesta so zgradili objekte različnih cerkvenih redov, ki so se naseljevali postopoma od sredine 13. stoletja naprej (Naldini, Corografia...).

Najstarejši ohranjeni načrt mesta Koper, ki ga je naročil koprski podestat in kapitan Bernardo Malipiero, je izdelal inženir Giacomo Fino 1. avgusta 1619 in predstavlja pomemben vir za študij historičnega in urbanističnega razvoja mesta (Žitko, Kronika 37). Na risbi je prepoznavna eliptična oblika otoka z osrednjim mestnim predelom, glavnimi ulicami in trgi ter označenimi najpomembnejšimi mestnimi objekti.

Osrednji mestni prostor oblikujeta dva trga, na omenjenem načrtu imenovana Piazza in Brolo, na slednjem je označena tudi cisterna. Mestno jedro dopolnjuje osem obodnih trgov, razporejenih po obrobju otoka na notranji strani obzidja, od katerih jih je šest ime-

lo pristanišče. Najpomembnejši in tudi največji med obodnimi trgi je bil današnji Prešernov trg (Piazzal di Porta Muda), ki je bil edini povezan s kopnim. Dostop v mesto s kopnega je bil možen po eni sami poti, ki je vodila po cesti do Levjega gradu in od tam po nasipu in mostu skozi glavna mestna vrata Porta Muda na današnji Prešernov trg. Prav zaradi tega je imel ta trg pomembnejšo vlogo v mestnem organizmu; poudarjena je bila tudi njegova funkcija, saj je prevzel vlogo Brola (Žitko, 1989, 40), osrednjega oskrbovalnega trga. Drugi trgi, ki se nizajo po obodu mesta so se ohranili do danes z novimi imeni: Kosovelov trg (Piazzal di Porta Ogni Santi), nekdanji Trg sv. Tomaža (Piazzal di S. Tomaso), Gramscijev trg (Piazzal di Porta S. Pietro), Ribiški trg (Piazzal di Porta Bossedraga), Trg ob Izolskih vratih (Porta Isolana), Carpacciov trg (Piazzal del Porto) ter Staničev-Gortanov trg (Piazzal de Porta Maggiore). Z današnjega mestnega načrta je zbrisan le nekdanji trg ob Izolskih vratih, in sicer zaradi posegov Luke Koper, medtem ko je nekdanji Trg sv. Tomaža le še delno ohranjen. Edina dva trga, ki nista imela pristanišča, sta bila Prešernov trg in nekdanji Trg sv. Tomaža. Vsi obodni trgi so imeli zelo podobno zasnovo; v tlorisu pravokoten prostor, ki ga zapirajo stavbe v sklenjenih tržnih straneh na treh straneh, četrta tržna stranica je bila mestno obzidje z vrati. Nasproti vrat je praviloma med stavbami stala cerkev. V tržnem prostoru je bil obvezen tudi vodnjak. Znotraj trgov so se izob-

likovale posamezne mestne četrti, ki so nosile imena po njih.

Historično mestno jedro, ki ga je varovalo obzidje, je možno razdeliti na dva dela; na osrednji del in obrobje. Mejo med obema deloma tvori naravna prelomnica terena, ki poteka vzporedno z obodom otoka in je še danes dobro vidna kljub strnjeni mestni pozidavi¹. Severni rob Koprškega otoka se precej strmo spušča v morje, zato v tem delu mesta ni bilo bistvenih sprememb. Obrobni pas (južni, vzhodni in zahodni del otoka) se blago spušča proti morju, je položen in zamuljen, zato tudi težje zazidljiv. Najrevnejši sloj mestnega prebivalstva lahko najdemo na obrobju otoka, kjer so živeli ribiči, kmetje, obrtniki in manjši trgovci.

Osrednji mestni del sestavlja kompaktno zgrajena mestna struktura z najpomembnejšimi mestnimi objekti. Pomembnost stavb in reprezentančnost objektov, razporejenih od osrednjega trga proti robovom mesta, počasi upada. Strnjeno pozidan osrednji del mesta je postavljen na geološko trdnejšem terenu in dopušča gradnjo večjih stanovanjskih objektov, kot so plemiške palače in večnadstropne stanovanjske stavbe premožnejših meščanov. Med stavbami na obodu ob prelomnici ni možno najti reprezentančnih palač, temveč le skromnejše stanovanjske stavbe, ki imajo ohranjene romanske in gotške stilne elemente, kar priča o njihovem izvoru.

Na ohranjenem katastrskem načrtu mesta Koper, datiranim z letnico 1819², so razpoznavni najpomembnejši arhitekturni spomeniki in potek mestnega obzidja, čeprav je na posameznih odsekih že izginil med strukturo stavb. Danes so ohranjeni le fragmenti nekdanjega mestnega obzidja med posameznimi stavbami, medtem ko se mestna vrata niso ohranila, razen najpomembnejših kopenskih vrat, imenovanih Porta Muda.

Kakšna je bila zunanja podoba srednjeveškega Kopra, mesta, ki je bilo pomembno upravno, posvetno in cerkveno središče v Istri, lahko ugotovimo le na podlagi ohranjenih upodobitev. Najstarejšo upodobitev Kopra vidimo na sliki beneškega mojstra Vittoreja Carpaccia iz leta 1516, kjer je med svetniki upodobljen tudi sv. Nazarij, ki v roki drži model Kopra (Brejc, 1983, 132-133). Ob koncu 16. stoletja je bilo naslikano mesto Koper z okolico ob neurju, kjer je dobro razvidna drobna struktura stavb, v sredini izstopa mestni stolp, celotno mesto pa obdaja obzidni pas.³ V Pokrajinskem muzeju Koper je ohranjenih več mestnih vedut iz 17. in 18. stoletja. Na votivni podobi servitskega reda je risba mesta s pogledom na Levji grad in Mudina vrata ter na mesto s kopnega. Drugačen pogled mesta je upodobil Joseph Scholz na svoji risbi iz sredine 19. stoletja, ko ga je gledal s pristaniške smeri, kjer dominirata gregoritski in dominikanski samostan. Prvi fotografski posnetki dokumentirajo takratno stanje, kjer lahko sledimo

spremembam, ki so bile intenzivnejše na mestnem obrobju, ko je bila okolica mesta osušena. Nekdanji Koprski otok je bil združen s kopnim.

Med najpomembnejše in najslikovitije mestne ambiente sodita mestna trga, Titov trg in Brolo. Med seboj sta ločena le s centralnim sakralnim Koprskim kompleksom (stolnica, zvonik in krstilnica).

Današnji Titov trg, nekoč imenovan Platea Communis, je lociran v središče historičnega mestnega jedra Kopra. Titov trg ima skoraj pravokotno oblikovan tloris in osrednjo dominantno pozicijo v ohranjeni srednjeveški mestni strukturi. Skozi bogato mestno zgodovino je najkvalitetnejši mestni prostor ohranil prav do današnjih dni svojo izvirno municipalno zasnovo, ki je odraz značilne mestne ureditve mediteranskega prostora, ko se je utrdila beneška oblast. V osrednji mestni prostor, ki ga odlikuje zaprt, dvoranski značaj, se stekajo glavne ulice. Tržni plašč oblikujejo najpomembnejši mestni objekti nekdanje cerkvene in posvetne oblasti, ki so

hkrati najkvalitetnejši arhitekturni spomeniki: Pretorska palača, Loggia, Foresteria, Armeria in stolnica z zvonikom. Višinski gabariti stavb tržnega plašča so usklajeni med seboj tako po oblikovanju kot tudi po etažnosti. Edina vertikalna dominantna tržnega prostora je v zasnovi obrambni stolp, ki je kasneje prevzel funkcijo mestnega stolpa in šele kasneje postal cerkveni zvonik.

Ob koncu 15. stoletja sta bili združeni dve starejši palači v Pretorsko palačo, ki je bila namenjena političnim, vojaškim, sodnim funkcijam podestatov, služila je izpolnitvi mestne samouprave z uveljavitvijo Velikega sveta in drugih služb. Že v 15. stoletju so začeli krasiti pročelje s spominskimi ploščami, grbi, poprsji pomembnih podestator in kapitanov, v 16. in 17. stoletju pa se je okrasje še pomnožilo. V času podestata Vicenza Bemba je bila leta 1664 Pretorska palača nadzidana in baročno preoblikovana z navidezno simetrično postavitvijo cin in namestitvijo kipa Pravice, nad stolpi so namestili gibelinske merloje in dva zvonika na preslico.

Med leti 1458 in 1460 je bila pravokotno na Pretorsko palačo sezidana Foresteria ali Albergo nuovo. Stavba Foresterie je bila temeljiteje predelana leta 1472, imela je eno nadstropje, namenjeno podestatovim gostom, pritličje pa mitniškim in solnim uradom. Leta 1532 je bilo prvo nadstropje povsem obnovljeno, namenjeno uglednim gostom, ki so prihajali v Koper, in začasna bivališča podestator. Tik ob Foresteriji je stala Armeria oziroma "Magazzeno delle Munizioni". Prvotno je bila nizka in masivna stavba, ki so jo kasneje dogradili še za eno nadstropje, medtem ko je bilo drugo nadstropje dodano ob predelavi iz začetka 16. stoletja. Odprtine na zunanjsčini so iz začetka 17. stoletja. Leta 1788 sta bili stavbi Foresteria in Armeria povezani v enotno fasado, ki se je ohranila do danes.

Novo Loggio sta zgradila arhitekt Nikolaj iz Pirana in kamnosek Tomaž iz Benetk med leti 1462 – 1464. Bila je pritlična stavba in drugačnega tlorisnega obsega kot

danes; imela je bogato zunanjo dekoracijo. Koprski podestat Marco Michele Salomon je v 17. stoletju nadzidal Loggio za eno nadstropje. S tem je spremenil tudi njen tloris in statično nosilnost, dozidano pa je bilo tudi stopnišče. Takšna se nam je ohranila do danes.

V 15. stoletju je bila tudi stolnica temeljito predelana, dobila je novo fasado. Spodnji del fasade je v gotškem slogu nastal kot zunanji plašč obnovljenega atrija. Spodnji del fasade je iz leta 1460, zgornji pa je bil narejen ob koncu 15. stoletja. Baročno preobleko je v 18. stoletju z deli beneškega arhitekta Giorgia Massarija dobila tudi stolnica, saj sta od romansko-gotske cerkve ostali le fasada in južna stena ladje. Nekdaj samostojno stoječ mestni stolp je imel prvotno obrambno funkcijo, šele kasneje je bil spojen s stolnico.

Harmonično usklajeno arhitekturo mestnega trga na vzhodni strani prekinja arhitektura Eda Mihevca iz leta 1964. Sezidana je bila na mestu manjših baročnih palač, ki so zapolnjevale in zaključevale vzhodno tržno stranico. Nova stavba je v tlorisnem poteku izravnala linijo tržnih stranic, posegla v vrtove škofijske palače in nasilno prekinila povezavo med škofijsko in pretorsko palačo.

Titov trg prehaja v naslednji, prav tako pomemben in slikovit mestni prostor, imenovan Brolo, za katerega sta značilni odprtost in zračnost. Njegova tlorisna trapezasta oblika se zadnjih nekaj stoletij ni bistveno spremenila. Ker ima tudi ta trg v mestu pomembno vlogo in funkcijo, so se prav tukaj strnile pomembne ustanove in stavbe, kot so fontiko, škofijska palača, v sredini trga sta vodnjaka, pod njima je velika cisterna, v tržnem plašču lahko najdemo tudi pomembnejše plemiške palače. Tudi ta trg odlikujejo stavbe tržnega plašča enotnega višinskega gabarita. Kljub temu, da ima trg zgodnjo srednjeveško zasnov, lahko ugotovimo, da je današnje stanje predvsem posledica baročnih predelav, ki so bile izraziteje v tržnem plašču.

Historično metno jedro Koper, ki zavzema celotno površino nekdanjega otoka, je izjemen urbanisti-

čni spomenik, ki se ponaša tudi s pomembno naselbinsko kontinuiteto. Njegov urbani razvoj in bogata zgodovina pa zahtevata še nadaljnje študije. Med ohranjenim mestnim tkivom najdemo pomembne palače in druge mestne stavbe, ki so lahko stilno določljive, enako pomembna pa je tudi anonimna arhitektura, ki se je ohranila do današnjih dni.

Mojca Guček

¹ Prelomnico v terenu lahko sledimo po Resseljevi ulici, kjer se počasi pričinja vzpenjati prek Kidričeve ulice, po Kolaričevi in delu Santorijeve ulice, nato preskoči na Župančičevo in prečka iztek Čevljarske ulice, nato preide na Dimnikarsko in Sabinijevo ulico, ob kompleksu Coleggia dei Nobili, današnje Italijanske gimnazije, pa preide prek izteka Marušičeve ulice na Obzidno, Kmečko in Gasilsko ulico.

² Original hrani Državni arhiv v Trstu, kopijo pa arhiv Medobčinskega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran.

³ "Panorama Kopra" INTER VTRVMQ TVTA, datirana z letnico 1589, Pokrajinski muzej Koper.

136 km
192 B3
B5

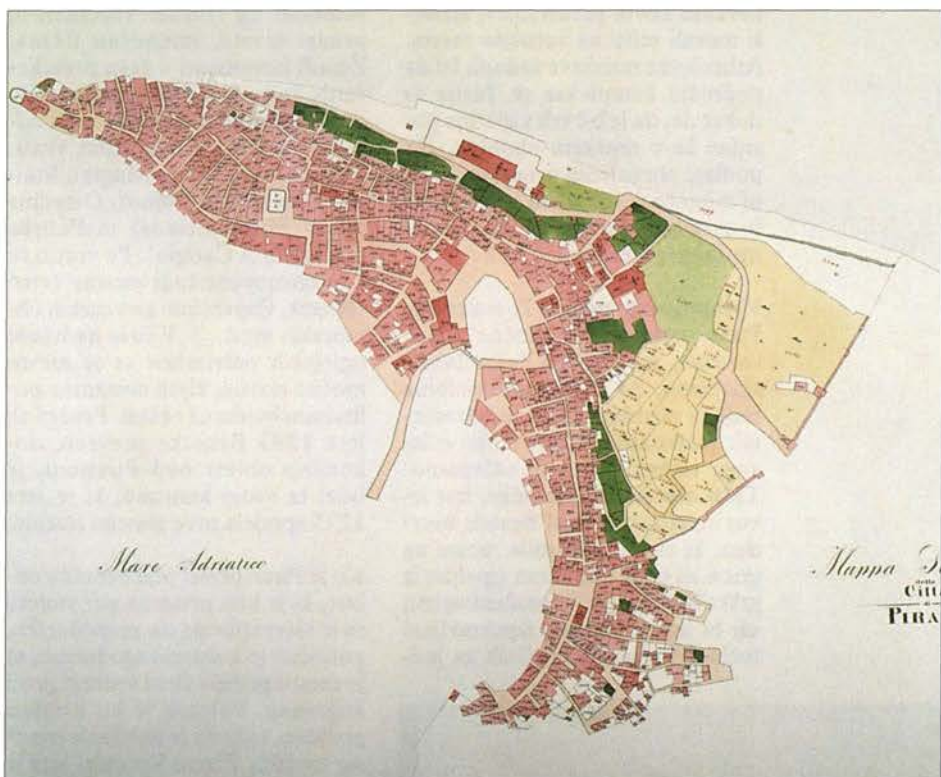
Piran

Pirano

Mesto Piran je bilo sezidano na rtu, ki se spušča od pobočja Morigorona in se zajeda globoko v morje med Piranskim in Strunjanskim zalivom. Polotok zaključuje Punta, ki je najbolj izpostavljena severozahodna točka Istre.

Kdaj je bil polotok pozidan, zaen-

krat še ni jasno, čeprav so pred leti arheološke raziskave pokazale, da je bila na osrednjem delu mesta, kjer je današnji Prvomajski trg, naselbina verjetno že v antiki (Stokin, Arheološki pregled 29). Med raziskavami so bili odkriti tudi posamezni prazgodovinski predmeti, tako da ima omenjeni prostor po-

membno naselbinsko kontinuiteto. Arheološke raziskave v okolici Pirana pa dokazujejo obstoj manjših naselbin v času rimske vladavine, ki so bile v osnovi vile (villa rustica) s pripadajočimi gospodarskimi objekti. Ob propadanju rimskega imperija je življenje postajalo na kopnem vse bolj nevarno, saj so se ob preseljevanju ljudstev in naseljevanju novih prebivalcev, starejši morali seliti na varnejša mesta. Arheološke raziskave zadnjih let na področju kompleksa sv. Jurija so dokazale, da je bil vrh vzpetine pozidan že v rimskem obdobju. Na podlagi ohranjenih ostankov zidov ni mogoče določiti, ali so pripadali zgradbi sakralnega ali morda utrdbenega značaja.

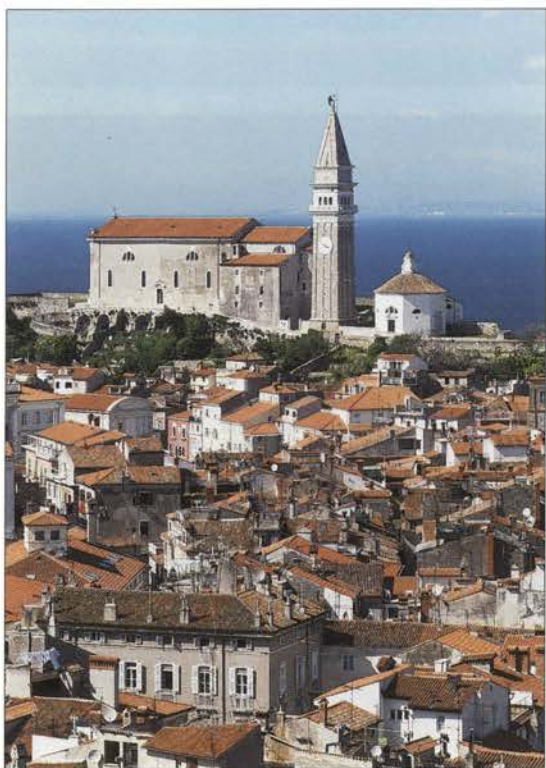
V ohranjenih virih iz 7. stoletja je Piran omenjen kot močno utrjen *castrum*, na podlagi česar lahko sklepamo, da je bila ta naselbina tudi že obzidana. Ker ni ohranjenih materialnih virov, lahko o izvoru imena Piran le sklepamo. Tako obstaja več domnev, kot izvor imena v keltski besedi bior-dun, ki naj bi pomenila mesto na griču ali pa je ime Piran izpeljan iz grške besede pyr, ki pomeni ogenj, saj bi lahko na tako izpostavljeni točki pričakovali svetilnik za lad-

je, ki so plule v grško kolonijo Aegido v bližini (Pahor, Piran).

Kljub burni zgodovini med 8. in 13. stoletjem, ko so bila področja Istre pod različnimi oblastmi, se je mesto Piran hitro razvijalo. Lokacija najstarejše naselbine je bila omejena na področje osrednjega dela polotoka, kjer je današnji Prvomajski trg (Piazza Vecchia), in predel mesta, imenovan Punta. Zaradi nevarnosti v času preseljevanja ljudstev je bilo že najstarejše mesto obzidano. Obzidje se je odpiralo s štirimi mestnimi vrati: Miljska vrata (Porta Mugla), Stolna vrata (Porta Domo), Osrednja vrata (Porta Misana) in Poljska vrata (Porta Campo). Po vratih so bile imenovane tudi mestne četrti (Bernik, Organizem slovenskih obmorskih mest...). V času nadvlade oglejskih patriarhov se je mesto močno razvilo, kljub notranjim političnim bojem za oblast. Preden so leta 1283 Benetke prevzele dokončno oblast nad Piranom, je imel ta svojo komuno, ki je leta 1275 sprejela prve mestne statute.

Ko je Piran prešel pod beneško oblast, ki je bila prisotna pet stoletij in je torej vplivala na gospodarsko, politično in kulturno zgodovino, se je mesto pričelo širiti v smeri proti kopnemu. Polotok je bil v celoti pozidan, tako da je nekdanje mestno središče Piazza Vecchia, kjer je bila najstarejša mestna hiša, postalo pretesno. Obzidje so morali prestaviti tako, da je zaobjelo mestni predel Campo, ki je bil še do tedaj zunaj starega obzidja. Benečani so prenesli upravno središče prav v četrt Campo, na področje današnjega Tartinijevega trga. Osrčje trga je predstavljalo notranje pristanišče, ob katerem so bile najpomembnejše stavbe mestne uprave: mestna hiša, fontiko, loggia, cerkev sv. Petra. V nadaljnjem razvoju in oblikovanju mesta je prav ta četrt prevzela vlogo mestnega jedra (Bernik, 1968, 130). V tem času so se nedaleč stran od pristanišča naselili tudi frančiškani, ki so zgradili svojo cerkev in samostan.

V 15. stoletju je mesto postalo spet pretesno, tako da so morali vanj zaradi naglega razvoja in priliva prebivalstva vključiti tudi področje naselbine Marciana, ki je postala nova mestna četrt. Zaradi nevar-

nosti turških vpadov so mestno obzidje prestavili na pobočje Mogo-rona, ki se nam je ohranilo do današnjih dni. Obzidje je potekalo ob morju, tako da je oklepalo celoten polotok. Najmogočnejše obzidje je bilo na kopenski strani, kjer so se odpirala Rašporska vrata in skozi katera je bil edin dostop s kopnega. Ohranjeno mestno obzidje na hribu predstavlja izjemno srednjeveško mestno veduto. Zanimiv je zapis Marina Sanuda, ki je leta 1473 obiskal Piran, in sporoča, da je notranje pristanišče zelo majh-

no, saj so v njem lahko pristajale le barke, medtem ko je zunanje pristanišče namenjeno za pristajanje večjih ladij in galej (Kovič, Pahor, Kronika 9).

Kakšna pa je bila podoba mesta Piran, nam ponazarjajo ohranjene upodobitve mesta, med katerimi je najstarejša Carpacciova slika, *Madona z otrokom in svetniki*, naslikana leta 1518 za cerkev sv. Frančiška¹. Slika Domenica Tintoretta, *Piranski mestni očetje* (Mikuž, Obala 15), iz konca 16. stoletja je prav tako pomembna zaradi mestne vedute, ki tvori ozadje slike². Obe sliki imata tudi izjemno dokumentarno vrednost, saj sta edini, kjer je upodobljen še gotski cerkveni kompleks župne cerkve sv. Jurija.

Najpomembnejša dominantna mesta, ki je hkrati tudi tvorna sestavina razdrobljene srednjeveške urbane strukture, je mogočna, plastično razgibana gmota župnijskega cerkvenega kompleksa, postavljenega na hrib nad mestom. Cerkveni kompleks je viden z vseh smeri, tako z morske kot s kopenske, še posebej z nekoč edinega kopenskega dostopa do mesta. Pozidava vrha vzpetine sega v čas antike, prve omembe cerkvenega objekta, ki naj bi bil posvečen sv. Maksimilijanu naj bi bile iz 6. ali 7. stoletja (Kandler, Pirano,...). Romanški cerkveni kompleks je sestavljala triladijska bazilika z veliko srednjo apsido, pred vhodom je imela tudi atrij, pred katerim je stala krstilnica (Rota, *Notizie sul duomo di Pirano*). Ob koncu 12. stoletja

pa arhivski viri v cerkvi sv. Jurija že omenjajo župnika in brate (Mihelič, 1995, 7-8). V gotiki je bila cerkev sv. Jurija temeljito obnovljena, čeprav je ohranila tloris stavbe in s tem tudi triladijsko zasnovo. Ponovno je bila posvečena leta 1344. Z obnovo cerkve je povezana legenda o čudežu, ko se je v strašnem neurju na nebu prikazal sv. Jurij, ki je razgnal oblake in mesto rešil pred katastrofo.

Ob koncu 16. stoletja je bilo župno cerkev spet treba obnoviti. Zaradi izpostavljenosti lege na vzpetini so se odločili, da je treba narediti oporne loke na severnem in južnem pobočju hriba. Baročna prenova cerkve je bila še temeljitejša, ohranila je tlorisno zasnovo cerkve in jo nadzidala, tako da je bil

triladijski prostor spremenjen v dvoranski, kar je pogojevalo zahtevnejše statične rešitve. Ob tej obnovi je bila spremenjena zasnova celotnega kompleksa, odstranili so staro krstilnico, ki je stala pred cerkvijo, in za njo postavili samostojno stoječ zvonik. Novo krstilnico pa so postavili ob zvonik. Zaradi del, ki so se zavlekla do sredine 17. stoletja, je bila leta 1637 cerkev ponovno posvečena. Cerkevni kompleks župne cerkve sv. Jurija se je ohranil v taki podobi do danes. Najlepšo upodobitev celotnega mesta Piran s pogledom z morske strani vidimo na sliki Čudež sv. Jurija, ki jo je po naročilu naslikal beneški slikar flamskega porekla Angelo de Coster leta 1706 (Brejc, 1983, 149)³.

Ohranjeni katastrski načrt¹ iz leta 1819 kaže tlorisno podobo mesta še pred temeljitimi spremembami ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja, še posebej na področju osrednjega mestnega prostora.

Osrednji mestni prostor predstavlja današnji Tartinijev trg. Dobrih pet stoletij se osrednji mestni prostor z notranjim pristaniščem ni dosti spreminjal, največje ureditvene posege je doživel šele ob koncu 19. stoletja, v času, ko je bilo mesto pod avstrijsko oblastjo. Takrat so porušili najstarejše in najpomembnejše mestne upravne stavbe, kot so mestna hiša, loggia in fontiko, in na njihovem mestu sezidali nove stavbe, ki so bile plod takratnega stilnega oblikovanja pod močnim vplivom prestolnice Dunaja. Notranje pristanišče je bilo zasuto in na njegovem mestu je bil urejen nov tržni prostor. Porušen je bil tudi kamniti most ob vstopu v notranje pristanišče in prestavljeni drogovi za zastave, na katerih so piranske dolžinske mere. Ob dvestoti obletnici Tartinijevega rojstva so na tržni postor postavili Tartinijev spomenik, ki ga je izdelal beneški kipar Antonio Dal Zotto. V tem času je bil zgrajen tudi pomol v nekdanjem zunanjem pristanišču.

Večina stavb tržnega plašča je doživela v tem času temeljitejše spremembe. Edina stavba, ki ni bila bistveno spremenjena, je bogato oblikovana vogalna beneško-gotska hiša, ki stoji na izteku dostopne kopenske poti - današnje Ulice IX. korpusa na tržni prostor.

V tržnem plašču je ohranjena tudi rojstna hiša znamenitega violinista, ki je bila temeljiteje prenovljena pred nekaj leti (Hoyer, 1992). Hiša je bila zgrajena na mestu, kjer so pred tem stale starejše gotske hiše. Tartinijeva hiša je tipičen primer baročne stanovanjske arhitekture - meščanske palače, v kateri so živele družine višjega sloja prebivalstva. Ob prenovitvenih delih je bila odkrita vsa ohranjena poslikava notranjščine.

Na prehodu iz 18. v 19. stoletje je bila porušena loggia. Na njenem mestu so zgradili novo klasicistično stavbo, prav tako družabnega značaja, ki so jo imenovali kazino. Sočasno so obnovili tudi cerkveno sv. Petra, ki je stala že zelo zgodaj, še preden je bil predel Campo vključen v mesto. Leta 1818 je cerkev dobila današnjo podobo in je delo znanega dunajskega arhitekta Pietra Nobile.

Današnja mestno hišo so postavili na mesto stare po načrtih tržaškega arhitekta Giovannija Righettija leta 1879 in je bila odraz okusa takratnega časa pod močnim vplivom dunajske historicistične arhitekture. Iz stare mestne hiše so prenesli napisne plošče in relief leva sv. Marka. Kmalu za tem je bil porušen tudi fontiko, kljub temu pa je arhitekt Moso objekt obnovil tako, da je vanj vključil baročna vrata zastavljalnice in fontika ter vrata sv. Jurija.

V začetku 20. stoletja je bila urejena nova dostopna cesta, ki je potekala ob obali od Portoroža do Pirana. Večji del obmorskega pasu je bilo treba nasuti in urediti nasipe. Na teh mestih so bile zgrajene nove stavbe, kot so hotel, gledališče, muzej in druge večje palače ob obrežju zunanjega pristanišča. Urejen je bil celoten južni obalni pas do Punte, kjer je današnje Cankarjevo in Prešernovo nabrežje.

Mojca Guček

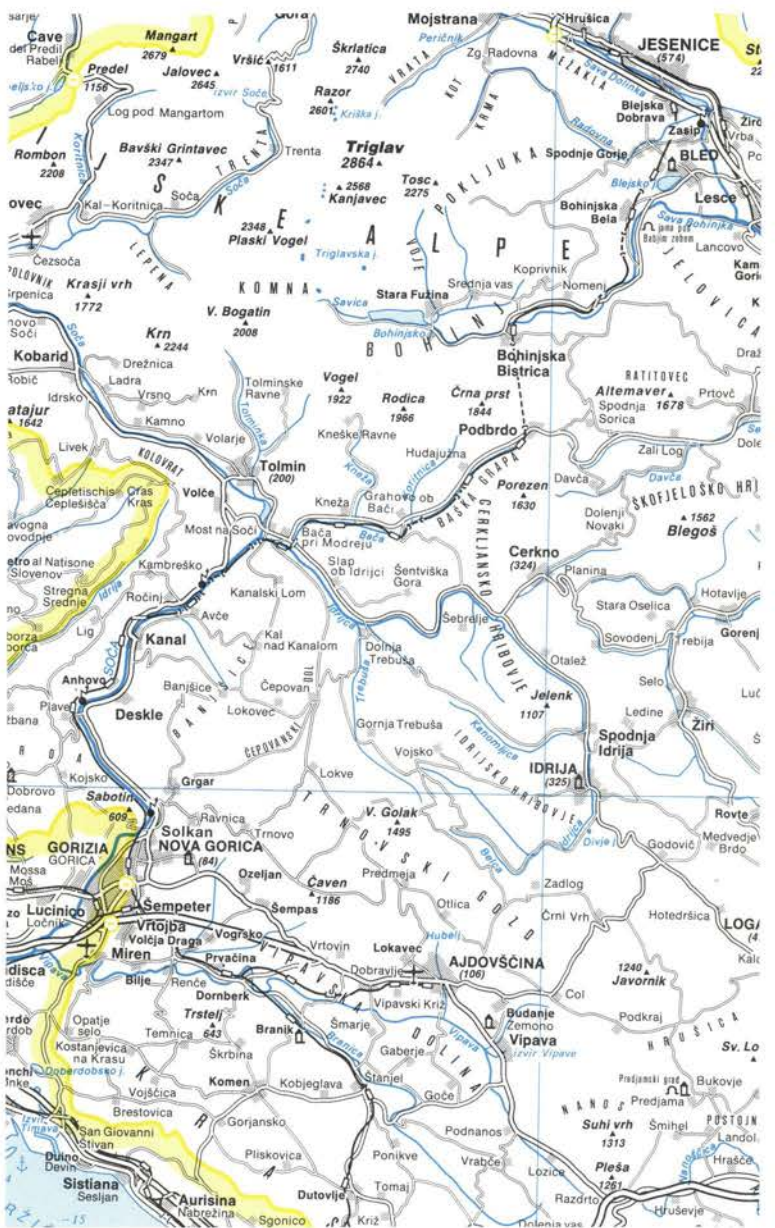
¹ Slika je bila pred 2. svetovno vojno odpeljana v Italijo.

² Slika visi v veliki dvorani mestne hiše v Piranu.

³ Slika visi v prezbiteriju župne cerkve sv. Jurija v Piranu.

⁴ Original hrani Državni arhiv v Trstu.

Goriška in Gorica v srednjem veku

Srednjeveška zgodovina Goriške se začne z darovnico cesarja Otona III. 28. aprila 1001. Takrat, pred skoraj tisoč leti, je bilo prvič zapisano ime kraja (villa) Gorica *que Sclavorum lingua vocatur Goriza* ter zarisano ozemlje *inter Ysoncium et Wipaum et Ortaona atque iuga Alpium*, ki se je kasneje začelo imenovati Goriška. V dokumentu se imenuje tudi zemljiški posestnik polovice označenega ozemlja, oglejska cerkev in njen patriarh Ivan IV. Drugo polovico ozemlja je prejel v darilo grof Verihen (darovnica Otona III. z dne 27. 10. 1001), ki pa ni mogel biti začetnik kasnejše mogočne dinastije goriških grofov. Podoba Goriške v 11. stoletju je zaradi pomanjkanja pisanih virov zelo nepopolna in tako je mogoče le sklepati o razmerjih med oglejsko cerkvijo, ki je bila največji zemljiški lastnik v Furlaniji in na sosednjih ozemljih, ter grofom Verihom oziroma njegovimi nasledniki. Toda leta 1077 so oglejski patriarhi - imeli so velike zasluge za revitalizacijo ozemelj, ki so jih predvsem v Furlaniji opustošili Madžari - pridružili svoji cerkveni še upravno oblast. Opravljanje take naloge jim je omogočala tudi odvetniška služba, ki so jo podeljevali izbranim fevdalcem. In morda si je prav na račun oglejskega odvetništva pridobila ozemlja v Posočju in v Furlaniji rodbina bavarskih oziroma koroških fevdalcev, ki se od prve četrtine 12. stoletja dalje imenujejo goriški *comes de Goerze*, a ne po goriški grofiji, ker ta takrat še ni obstajala, pač pa po grofovskih pravicah, ki so jih imeli na Koroškem. Goriška grofija se kot Comitatus Goritiensis prvič omenja leta 1217. V 12. stoletju (1130, 1150, 1202) pa se posest ob Soči in v Furlaniji, na kateri so bili grofje iz Gorice, še vedno šteje za oglejski fevd. Ta posest pa je imela nekaj pomembnih zemljepisnih značilnosti, denimo prehodnost, saj je bilo prav preko spodnjega Posočja najlažje prečkati z Apeninskega polotoka na Balkan in narobe. Ta značilnost je odločala tudi upravne razmere, ki jih kažejo od zgodnjega srednjega veka naprej rimsko-bizantinske oblasti, nato langobardsko vojvodstvo v Furlaniji in frankovska furlanska marka. Ta je utemeljila kasnejšo posvetno moč oglejskih patriarhov na ozemlju, ležečem v "Italskem kraljestvu, v Furlanski grofiji", kot piše vir konec 11. stoletja. Težka hipoteka preteklosti pa je bilo tudi zaradi madžarskih navalov demografsko in gospodarsko opustošeno ozemlje Furlanije in sosednjih ozemelj.

Odvetniška služba, ki so jo goriški grofje opravljali za oglejsko cerkev (tudi za južnotirolske škofije), jim je že od začetka prinašala veliko moč in ugled. Pridobili so veliko posesti v Furlaniji (Latisana, Belgrado, Flambro, Precenico, Codroipo, Castelnuovo) vse do Tilmenta. Ob zemljiški posesti pa so si že zelo zgodaj pridobili tudi mnogo tistih pravic, ki so utrjevale njihovo upravno moč in pogojevale izoblikovanje lastnega dinastičnega teritorija. Zavaljo tega so nastala nesoglasja med goriškimi grofi in oglejskim patriarhom že sredi 12. stoletja. Sporazum med sprtima stranema iz leta 1150 kaže, da je oglejska cerkev sicer še obdržala svojo premoč, vendar je morala leta 1202 s pogodbo podeliti goriškim grofom v dedni fevd številna ozemlja, med njimi tudi Gorico. Po tej pogodbi bi se sicer po izumrtju goriških grofov (tudi po ženski liniji) podeljena ozemlja vrnila Ogleju, toda obenem je pogodba izjemno okrepila njihovo moč. Trinajsto stoletje je bilo čas izjemnega vzpona

goriških grofov, istočasno pa se je Gorica iz vasi razvijala v središču fevdalne posesti.

V času, ko se Gorica prvič pojavi v pisanih zgodovinskih virih, je bila še vas. Za slovensko naselitev je pomemben podatek, da vir izrecno poudarja slovanski izvor njenega imena, kar seveda ne pomeni, da kraj ni imel svojega predhodnika oziroma da je imelo območje Gorice naselitveno kontinuiteto že od antičnih časov naprej, o čemer pričajo tudi arheološke najdbe. Toda okoli leta 1000, v času nastanka Brižinskih spomenikov, je bila slovanska oziroma slovenska navzočnost v kraju tolikšna, da so dali Slovenci kraju ime.

V času, ko se Gorica prvič omenja, kraj še ni imel upravnega ali cerkvenega središča, kar je mogoče sklepati zaradi sočasne omenbe gradu v Solkanu, ki pa po omenbah sodeč, kasneje ni imel velike vloge. Solkan se namreč omenja s fevdalno posestjo samostanov v Možacu (1118) in Rožacu (1221) in drugih fevdalcev, največ ministerialov goriških grofov. Pomembnejšo vlogo je imela solkanska fara, ki se posredno imenuje okoli leta 1181 (presbiter Ivan iz Solkana) in jo je od leta 1194 upravljal župnik Andrej. Gorica je takrat sodila pod solkansko faro, sredi 14. stoletja se solkanski župniki imenujejo tudi goriški *in plebe Salcan alias Goricie*. V 11. stoletju se Gorica *loco Goriza* imenuje le še v zvezi s podelitvijo posesti nekega Henrika iz zelo plemenite družine (morda Verihenov sorodnik) briksenški cerkvi. Heinricus de Guriza se omenja še okoli leta 1090 in leta 1102.

Grad kot značilnost srednjeveškega naselja se v Gorici prvič omenja leta 1202, dvesto let po prvi omembi naselja. Prvi pojav gradu v pisanih virih seveda ne govori v prid sodbi, da je bil grad zgrajen šele tedaj. Goriški grad se v 13. stoletju še nekajkrat omenja (1230, 1250, dvakrat 1267, 1277, 1292). Lahko domnevamo, da je bil razvoj Gorice iz vasi v trg in mesto, povezan z gradom, kot središčem zemljiške posesti in nastajajočega dinastičnega teritorija, podoben kot pri drugih srednjeveških mestnih naseljih. Okoli gradu, na vrhu goriškega griča, so se poleg že obstoječih zgradb prvotnega vaškega naselja pojavljale hiše ministerialov, trgovcev, rokodelcev, uradnikov itd. Tako je nastajalo jedro mestnega naselja, ob katerem pa je še vedno živela na jugozahodnem delu goriškega griča vas, villa iz leta 1001. V začetku 13. stoletja se je naselje ob gradu že tako razvilo, da mu je leta 1210 cesar Oton IV. podelil tržne pravice. Dodelitev tedenskega sejma je pomenila tudi izpolnitev enega od pogojev za dvig goriških grofov med državne kneze. Vsako leto na dan sv. Janeza Krstnika so morali prirediti Goričani sejem, poleg tega pa je goriški grof Majnhard III. Goričane za sedem let osvobodil vseh služnosti, popravljati so morali le še mostove preko Soče. Potlej se pri označevanju Gorice pričena razlikovati naselje okrog gradu, ki je *oppidum superius* (pri kronistu Martinu Bavčerju) oziroma *terra superiore*, da se kot trg oziroma mesto razlikuje od nižje ležeče vasi, kar nazorno priča vir iz leta 1307 (*tam in villa quam in foro*).

Pomen in razvoj Gorice je tako tesno povezan z goriškimi grofi. Gorica z okolico je bila najverjetneje službeni fevd odvetnika oglejske cerkve, to pa so bili - kot rečeno - od začetka 12. stoletja naprej goriški grofi. Odvetništvo in z njim povezano sodstvo sta bila bogat gospodarski vir; prav pri sodstvu so si začeli goriški grofi prisvajati pravice, ki jim niso šle. S širjenjem in utrjevanjem oblasti so želeli ustvariti samostojno deželo, ki naj bi se izločila iz patriarhata in furlanske grofije. Dosego takih ciljev jim je omogočala tudi vrsta slabotnih oglejskih patriarhov, ki so po letu 1251 sledili Bertoldu Andeškemu. Posebno vlogo pa so imela sklepanja sorodstvenih vezi. Tako je po letu 1250 pomembna zlasti povezava s tirolsko grofovsko rodbino, ko se je Majnhard IV. poročil s hčerko zadnjega tirolskega grofa Alberta in tako po tastovi smrti prejel (1253) polovico tirolskih posesti, po smrti dedičev druge

polovice (Hirschbergov) pa še njihov delež. Leta 1271 sta si Manjhardova sinova Albert I. in Majnhard V. razdelila goriško-tirolsko posest. Tako sta nastali dve liniji, in sicer Majnhardova goriško-tirolska s posestmi na Tirolskem in Albertova goriška linija s posestmi v Posočju, Istri, na Krasu, v Furlaniji, na Kranjskem in Koroškem. Zlasti mogočen dinast je bil Manjhard, ki je dobil v zastavo Kranjsko in nato tudi v fevd Koroško ter je bil ustoličen za koroškega vojvodo. Toda s smrtjo njegovega sina Henrika (1335), ki je bil imenovan za češkega kralja, je tirolska veja izumrla. Koroška in Kranjska sta prišli pod Habsburžane. Nekaj let zatem (1342) je razpadla goriška linija na istrsko in ožjo goriško vejo. Istrska veja je imela posesti v Istri in v Slovenski marki, goriška pa v Posočju, na Krasu in v Furlaniji. Po izumrtju istrske veje so leta 1374 njihovo posest po dedovanju prejeli Habsburžani. Ti so bili dediči tudi zadnjega goriškega grofa Lenarta, ki je umrl leta 1500 in ni zapustil potomcev.

Ogromna posest goriških grofov in njihovih rodbinskih linij, posest, ki se je raztezala od vzhodne Tirolske do Istre, je bila povezana tudi s številnimi ministeriali, ki so v imenu grofov upravljali posest v posameznih deželah. Poleg tega so grofje pridobili pravice do kovanja denarja, cestnin in carin, pomemben je bil tudi položaj generalnega oglejskega kapitana, kar so si pridobili za daljši čas že konec 13. stoletja. Za potrditev njihove oblasti pa je bil najpomembnejši naslov državnih knezov. Tirolska linija je ta naslov dobila že leta 1286, ko so postali koroški vojvode, goriška pa leta 1365 za vlade cesarja Karla IV. Visok naslov je pomenil, da so pretrgali vezi z oglejskim patriarhom, s Furlansko grofijo. Ta se je razvila v deželo (Patria) s samostojnim deželnim zborom (furlanski parlament) in lastnim deželnim pravom (Constitutiones Patriae Foroiulii, 1366). Furlansko deželno pravo se je uporabljalo tudi v goriški grofiji, le da je bilo v nemškem prevodu konstitucij ime oglejskega patriarha zamenjano z goriškim grofom. V 14. stoletju se zaradi spreminjanja goriškega zemljiškega gospodarstva v deželo začne tudi dvorni uradi spreminjati v deželne. Uvede se urad glavarja (ti so bili v Lienzu, Gorici, Metliki in Pazinu) kot namestnika goriškega grofa v upravi in sodstvu, vendar, kot pravi dokument iz leta 1325, je grof "imel v vsem polno oblast". Grofje so podpirali uradniški upravni aparat, niso ga prepuščali v dedno službo nižjemu plemstvu, tako so hoteli doseči večjo učinkovitost in odvisnost. Na Goriškem se je konec 14. stoletja začelo oblikovati tudi deželno plemstvo. Toda prve sledi deželnih stanov je morda zaznati šele v času zadnjega goriškega grofa Lenarta.

Vsa obširna posest goriških grofov ni imela trdne ozemeljske sklenjenosti, bila je precej razdrobljena. S tem v zvezi velja omeniti položaj Tolminske, ki bi bila lahko ključni člen v povezavi posesti goriških grofov v spodnjem Posočju s posestmi v dolini Drave in na Koroškem; le v 14. stoletju so jo imeli za krajši čas v svojih rokah. Sicer je bila Tolminska trdno v rokah Ogleja, po letu 1377 pa je bil tu zemljiški posestnik čedadski kapitelj. Iz vzhodnotirolskih in severnokoroških posestev, katerih središče je bilo v Lienzu, kjer so imeli goriški rezidenčni grad v Brucku, je pričela v 14. stoletju nastajati "Prednja grofija Goriška", ozemlja ob Soči pa so imenovali "Zadnja grofija Goriška". Ko je skušal goriški grof leta 1456 povezati oba dela v eno deželo, mu to ni uspelo, ker so goriški v boju za celjsko dediščino (Mir v Požarnici 1460) izgubili koroške posesti. To je bil čas zatona oblasti goriških grofov, zatona, ki se je začel z nenadno smrtjo Henrika II., 23. aprila 1323. Po njegovi smrti so bile izgubljene vse njegove ozemeljske pridobitve v severni Italiji (Conegliano, Treviso, Padova), začelo se je več kot poldrugo stoletje trajajoče obdobje propadanja moči goriških grofov. Okoli leta 1390 je grozila nevarnost, da bo grofija razpadla zaradi groženj bavarskih vojvod. Stisko je rešila intervencija goriškega plemstva, ki so z zbranim denarjem odplačali Bavarcem odškodnino, v zameno pa zase zahtevali tretjino goriških posestev.

Gorica je rasla v nenehnam prizadevanju goriških grofov za krepitev svoje oblasti in ohranjevanju že doseženega. Po dodelitvi tržnih pravic (1210) je bilo naslednje dejanje statut leta 1307, trškemu naselju ga je podelil eden najmočnejših goriških grofov Henrik II. Statut, ki je veljal tako za trg kot za vas, je bil sestavljen po oglejskih vzorih in po teh določilih naj bi se Goričani ravnali še pred letom 1307. Imel je veliko določil o trgovini. Tako je določal, da se mora v Gorici prodati tretjina klavne živine, ki je bila nakupljena med Gorico in krajem Razdrto; če je bila kupljena dlje od Razdrtega, so jo morali v celoti prodati v Gorici. Meso, sir, sol in druga podobna živila so morali prodajati le na javnem trgu v Gorici, vino pa tudi na trgu v vasi. Dan sv. Jerneja in sv. Andreja sta bila določena za semanja dneva. Goriški tržani so morali popravljati mostove, občinsko hišo, vrata na trg in obzidje. Židje so morali tako kot ostali meščani opravljati stražarsko službo. Meščani so bili oproščeni plačevanaja davka, pač pa so plačevali dac in v času vojne pomagali z blagom in hrano. Besedilo statuta je dopolnil grof Manjhard VII. (1351). Statutu je sledila podelitev mestnih pravic trgu Gorica, kar se je zgodilo med leti 1392 in 1398. V goriškem naselitvenem območju je še vedno vladala dvojnost trg - vas oz. mesto-vas, ki je prenehala leta 1455, ko je grof Henrik IV. obe naselji združil in združeni Gorici podelil mestne pravice.

Pravni položaj naselja je vplival tudi na demografski in urbanistični razvoj. V urbanizmu je pripadalo osrednje mesto gradu, o katerem je iz 13. in 14. stoletja ohranjenih več podatkov, ki govorijo posredno tudi o goriških grofih in sistemu njihove oblasti. Tako se pri vходу v grad omenja grajski most, potem kapela, kjer so opravljali obrede kaplani goriških grofov. Del gradu je bil palacij (1330), omenjata se še nova (1321) in mala soba (1277), balkon in hodnik, posvetovalna soba Henrika II. (umrl 1323), soba, v kateri je grof prebival in soba, v kateri je prebivala njegova soproga Beatrice. V gradu je bila shramba za hrano, verjetno tudi skladišče orožja, velika zgornja soba in zgornja dvorana. V odsotnosti goriškega grofa je grad varoval grajski grof (Burggraf). Iz prvega statuta je mogoče ugotoviti, da je Gorica v začetku 14. stoletja že imela občinsko hišo, trška vrata in obzidje. Občinska hiša (enkrat se omenja tudi loža, kar bi lahko poistovetili z občinsko hišo), kjer so reševali spore, se omenja večkrat (1307, 1337, 1405, 1471), iz leta 1285 je prva omemba hiše sodnika Komana. Omenjena je tudi tržnica v trgu (in tudi v vasi) za trgovanje v času sejmov, leta 1312 se omenja mesnica, leta 1390 pekarna in leta 1398 kopalnica. Leta 1399 so zgradili kapelo sv. Duha. Trg Gorice je imel dvoje vrat, in sicer velika vrata na jugozahodni strani in mala vrata na severu, preko katerih je bilo mogoče iti v Solkan k farni cerkvi. Ob vratih so bili obrambni stolpi. Hiše v trgu so imeli v lasti goriški grofje, podeljevali so jih v fevd, sicer pa so imeli hiše tudi drugi lastniki. Iz pisanih virov so znana tudi imena posameznih predelov Gorice kot: Pri velikih vratih, Zunaj pred velikimi vrati, Pri malih vratih, Za gradom, Pri mostu, Pred gradom, Pod gradom, Pri javnem trgu, Pri mestnem obzidju, Pri mestni hiši, Pri mesnici.

Naselje je demografsko raslo zaradi doseljavanja. Poleg bližnjih slovenskih okoličanov so postajali prebivalci Gorice tudi prišleki iz zahodnih romanskih predelov, pa tudi Nemci, ki so prihajali s severa. Slovensko poreklo prebivalcev je mogoče ugotoviti s seznamov goriškega srednjeveškega prebivalstva (sestavil ga je Franc Kos), vendar tako ugotavljanje izvora ni povsem zanesljivo, bolj natančno je mogoče ugotavljati socialno strukturo. V 14. in 15. stoletju so se v Gorici naselile italijanske plemiške družine, ki so kasneje odigrale pomembno vlogo v goriški zgodovini (Rabatta, Attems, Orzone). Nemški doseljenci so prihajali predvsem zaradi službe pri goriških grofih (ministeriali, uradniki).

Ob trgu Gorica, ki je bil obzidan, je živela vas, imenovali so jo kot villa, suburbium, spodnja Gorica (vnnder Görcz). Med leti 1305

in 1473 se omenja osemnajstkrat. Tudi vas je imela trg ali plac, imenovan tudi spodnji trg. Del vasi se je imenoval Graben (Grabn), kjer je stal frančiškanski samostan, prvič omenjen leta 1303 (omenja se še leta 1321, 1322, 1342, 1356, 1363, 1398 in 1399). V 14. stoletju se omenjata mala (1325) in Velika cerkev (1351), ob cerkvah sta bili pokopališči. Velika cerkev, ki je bila posvečena svetima Hilariju in Tacijanju, je bila predhodnica sedanje stolne cerkve v Gorici. Vas je bila manjša od trga, ob hišah so imeli prebivalci vrtove, vinograde in polja. Od vasi je vodila pot k mlinom na Soči. Predeli vasi so se imenovali Wegschayd, Tanela, Babul in Balol.

Trg Travnik, ki je danes središče Gorice, je sodil že v okolico Gorice, v virih se omenja kot "Anger" (1341) pa tudi kot Travnik (Traunich, 1519). Leta 1387 se omenja tudi današnji goriški mestni predel Podturn (sub turri), brod na Soči (okoli 1341), potok Koren z mlini (1319), nekoliko bolj oddaljeni kraji iz okolice Gorice kot Rafut (Rafaldt, 1471), Stara Gora (Alten perg, 1387), Liškur (1398) in nekaj krajev, ki jih ni mogoče poistovetiti (Rennweg, Olbart, Škofija).

Gorica, ki kot kraj z mestnimi pravicami, živi in deluje od 1455 leta naprej, dolguje svoj razvoj, upravnopolitični funkciji pa tudi gospodarski dejavnosti, zlasti obrti in trgovini. Preko mesta je potekala trgovina s severnimi kraji (dolina reke Soče) in tudi v smeri vzhod (Vipavska dolina) - zahod (Furlanija). Trgovske poti s severom pa zagotovo niso bila tolikšne in tako pomembne kot preko Furlanije in Kanalske doline. Zaradi tega je rasla moč mnogih furlanskih krajev. Goriška obrt je opešala takrat, ko se je ob zatonu moči goriških grofov v mestu zmanjšala tudi vojaška posadka, saj so bili vojaki največji potrošniki obrtnih izdelkov in uslug. Tudi preselitev goriških grofov na novi sedež v avstrijski Lienz (grad Bruck) ni rešila propada dinastije. V srednjem veku se je pojavila ena izmed goriških značilnosti, in sicer ta, da je bilo mesto rezidenca zemljiških gospodov, ki so imeli svoja posestva na podeželju. Kmetijstvo je ostajalo temeljna gospodarska panoga dežele ob Soči. Statističnih podatkov o številu goriškega prebivalstva v srednjem veku ni. Ko je Franc Kos primerjal število hiš in prebivalstva na območju goriškega gradu okoli leta 1900 in ugotovil, da je tedaj v 41 hišah živelo 511 ljudi, je lahko videl, da je bil v srednjem veku ta mestni predel po številu hiš in prebivalcev močnejši.

Za raziskovalce zgodovine goriškega mesta je poleg drugega neznanika tudi potek obzidja, ki je objemalo kraj. Leta 1307 omenjeno obzidje ni grajsko, pač pa obzidje trga, ki je živel ob gradu. Obzidje z jarkom se omenja leta 1329, pa tudi leta 1365 in leta 1398. Dokument iz leta 1471 govori o *murus civitatis Goriciae*, toda nič ni znano, če je zid obdajal oba, takrat formalno že združena, dela mesta.

Če je bila Gorica od svojega nastajanja naprej najtesneje povezana z dvigi in padci moči goriških grofov, pa je podoba njene bližnje in bolj oddaljene okolice seveda nekoliko spremenjena. Zemljiška posest je bila razdeljena med številne fevdalce, posvetne in cerkvene. Med cerkveno fevdalno posestjo je prevladovala oglejska cerkev, močni pa so bili tudi samostani v Rožacu, Možacu in v Monasteru pri Ogleju. Med fevdalnimi gospodi pa so poleg goriških grofov imeli posesti še rihemberški, dornberški in devinski gospodje. Kmečko gospodarstvo je doživljalo mnoge krize, kar se je kazalo tudi v opustelosti kmetij (naravne nesreče, bolezni, turški vpadi), zlasti pa v begu prebivalstva v mesta. V srednjem veku se je tudi ustalila jezikovna črta, ko je bilo ozemlje med robom furlanske ravnine, morjem od Štivana do Trsta, vse do Julijskih Alp in kraških prehodov na vzhodu, naseljeno s Slovenci.

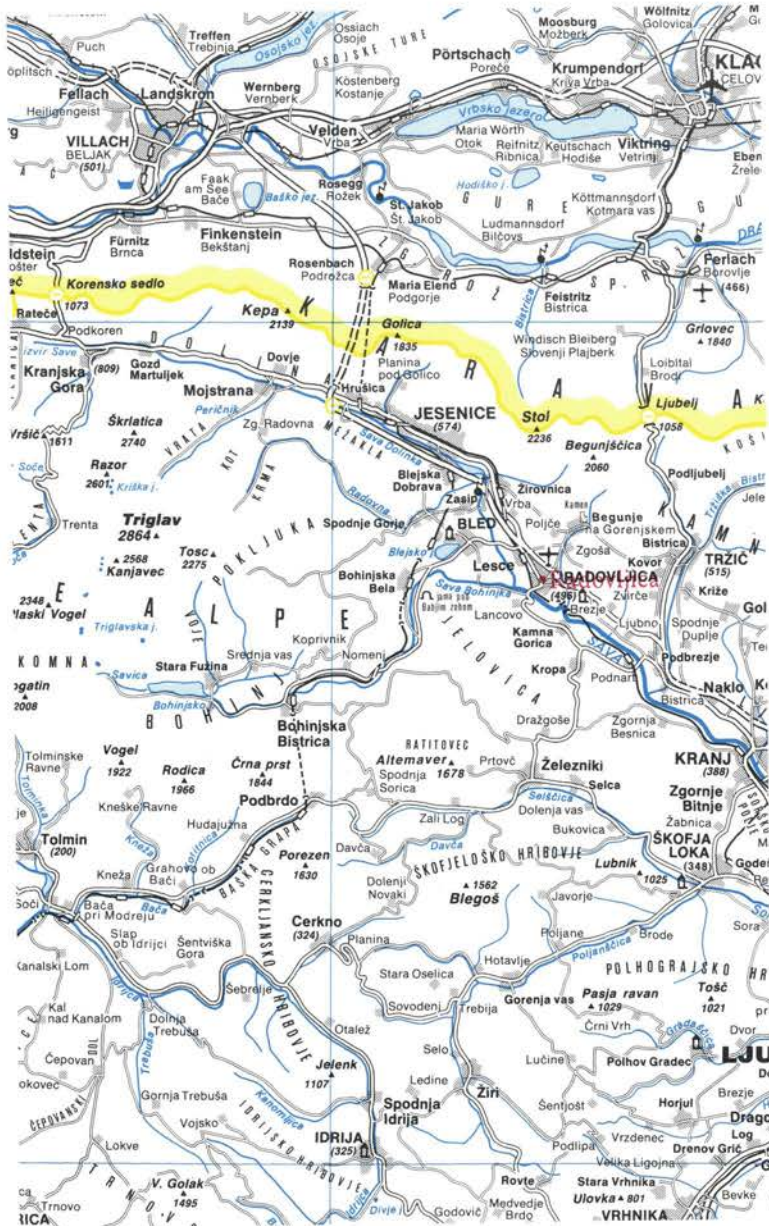
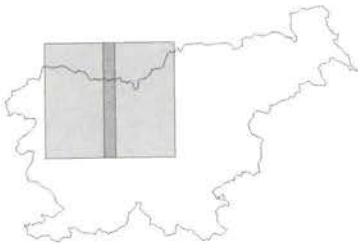
V Posočju je bila v srednjem veku Gorica edino pravo urbano naselje. V spodnjem Posočju na posestih oglejskih patriarhov so na-

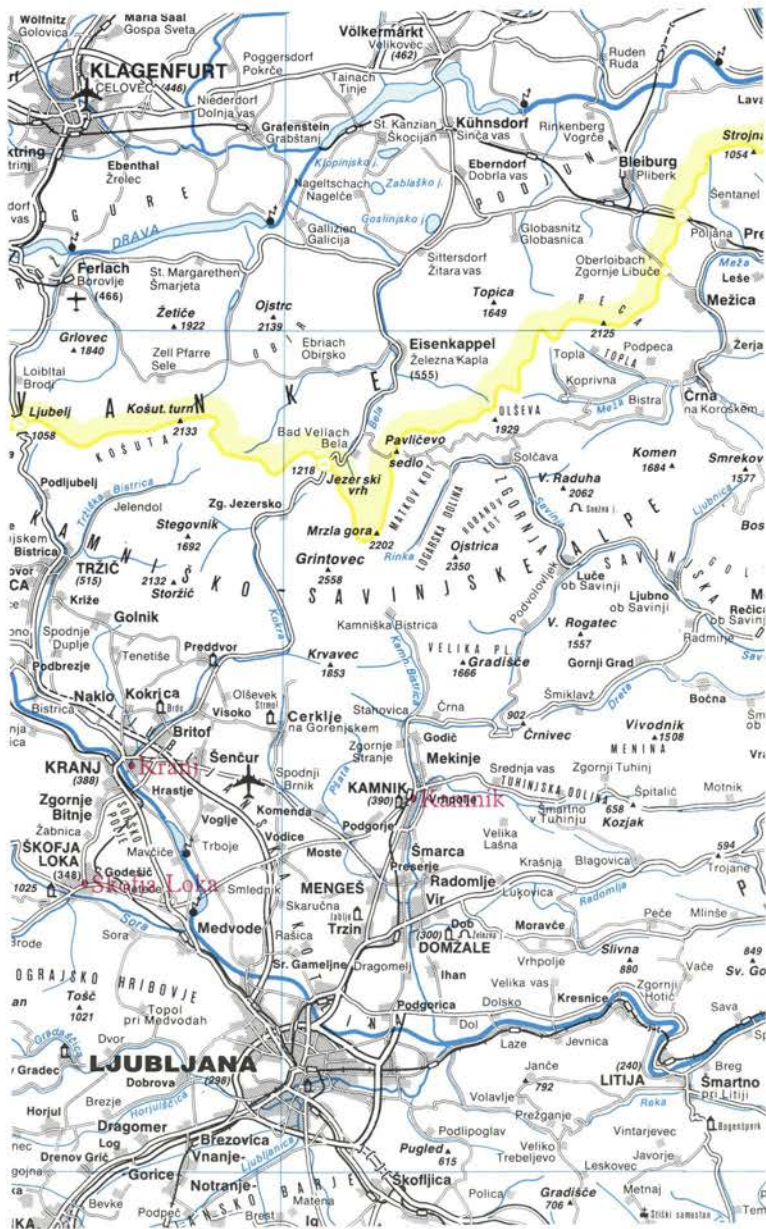
stajali zametki mestnih naselij. Tako se je Gradišče ob Soči iz trdnjavskega naselja ob koncu 15. stoletja razvijalo v središče posesti Eggenberžanov (1647- 1717). Tržič (Monfalcone), ki je bil zaradi svojih mitnic kamen spotike med oglejskimi patriarhi in predvsem goriškimi grofi, je leta 1420 prišel pod Benečane. Gradež je bil že od zgodnjega srednjega veka dalje središče cerkvene oblasti. Tamkajšnji patriarh je bil v stalnih konfliktih z Oglejem, leta 1482 je svoj sedež prenesel v Benetke. V večja naselje so se razvijali tudi Červinjan in Krmin, kjer so imeli oglejski patriarhi nekaj časa svoj sedež. V tistih delih Posočja, kjer je bilo kompaktno naseljeno slovensko prebivalstvo, pa je bil Sv. Križ v Vipavski dolini edini kraj, ki je mestne pravice dobil 1532.

Po smrti zadnjega goriškega grofa so se vneli boji za njegovo dediščino med Habsburžani in beneško republiko. Dediči goriških so postali Habsburžani, ozemlja goriških grofov v Posočju so združili v upravno enoto, ki je svojo dokončno podobo dobila sredi 18. stoletja kot dežela Goriško-Gradiščanska in ki so ji že pred tem pridružili ozemlja Bovške in Tolminske.

Branko Marušič

Gorenjska mesta

V nasprotju z mesti v ravnini je večina srednjeveških mestnih naselij na Gorenjskem zrastle na kamnitih, za hribovito pokrajino tako značilnih pomolih. Njihova po naravi zavarovana in navadno nad okolico dvignjena lega je od nekdaj vabila k naselitvi. Le Kamnik je zrasel na drugače oblikovanih tleh in predstavlja značilno dolinsko zaporo. V tem mu je podoben Tržič; čeprav je le trg, sodi v okvir naše razprave kot pomembna srednjeveška kolonizacijska naselbina. Vlogo dolinske pregrade lahko prisodimo tudi Škofji Loki, ki zapira vhode v Selško in Poljansko dolino.

Gorenjska mesta so tesno povezana z rekami in vodami, ki so bistveno pripomogle k oblikovanju njihovih podnožij. Tako leži Kranj nad sotočjem Save in Kokre, Škofja Loka ob sotočju Selške in Poljanske Sore in Tržič na platoju, ki sta ga izoblikovali Tržiška Bistrica in Moščenik. Kamnik oklepa na severovzhodni strani Kamniška Bistrica, Radovljico pa na eni strani dolina Save in na drugi potok Suha.

Mesta na Gorenjskem so se večinoma razvila ob starih pomembnih poteh, ki so s karavanških prelazov prek Kranja in Save vodila v ljubljansko kotlino in skozi škofjeloška vrata na Primorsko in naprej v Italijo. Kamnik, ki leži na vzhodnem robu gorenjske ravnine, se je navezoval na prometni poti, ki sta po dolini Črne in Drete oziroma skozi Tuhinjsko dolino peljali na Štajersko in Koroško. Tržič je bil že od nekdaj življenjsko navezan na cesto prek ljubeljskega prelaza. Radovljica je bila sicer odmaknjena od deželne magistrale, vendar jo je pot ob Savi Bohinjki oziroma prek Lesc povezovala z Bohinjem, most čez Savo pa z železarskim področjem pod Jelovico, kjer je iz Kroke vodila tovorniška pot proti Primorski.

Joseph Wagner,
Kamnik,
litografija,
okoli leta 1845

Za skoraj vsa mesta na Gorenjskem lahko ugotavljamo povezanost s starejšimi zgodovinskimi obdobji, kar posebej velja za Kranj, ki je bil naseljen že v prazgodovinskem času, ali Kamnik, kjer so na Malem gradu¹ odkrili ostanke iz antičnega časa, oziroma kot v Radovljici, iz staroslovanskega obdobja. Tudi na ožjem območju Škofje Loke so našli sledi o prisotnosti Rima.² Le za Trzič zaenkrat nimamo pomembnejših dokazil o starejši poselitvi, čeprav vemo, da so pot prek Ljubelja uporabljali že Rimljani.

Ko je v srednjem veku cesta dosegla mestno področje, se je prelila v tržni prostor, ki je v Kamniku ali Trziču, podobno kot npr. pri koroškem Beljaku, dobil obliko na obeh straneh razširjene ceste. V Kranju, Škofji Loki in Radovljici se je cesta preoblikovala v prostoren trg bolj ali manj pravilne, terenskim razmeram prilagojene pravokotne oblike. Vpadne ceste, kakršni sta npr. Prešernova ulica v Kranju ali Ulica v Škofji Loki ali severozahodni del radovljiškega trga, so bile običajno kasneje urbanizirane in so s svojim največkrat stopničastim potekom pripravljale pot ožini mestnih vrat. Kamniška vpadnica, današnja Šutna, je ostala zunaj obzidja, morda zaradi naravne pregrade na Klancu, današnjem Samčevem prehodu ali, kar je še bolj verjetno, ker je, podobno kot pri loškem predmestju Karlovec, v mestu že zmanjkovalo prostora.

Nastanek trgov ugotavljamo po njihovi obliki. Trgi, kakršen je kamniški, so nastajali kot je ugotovil že E. Klebel³ v času pred letom 1200 ali vsaj na prelomu stoletja, medtem ko so se trgi pravokotne oblike začeli pojavljati v novem stoletju. Tako Kamnik že po obliki trga sodi med naša najstarejša mestna naselja, kar potrjujejo tudi zgodovinski viri. Kamniku so mestne pravice podelili andeški grofje po vsej verjetnosti v 1. četrtini 13. stoletja.⁴ Sledi Kranj, ki so ga v mesto prav tako povzdignili Andeški in kjer se že leta 1221 omenjajo meščani - *burgenses*.⁵ Škofja Loka se leta 1274 omenja kot mesto,⁶ Radovljica pa je mestne pravice dobila med leti 1478 in 1510.⁷ Predhodnik Trziča je bil ljubeljski trg (Forum in Lubelino), ki ga viri omenjajo leta 1261.⁸ Ko ga je domnevno zasul plaz, se je tržna dejavnost preselila v dolino, kjer je ob sotočju Tržiške Bistrice in Moščenika nastalo novo kolonizacijsko naselje, po zemljiški parcelaciji podobno drugim gorenjskim mestom. Leta 1492 je Trzič dobil, kot nam sporoča še ohranjena ustanovna listina, status trga.⁹

S prihodom prvih naseljencev iz urbano razvitejših evropskih dežel - Koroške (med prvimi znanimi imeni prebivalcev Kranja v 13.

I. I. Weinmann - A. Sommerfeld, Kranj na potnem listu z začetka 18. stoletja, bakrorez

stoletju se npr. omenja meščan iz Brež,¹⁰ Bavarske (Škofja Loka), Italije in Nemčije, je začela nastajati mestna naselbina. Nove prebivalce je zbral in pripeljal, podobno kot se je to dogajalo že v času kmečke kolonizacije, t.i. lokator, ki si je za svoj trud navadno prislužil večji zemljiški delež.¹¹ Tako imenovani merilci *-(mensores)*¹² so mestno zemljišče razdelili na primerne dele. Vsakemu meščanu so odmerili približno enako veliko stavbišče. Preostala zemlja je ostala za potrebe plemstva, cerkve in mesta. Zemljiške parcele v obliki dolgih prog so največkrat segale od tržnega prostora do roba pomola. Na njej si je meščan postavil hišo, gospodarsko poslopje z dvoriščem in vrtom. Dostop do dvoriščnih delov hiš so omogočale t.i. gospodarske poti ali večji razmiki med hišami. Zunaj mesta je zemljiški gospod dodelil meščanom različne agrarne površine¹³ - njive, travnike oziroma skupno pašo, ponekod tudi planine (npr. Radovljiška planina na Jelovici). Ta zemljišča, ki so jih meščani kasneje širili z novimi, so meščanom pomagala premagati težave v času gospodarskih recesij, ki so ponekod v Sloveniji pripeljale do prave rustifikacije mesta.

Prvotno so bile hiše v mestih lesene, s čeli obrnjene proti trgu in med seboj ločene z ozkimi prehodi za odtok deževnice. Celotno pritličje sta izpolnjevali delavnica oziroma trgovina z vhodom sredi fasade in shramba. Klet je bila pogosto vkopana v hišna tla. Po stopnicah ali nemalokrat kar po lestvi se je prišlo v nadstropje, kjer je bila veža z odprtim ognjiščem. Nanjo se je v smeri dvorišča navezovala shramba oziroma kašča. Dim je uhajal skozi ostrežje. Bivalni prostor je zasedal vso širino fasade, ki je po dolžini merila 6 do 8 m in se z dvema oknom odpirala proti trgu. Hiše podobnega tlorisa, čeprav kasneje deloma spremenjene, so se ohranile v Radovljici (npr. Linhartov trg št.20,21).¹⁴

Gorenjska mesta so zrasla pod gradom ali vsaj v povezavi z njim. Kamnik pod Starim in Malim gradom, Škofja Loka pod starejšim gradom na Kranclju in nekoliko mlajšim Loškim gradom, Tržič pod Novim gradom (Neuhaus), Kranj poleg gradu kranjskega krajišnika in Radovljica poleg ortenburškega gradu, nekakšne depandanse Lipniškega gradu (Walenberg). V obrambi sta se grad in mesto dopolnjevala. To še posebej velja za Škofjo Loko in Kamnik, ki sta bila z gradom povezana z obzidjem. Tudi v Kranju je bil grad Khislstein v poznem srednjem veku sestavni del mestne fortifikacije, čeprav pravno kot dominij ločen od mesta. V Radovljici sta grad in cerkev predstavljala najstarejše obrambno jedro naselbine. Tržiški Neuhaus, domnevni naslednik starejše grajske utrdbe, je služil tako zavarovanju ljubeljske poti kot varstvu naselbine pod njim.

Z nastajanjem mestnih naselij so se tudi stari prafarni cerkveni sedeži začeli seliti z dežele v mesta, kar je vplivalo na njihovo rast in pomen v pokrajini. Tako je bil prafarni sedež v Rodinah na po-

budo Ortenburžanov, bodočih ustanoviteljev trga, prenesen v Radovljico ali prafara iz Nevelj v Kamnik. V Kranju je prafarna cerkev obstajala že ob ustanovitvi, le Stara Loka svojih prafarnih pravic ni rada spustila iz rok. Tako ji je bila tudi cerkev v Škofji Loki dolgo podložna. Cerkev v Trziču je stala na levem bregu Bistrice, v trgu je bila le manjša cerkev sv. Andreja. Gospodarski razvoj v 15. in na prehodu v 16. stoletje ter z njim povezan razcvet cerkvenega stavbarstva je močno povečal pomen mestnih cerkva. Tako je stara cerkev v Kranju ob koncu 14. ali na začetku 15. stoletja dobila namesto nekdanjega apsidalnega zaključka času primeren "dolgi ali meščanski kor", v začetku šestdesetih let 15. stoletja pa bolj ugledno, že v štiridesetih letih istega stoletja zasnovano ladjo, ki je pomembno vplivala na razvoj poznogotske dvoranske cerkvene arhitekture tudi drugod po Sloveniji.¹⁵ Sredi 15. stoletja se je stavbarska dejavnost selila v Radovljico, kjer je neznan stavbar skupaj z bogato svodenim prezbiterijem zapustil lastni portret z mojstrskim znamenjem, kakršnega pozneje srečamo tudi na oboku kranjske in škofjeloške cerkvene ladje.

Obrambne naprave so bile v zgodnji dobi rasti mest dokaj preproste. Od narave pomanjkljivo zavarovani deli mest so bili opremljeni z nasipi, jarki in palisadami, kakršne poznamo npr. iz Kamnika.¹⁶ Obzidja z zidovi in stolpi so plod 14. in 15. stoletja. Najprej je obzidje dobila Škofja Loka. O njem ne govori samo vir iz leta 1314,¹⁷ temveč tudi sama oblika stolpov, ki so pravokotnega tlorisa, medtem ko imajo obrambni stolpi v Kranju, Kamniku in Radovljici okrogel prerez, kakršen se začne pod vplivom Italije pojavljati pri nas konec 14. in v 15. stoletju. Prvi polovici ali sredi 14. stoletja pripada tudi obzidje, ki še danes skoraj v celoti obkroža cerkev v Radovljici. Trzič je imel domnevno podoben način obrambe kot Železna Kapla v obliki zidane dolinske pregrade, nastale v času turških vpadov.

Gorenjska mesta so doživela velike spremembe v poznem 15. stoletju, še posebej z odlokom cesarja Friderika III. iz leta 1478, po katerem lahko mesta sprejemajo med meščane tudi ljudi s podeželja, t.j. podložnike zemljiških gospodstev. To naj bi na eni strani okrepilo obrambno sposobnost mest v času turške nevarnosti, na drugi pa pospešilo razvoj mestnega gospodarstva. Cesarjev ukaz je še posebej vplival na spremembo demografske podobe gorenjskih mest. S prihodom novih naseljencev se je povečal delež domačega slovenskega prebivalstva v mestih. Za nove razmere je značilna meščanska prisega v slovenskem jeziku, ki se je iz začetka 16. stoletja ohranila v Kranju.¹⁸

Večje zazidalne površine so bile prišlekoma na voljo predvsem na obrobju nekdanjih gospodarskih poti, ki so se z novimi hišami polagoma spreminjale v ulice. Tako sta se npr. v Kranju v tem času izoblikovali Tavčarjeva in Tomšičeva ulica, v Škofji Loki so priseljenci zapolnili Spodnji trg in Karlovško predmestje, v Radovljici vpadno ulico ob Zgornjih mestnih vratih, v Kamniku je na ta način nastala npr. Prešernova ulica. Takrat poseljena Šutna je tako kot škofjeloški Karlovec ostala zunaj obzidja in jo je varovalo le taborno obzidje okrog župnijske cerkve.

Od 2. polovice 15. stoletja naprej je vse več poročil o zidanih, toda še vedno s skodlami kritih hišah v mestih. Za Škofjo Loko in Kranj nam o njih poroča npr. Santonino.¹⁹ Najprej so se zidane hiše začele pojavljati ob glavnih trgih in vpadnih ulicah, medtem ko so drugi mestni predeli, v Trziču deloma celo tržni prostor, še dolgo ohranjali leseno arhitekturo prav do velikih požarov, ki so pustili gorenjska mesta v 17., 18. in zgodnjem 19. stoletju.

Na prehodu iz srednjega v novi vek je nosilka novih oblikovalnih teženj pod vplivom renesanse postala zidana arhitektura meščanskih hiš, ki se je na Gorenjskem, bolj kot drugod v Sloveniji, ohrana-

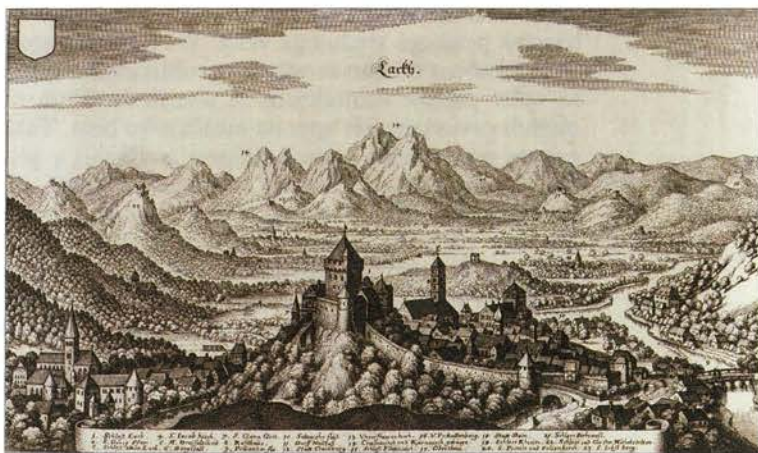
nila do danes. V tej dobi zamenja nekdanje, poudarjeno funkcionalne težnje pri oblikovanju meščanskih domov izrazit smisel za oblikovno bogatejši videz tako zunanjščine stavb kakor tudi njihovih notranjščin. Tako se v tem obdobju meščanska hiša iz skromnih osnov prejšnjih stoletij razvije v polnovreden umetnostni organizem, ki je zrasel iz različnih tudi že v srednjem veku prisotnih oblikovnih in drugih pobud.

Ko je na pragu 16. stoletja renesansa z novimi arhitekturnimi idejami že osvajala širši evropski prostor, so naša in tudi druga mesta v bližnjem in daljnem sosedstvu še vedno v veliki meri črpala oblikovne pobude iz poznogotskega arhitekturnega inventarja. Zdi se, kot bi arhitekturni program gotske dobe, ki ga mesta z leseno arhitekturo niso mogla v polni meri izrabiti, šele zdaj našel pot k uredničitvi, čeprav seveda z dopolnitvami nove dobe, ki so bile že prisotne ali pa so vse opazneje dotekale v naš prostor.

Ekonomski razcvet, ki so ga doživljala naša mesta na prehodu iz srednjega v novi vek in ki se mu je pridružila nova humanistična miselnost, rastoča potreba po stanovanjski udobnosti, reprezentanci in estetski urejenosti, je ustvaril pogoje za nagel razvoj meščanske stanovanjske arhitekture tudi v gorenjskih mestih.

Za meščansko stavbarstvo je bila v tej dobi močna spodbudna cerkvena arhitektura, ki je s svojo poznogotsko cerkvijo - dvorano, s katero se srečujemo, kot smo že omenili, v Kranju, Škofji Loki in Radovljici, odprla pot novemu, renesančnemu oblikovanju prostornin. Zgleden rezultat teh pobud je npr. dvoladijska stebriščna dvorana v Mestni hiši v Kranju iz zgodnjega 16. stoletja, veža z osrednjim stebrom kot nosilec oboka v pritličju Pavšlarjeve hiše na kranjskem Glavnem trgu ali dvoladijski delavniški prostor v pritličju Šivčeve hiše v Radovljici oziroma trgovina z osrednjim stebnim nosilec v Mencingerjevi hiši iz 16. stoletja v istem mestu. S svojimi izdelanimi obočnimi sistemi je gotska cerkvena arhitektura vplivala tudi na razvoj različnih oblik obokanja,²⁰ ki so seveda dobile novi dobi ustrezno preobleko in jih v tem času srečujemo predvsem v arhitekturno bogatejših hišah na glavnih trgih in ulicah gorenjskih mest, o čemer bomo še govorili.

Pomemben pobudnik je poleg cerkvene tudi fevdalna arhitektura, ki vse 16. in 17. stoletje posreduje meščanski arhitekturi vrsto formalnih, stilno naprednih elementov. Pomembni, pogosto kar neposredni so vplivi meščanske arhitekture nekdanjih avstrijskih dežel in obrobni pokrajin, ki izvirajo iz zgodovinske danosti. Nemalokrat nam sever, pogosto po fevdalni arhitekturi, posreduje umetnostne impulze juga, ki jih domači stavbeniki prilagajajo obstoječim potrebam. Prav tako ne bi bilo prav, če bi spregledali vlogo furlanskih stavbarjev in njihovih pomočnikov - valhov; o njih nam govorijo škofjeloški viri, toda njihovo delo se verjetno ni ome-

Matthäus Merian, Škofja Loka, bakrorez, 1649

jevalo le na Škofje Loko. Uveljavljanju novega stila so prispevale svoj delež tudi živahne trgovske vezi s primorskimi mesti,²¹ ob katerih so se verjetno rojevali tudi drugi stiki, posebno kulturni. Pri širjenju novih renesančnih prvin pripisujemo pomembno vlogo tudi severnoitalijanskim stavbenikom²², ki so v 16. stoletju, v času turške nevarnosti pri nas, modernizirali grajske in mestne utrdbe ali gradili nove. Njihov vpliv se kaže pri gradnji jugovzhodnega trakta gradu Khislstein in orožarne Škrlovec v Kranju ali v Škofji Loki pri gradbenih posegih škofa Filipa med leti 1511-1526 na loškem gradu, kjer je dela vodil domači stavbenik Jurko Maurer. Novim pogledom pri utrjevanju mest sledimo v tem času tudi v Kamniku.

Omenili smo že, da je nekatere renesančne značilnosti izrazila že pozna gotika. Mednje spada tudi stremljenje po horizontalni zasnovi arhitekturne gmote, ki se je kmalu prenesla tudi v meščanski ambient. Prvotno so bile hiše v mestu obrnjene proti komunikaciji s svojo ožjo, čelno stranjo in je bilo tako ostenje ulic sestavljeno iz številnih samostojnih stavbnih celic, ki so bile med seboj ločene z ozkimi prehodi. Prva znamenja združevanja stavb v kompaktnije skupine se pojavijo na prehodu iz 15. v 16. stoletje. Strehe so se zaradi smotnejše uporabe stavbnega prostora, pa tudi zaradi vse pogostejšega združevanja dveh ali več hiš v skupno lastnino, obrnile proti ulici in ji tako dale izrazit horizontalni poudarek, skladen s težnjami novega časa. Iz istega nagiba izvira tudi stremljenje po vodoravni razporeditvi dekorativnih elementov po fasadni ploskvi, ki se kaže v vodoravni liniji oken, bodisi strešnega ali zidnega veneca. To hotenje še posebej poudarja na konzole oprt in večkrat prek vsega pročelja razpotegnjen nadstropni pomol. Sorodnike ima v grajskem gotskem pomolu, vendar so cela nadstropja, viseča na konzolah znana predvsem v Italiji²³ in njenemu umetnostnemu vplivu podrejenih področjih, kjer jih najdemo izvedene tudi v lesu. Lesene konzole, na katere je oprt tak nadstropni pomol, so dejansko podaljški nosilnih tramov lesenega stropa v notranjščini hiše. Značilne primere te vrste poznamo npr. iz Kopra, Čedadada itd. Sem naj bi zašle po posredovanju Benetk z vzhoda kot element lesene orientalske stanovanjske arhitekture.²⁴ Številne zglede, ki zastopajo obliko po vsej srednji Evropi tako v meščanskih kot tudi v grajskih ambientih razširjenega stanovanjskega nadstropja, najdemo v skoraj vseh gorenjskih mestih: v Kranju na Glavnem trgu (št. 9,10,11,12), v Škofji Loki na Spodnjem trgu (št.5,8,14), v Radovljici na Linhartovem trgu (št.22,23,24,5). Starejše primere nadstropnih pomolov podpirajo s tal kamniti, gotsko oblikovani slopi (Mitničarska hiša v Kranju iz leta 1527) ali okrogli stebri (Malijeva hiša v Radovljici). Doba je bila nastajanju nadstropnih pomolov v mestih naklonjena, saj so poleg oblikovne obogatitve fasade tudi širili stanovanjske prostore, ne da bi bila pri tem prizadeta strogo varovana ulična črta.

Povezava gradu z mestom je bila že od nekdaj živa, saj sta se med seboj, kot smo omenili, v obrambi podpirala. Razen tega srednjeveška mestna utrdbeno arhitektura izvira prav iz grajskega stavbarstva poznega srednjega veka. V 16. in 17. stoletju, ko dekorativni moment močno soodloča pri oblikovnjui stanovanjskih zgradb, se vpliv grajske arhitekture in njenih številnih uveljavljenih formalnih prvin prenese spet na meščansko hišo. Tako so se že obravnavani nadstropni pomoli najprej uveljavili v grajskem stavbarstvu. Še posebej pa to velja za ogelne pomole, ki so se razvili iz okroglih oziroma pravokotnih grajskih stolpov in se proti koncu 15. in v 16. stoletju pojavili tudi v meščanskem ambientu, predvsem pri bogatejših meščanskih hišah tako v Škofji Loki, Kranju kot tudi v Radovljici in Kamniku. Nadstropni pomoli v obliki stolpiča s pravokotnim ali okroglim privezom so nastali iz dekorativnih nagibov, iz želje po uglednejšem videzu hišne zunanjščine itd. Zaradi sklenjenosti ulične linije je mogel biti nadstropni pomol navadno le eden, na sredi ali na oglu hišnega pročelja. Z njim je bil nemalokrat poudarjen začetek trga (npr. Škofja Loka, Mestni

trg št.15, Kranj, Glavni trg št.25) ali križišče dveh ali več prometnic (Škofja Loka, Homanova hiša iz leta 1529, Kranj, Glavni trg št.3, Radovljica, Linhartov trg št.3). Med oblikovno najbolj izstopajoče in najzgodnejše sodi ogelni pomol na nekdanji Seydlovi hiši v Kamniku (Glavni trg št. 23) iz 3. četrtine 15. stoletja.

Pomembno oblikovno bogastvo gorenjskih mest predstavljajo tudi številni kamniti portali meščanskih hiš. Med najstarejše sodita bogato profiliran in na temenu usločen portal hiše št. 18 na Glavnem trgu v Kamniku in le delno ohranjen portal na pročelju Prešernove hiše v Kranju. Po značilni poznogotski profilaciji ju lahko uvrstimo še v pozno 15. ali na začetek 16. stoletja. Manj je portalov, namenjenih notranjim prostorom, s pravokotno zasnovo vhodne odprtine s konzolama, ki nosita gred ali z zaključkom v obliki oslovskega hrpta ter s prirezom na ajdovo zrno. Najdemo jih npr. v veži škofjeloškega Rotovža ali v hišah št. 4 in 5 na Linhartovem trgu v Radovljici. V 16. stoletju preplavijo gorenjska mesta portali poznogotske polkrožne oblike s prirezom na ajdovo zrno. Po širini prireza se ti portali v posameznih mestih ločijo med seboj in so izdelek različnih lokalnih delavnic. Pri kranjskih in radovljiških hišah je ogelni prirez sorazmerno ozek (npr. Mitničarska hiša v Kranju ali Malijeva hiša v Radovljici). V Škofji Loki, kjer so se nam poznogotski portali te vrste ohranili v precejšnjem številu tako na Mestnem kot na Spodnjem trgu, je prirez občutno širši. Širina prireza se še bolj poveča pri kamniških portalih, npr. v nekdanji Veliki, današnji Maistrovi ulici. Nekateri med njimi se ponašajo z rahlo izstopajočo bazo, ki je pomembno izhodišče za nadaljnji oblikovni razvoj tovrstnih hišnih vhodov.

Medtem ko so se nam mnogi kamniti portali ohranili do danes, poznamo le malo ohranjenih primerov vrat. V srednjem veku so bila vrata v manj zahtevnih okoljih izdelana iz vertikalno položenih desk, ki so jih na notranji strani povezovala lesene prečke. Iz konca 15. stoletja so se nam v Škofji Loki (Mestni trg št.13) ohranila železna vrata z letnico 1499, sestavljena iz grobo kovanih plošč, ki jih prepredajo bolj ali manj svobodno položene železne prečke.

Zanimiv je tudi oblikovni razvoj oken. Gotsko prirezani robovi kamnitih, pravokotno oblikovanih okenskih okvirov se ohranijo še vse 16. in 17. stoletje. Redkost in izjemno kvaliteto predstavljajo okna na že omenjeni Seydlovi hiši v Kamniku s figuralno in rastlinsko dekoracijo na okenskih policah. So izdelek kamniške kiparske delavnice iz 3. četrtine 15. stoletja (Emilijan Cevc).

Najpogostejšo obliko zidanega oboka, ki je od 2. polovice 15. stolet-

Joseph Wagner,
Tržič,
litografija,
detajl, okoli
leta 1845

ja začel v pritličju hiš nadomeščati nekdanje za ogenj neodporne lesene strope, predstavlja banja, ki je kdaj pa kdaj tudi šilasto usločena (npr. Prešernov hram v Kranju). Vanjo se pogosto zajedajo sosvodnice, ki imajo na vrhu paličasto izboklino, ki se nemalokrat razširi na celotno obrobje. Včasih združijo po dve in dve nasprotni obrnjeni sosvodnici skupaj, iz česa nastane križnatemu podoben obok. Vendar so tudi več ali manj dosledno izpeljani pravi križnati svodi ohranili svojo veljavo, posebno v arkadnih hodnikih, kjer posamezna svodna polja loči med seboj plitva oproga. Sosvodnice so spočetka večkrat oprte na stebre ali polstebre (npr. stebriščna dvorana v Mestni hiši v Kranju), včasih tudi na plastično, včasih celo figuralno oblikovane konzole. (Sestrška hiša v Radovljici iz 17. stoletja, hiša št. 31 na Glavnem trgu v Trziču iz 16. stoletja)

Reprezentančno obliko svoda predstavlja s štukiranimi grebeni preprežena banja. Grebenasti svodi posnemajo v dekoraciji mrežo gotških rebrastih obokov od preprostega križnega, ki smo ga že omenili, do zvezdastega, mrežastega ali izrazito igrivo oblikovanega poznogotskega svoda. Ko je gotški obok izgubil svojo konstruktivno moč, je bil potreben le korak do polne uveljavitve štukaturnih grebenastih nadomestkov, ki so zaradi enostavne izvedbe izpodrinili prave gotške rebraste svode tudi v cerkvah. Ko meščanska arhitektura uvaja grebenasto stropno dekoracijo, sprva uporablja tradicionalne gotske prvine, plitve sklepnike (Tržič, Glavni trg 31), stebrne (Šivčeva hiša v Radovljici) in slopne (Homanova hiša v Škofji Loki) nosilce, figuralne ali geometrične konzole (Tržič, Glavni trg št.31, Radovljica, Linhartov trg št.28) itd.

Leseni stropi s profiliranim nosilnim tramom in počez položenimi, ob straneh poševno prirezanimi deskami ohranjajo gotško tradicijo. Eden najstarejših iz zgodnjega 16. stoletja se je ohranil v Šivčevi hiši v Radovljici. Lep gotški profil ima tudi lesen strop v Sartorijevi hiši prav tako v Radovljici. Zaradi številnih požarov se je lesenih stropov ohranilo v mestih le malo, pravi prerod pa doživijo v 17. in 18. stoletju v kmečkem stavbarstvu.

Tlorisna skromnost, ki jo kaže meščanska hiša na Gorenjskem vse do 2. polovice 15. stoletja, se po tem času umika novi organizaciji hišnega prometa in za dobo značilni težnji po večji stanovanjski udobnosti. Ko so se začele hiše v tem času s širšo stranjo obračati proti cesti, so izginili razmiki, ki so nekdanj ločevali posamezne stavbe med seboj. Pridobljeni prostor so v hišah uporabljali za razširitev tako delavniškega kot stanovanjskega prostora. Nekdanj enotni delavniški prostor v pritličju so predelili z vežo, nad njim ležeči bivalni prostor pa s kamro. Njeno steno so oprli na novi predelni zid, ki je v pritličju delil delavniški prostor od veže. Kamra se je v našem meščanskem ambientu pojavila najkasneje v zgodnjem 16. stoletju. Kamra v Magušarjevi hiši v Radovljici (Linhartov trg št.4) ima še na poznogotski način oblikovan rahlo šilast vhod. V Kranju se kamra povsem določno omenja v 1. polovici 16. stoletja.²⁵ Opisana je kot spalnica in tako predstavlja nov element v razvoju stanovanjske kulture tega časa, t.j. novo diferenciacijo stanovanjskega prostora. Delitev bivalnega prostora na sobo in kamro ter njuno medsebojno prostorsko razmerje je na zunaj formalno nakazano tudi s samo razmestitvijo oken v treh oseh v nadstropnem delu pročelja, tako da dvoje oken pripada večjemu prostoru-sobi, eno pa kamri. Iz nekdanje fasade na dve osi se je razvila triosna fasada, ki se je v meščanski arhitekturi v številnih primerih ohranjevala še v 18. in celo 19. stoletju.²⁶

Odprto ognjišče si je s postavitvijo predelne stene v veži našlo primernejši in od drugih prostorov v nadstropju ločeni prostor-kuhinjo.²⁷ Klet, ki je bila prvotno največkrat vkopana v tla, se je pogosto premaknila v podaljšek delavniškega prostora ali kasneje veže. V nadstropju so nad običajno poglobljeno in obokano kletjo uredili prav tako obokano shrambo ali kaščo.²⁸ Nazoren primer predstavljata Šivčeva ali Mencingerjeva hiša v Radovljici (Linhartov trg št. 22 in 5).

Pojav veže v pritličju meščanskih hiš ima daljnosežen pomen. Veža postane komunikacijsko središče hiše in tako razbremeni delavniški prostor, ki je bil prvotno s stopnicami ali kar z lestvijo neposredno povezan z bivalnimi prostori v nadstropju. Zdaj so stopnice, ki vodijo v nadstropje, prenesene v vežo. Veža je s posebnim vhodom povezana tudi z delavnico. Vendar je bil ta vhod največkrat namenjen le internemu prometu. Prav kmalu se namreč srečamo z vrati, ki vodijo v delavniški prostor oziroma trgovino neposredno z ulice, kot nam potrjuje pred leti odkriti portal bogato profilirane poznogotske oblike v Prešernovi hiši v Kranju.

Veža zdaj neposredno povezuje trg ali ulico z meščanovim dvoriščem. In prav v tem se skriva za razvoj mesta kar usodni pomen tega prostora. Gospodarske poti, ki so nekdanj povezovale ozadja hiš oziroma dvorišč z njihovimi večinoma lesenimi gospodarskimi objekti, niso bile več nujno potrebne, saj je bilo mogoče priti na dvorišče tudi skozi vežo, po potrebi tudi z manjšimi vozili. Tako so se lahko obrobja nekdanjih gospodarskih poti začela polniti s hišami, še posebej prišlekov z dežele, ki jim je v času turških vpadov cesarjev odlok iz leta 1478 dajal pravico do naselitve.

Osnovni tlorisni koncept meščanske hiše se je pozneje pri mnogih stavbah zaradi spremenjenih stanovanjskih zahtev, povečanega števila uporabnikov ali prodaje stanovanjskih površin razvijal v vertikalni smeri ali v smeri dvorišča. Pospešen razvoj prostorov v globino, t.j. v smeri dvorišča, je pri meščanski hiši omogočila šele uvedba arkadnih hodnikov, ki so zagotavljali neoviran dostop do novih prostorov. Pri večjih in prostorsko zaključenih arhitekturnih zasnovah so arkadna dvorišča poleg komunikacijske vloge igrala tudi vlogo estetsko oblikovanih svetlobnih jaškov, ki spominjajo na podobne rešitve v grajski arhitekturi. Arkade spadajo med glavne značilnosti renesančnih stanovanjskih gradenj 16. in 17. stoletja, vendar jih vsaj najstarejše, kakršni so v župnišču v Radovljici ali v hiši št. 4 na tamkajšnjem Linhartovem trgu in v Pavšlarjevi hiši v Kranju lahko še vključimo v okvir našega razpravljanja. Njihova renesančna zasnova je namreč opremljena s starimi pridatki: stebri in slopi imajo še značilno poznogotsko obliko, robovi lokov so prirezani.

Kot moremo soditi po ohranjenem slikarskem okrasju 16. in 17. stoletja, so bila gorenjska mesta v preteklosti pestrejša in slikovitejša kot danes. To velja za Radovljico in še posebej za Škofjo Loko, ki jo narodna pesem celo imenuje "pisana Loka". Dela različnih slikarskih mojstrov so poživiljala pročelja meščanskih hiš. Poleg večinoma nabožnih figuralnih kompozicij so vsaj od 16. stoletja naprej meščani radi dekorativno poudarjali tudi okenske in vhodne

Joseph Wagner,
Radovljica,
litografija,
okoli leta 1845

odprtine hiš, hišne ogle in nadstropja. Lepi primeri tovrstnega slikarskega okrasja so se ohranili v Radovljici (meščanske hiše na Linhartovem trgu, župnišče), v Kranju (Mestna, Pavšlarjeva in Mitničarska hiša), v Škofji Loki (Rotovž, Cankarjev trg). Žal je kasnejša doba, še posebej 19. stoletje, s svojimi arhitekturnimi preoblikami fasad uničila veliko tega bogastva.

Delavnice in trgovine so nakdanji meščani vsaj v poznejši dobi opremljali z različnimi slikarskimi ali plastičnimi oznakami. Tako je npr. podkovski kovač na Starem trgu, zdajšnjem Trgu svobode v Kamniku, opozoril na svojo kovačijo s podobo podkve v kamnitem gotsko oblikovanem reliefu in z letnico 1547. Usnjarski mojster v Veliki, današnji Maistrovi ulici, je delavnico v Kajfeževi hiši okrasil z usnjarskim grbom in letnico 1549, prav tako izdelanim v kamnitem reliefu.

Trikotno oblikovana, večinoma čopasta čela srednjeveških meščanskih hiš z razmiki med posameznimi stavbami so ustvarila za gotiko značilno gibanje višinske linije uličnih ostenij, manj pa so prispevala k njihovi prostorski zaključenosti. Vendar so srednjeveški ulični in tržni organizmi zaradi prilagojenosti oblikam terena, vzorni zgledi ritmično spreminjajočih se prostorskih teles, ki jih doživljamo predvsem tako, da se po njih gibljemo, medtem, ko je v renesansi prostor določljiv in obsežen le z dane točke.

Srednjeveška razgibanost uličnega gabarita se je od 2. polovice 15. stoletja začela počasi umikati horizontalnim težnjam v oblikovanju pročelij. Ko so se strehe s kapi obrnile proti ulici, so začeli izginjati tudi prehodi, ki so nekdanj ločevali posamezne stavbe. Enotne, vodoravno potekajoče fasadne ploskve so ustvarile bolj sklenjena ostenja mestnih komunikacij ter pripomogle k plastičnemu vtisu njihovih prostornin. Tudi združevanje dveh ali več hiš v skupno lastnino je prispevalo k učinkovitosti in plastičnosti mestnih prostorskih ambientov.

Tudi obrambne naprave, ki so od 14. stoletja naprej nastajale v gorenjskih mestih, so s svojimi tektonsko položenimi stavbnimi gmotami okrepile prostorski značaj mestnih ambientov, ki so jih zapirala mestna vrata v obliki utrjenih stolpov. Obrambne naprave niso več izolirani objekti v mestni arhitekturni mreži tako kot v zgodnji dobi, temveč se s stanovanjsko arhitekturo vežejo v sklenjeno celoto, postajajo del njene gmote. Pomembno prostorsko vlogo so imele tudi t.i. višinske dominante v obliki vertikalnih poudarkov na posameznih stavbenih objektih, predvsem pa cerkveni zvoniki, ki so bili nemalokrat preudarno, načrtovano razporejeni po mestnem prostoru. To velja posebej za Kranj, kjer se je z nastankom posameznih dominant, zvonikov župniške, rožnenske in pungerške cerkve, ki prostorsko obvladujejo vse pomembnejše mestne ulice in trge, vzpostavilo tudi njihovo medsebojno prostorsko učinkovanje. V Kamniku stolp na Malem gradu, postavljen v os Glavnega trga, zapolnjuje celotni prostor. Podobno vlogo ima v Tržiču Andrejeva cerkev ali nekdanji grad Neuhaus. Svojevrstno podpirajo prostorski vtis mestnih ambientov tudi pobočja in vrhovi gora, ki se dvigajo nad mestom. Naj za zgled omenimo Prešernovo ulico v Kranju, katere prostor zapira na severni strani naravna dominantna Storžiča, vpeta v os ceste, ali Škofjo Loko, kjer gmota gradu in grajskega hriba prostorsko obvladuje celotno mesto.

Ista ustvarjalna sila, ki se je izkazala pri postavljanju dominant po mestnem prostoru in ki jo zasledimo pri mnogih naših in evropskih mestnih naseljih, se je razkrila tudi pri komponiranju najrazličnejših plastičnih sestavin. Tako so npr. arhitekturne vertikale, razporejene po mestnem prostoru Kranja, izoblikovale vedutno kompozicijo v obliki piramide, katere enkratnost je dojel in jo v svoji Topografiji iz leta 1649 tudi upodobil Merian. Kranjski sorodno veduto sestavljajo v Škofji Loki grad kot vrh namišljenega sfe-

ričnega trikotnika, na vzhodu zvonik župnijske cerkve in na zahodu nekdanja Poljanska mestna vrata. Enako privlačna je trikotniška vedutna zasnova Tržiča, ki jo oblikujejo Radetzkyjeva graščina, vertikalni župnijske cerkve in cerkve sv. Andreja.

Po bogastvu in ohranjenosti urbanističnih in arhitekturnih spomenikov sodijo gorenjska mesta med najbolj značilne priče srednjeveške in renesančne urbanizacije slovenskega prostora. Gospodarskemu vzponu teh mest v poznem srednjem veku in v dobi renesansi so sledili časi zatišja, kar jih je obvarovalo pred večjimi in usodnejšimi posegi v njihovo urbano strukturo.

Gorenjska mesta pripadajo načrtovanemu, kolonizacijskemu tipu naselij, tipu, ki se je po bolj ali manj ustaljenih, danemu zemljišču in določenim potrebam prilagojenih shemah, kakršne zasledimo tudi drugod po Evropi, še posebej v vzhodni, uveljavil pri nas v 13. stoletju.

Kolonizacija in z njo povezana osnovna tlorisna zasnova mesta sega na Gorenjskem po vsej verjetnosti še v čas, ko naselje dobi tržne pravice oziroma se v virih pojavi z imenom forum. Tej oznaki navadno kmalu sledi omemba mesta (Kamnik), včasih se obe oznaki pojavita skupaj v istem viru (Škofja Loka) ali v krajšem časovnem razmiku (Radovljica). Vse to kaže, da v oblikovnem pogledu, če se omejimo na gorenjske zglede, ni bilo zaznati večjih naselbinsko razvojnih razlik med trgom in mestom. Tudi Tržič z že izdelano kolonizacijsko tlorisno shemo dobi tržne pravice kasneje. Morda samo v Kranju, kjer se oznaka trg-forum v virih ne pojavlja, kolonizacija sovпада z istočasno ustanovitvijo mesta.

Kot najpogostejši, najustreznejši in najlažje branljivi naselbinski lokaciji sta se na Gorenjskem, podobno kot pri številnih drugih alpskih in podalpskih mestih, izkazala pomol ob sotočju rek (Kranj, Škofja Loka, Radovljica) ali dolinska tesen, vpeta med reko in hrib (Kamnik, Tržič).

Med enako pomembne oblikovalne dejavnike, kot je lega naselbine, sodi cesta, ki vodi skozi naselje in se na primernem mestu obojestransko razširi (Kamnik, Tržič) ali pa oblikuje trg pravokotne oblike (Kranj, Škofja Loka, Radovljica). Na ta osnovni koncept se navezuje nadaljnji razvoj mesta bodisi v longitudinalni smeri (Radovljica, Tržič), bodisi v obliki paralelnega (Škofja Loka, Kranj) ali kombiniranega (Kamnik) načrtovanja in poteka prometnih komunikacij.

Pomembno oblikovalno dominantno mesta predstavlja tudi grad fevdalca, ustanovitelja mesta. Grad je vključen v obrambni sistem mesta in ima pomembno vlogo pri prostorskem in plastičnem izoblikovanju mestne podobe. Podobna ugotovitev velja tudi za cerkev, ki s svojo gmoto in lego sodeluje tako pri tlorisnem kot prostorskem in plastičnem razvojnem procesu mesta. Grad in cerkev s svojimi vertikalami ter ohranjene obrambne naprave ostajajo še danes poglavitni nosilci vedutne zasnove gorenjskih mest.

Maščanska arhitektura se tako kot talni načrt mesta v zgodnji dobi podreja splošnim, močno funkcionalno poudarjenim shemam, značilnim tudi za celotno takratno kolonizacijsko aktivno evropsko področje. Zidana meščanska hiša, ki se pojavi v 2. polovici 15. stoletja, kljub prihajajoči renesansi, še dolgo ohranja govoricu srednjega veka, natančneje pozne gotike, le da jo pogosto povezuje z arhitekturnimi dosežki nove dobe.

Cene Avguštin

- ¹ Milan Sagadin, *Mali grad v Kamniku*, Ljubljana 1997.
- ² *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, str. 173.
- ³ E. Klebel, *700 Jahre Stadt Villach*, Villach 1940.
- ⁴ Prim. Božo Otorepec, Doneski k zgodovini srednjeveškega Kamnika, *Kamnik 1229-1979*, Kamnik 1985, str. 19.
- ⁵ Franc Kos, *Gradivo V*, 1348.
- ⁶ *Fontes rerum austriacarum* 31, str. 306, str. 329. cit.: Pavle Blaznik, *Škofja Loka in loško gospodarstvo*, Škofja Loka 1973, str. 54.
- ⁷ Prim. Ferdo Gestrin, Nastanek trga in mesta Radovljica, *Radovljiski zbornik*, Radovljica 1992, str. 30, Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, Ljubljana 1988, str. 114 (v nadaljevanju Pečati in grbi).
- ⁸ Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije*, Ljubljana 1975, str. 327 (v nadaljevanju M. Kos, GHTS).
- ⁹ Objava listine: Fran Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*, Ljubljana 1929, str. 72.
- ¹⁰ Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranj*, Ljubljana 1939, str.40 (v nadaljevanju ZMK).
- ¹¹ C. Higounet, *Die deutsche Ostiedlung im Mittelalter*, München 1990, str. 252.
- ¹² Op. št. 11 str. 296 (C. Higounet)
- ¹³ Op. št. str. 307, (C. Higounet), Prim. Tudi: Ferdo Gestrin, Radovljica, vas, trg in mesto do 17. stol., *Zgodovinski časopis* 45, 1991, št. 4, str. 535, 539.
- ¹⁴ Prim. C. Avguštin, Meščanska hiša v Radovljici - začetki in preobrazbe, *Radovljiski zbornik*, Radovljica 1992, str. 74.
- ¹⁵ Prim. France Stele, Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji, *ZUZ XV*, 1938, str. 15; Srednjeveška umetnost v Kranju (v Žontarjevi Zgodovini mesta Kranja, str. 115), Emilijan Cevc, Kranjska župna cerkev v luči stavbnega reda, *900 let Kranja*, Kranj 1960, str. 105, Ivan Komelj, Arhitektura kranjske župne cerkve, *900 let Kranja*, Kranj 1960, str. 128.
- ¹⁶ Emilijan Cevc, Kamniti mestni obrambni jarek, *Kamniški zbornik* 6, 1960, str. 89.
- ¹⁷ Op. št. 6, 35, št. 499, str. 75 (cit. P. Blaznik)
- ¹⁸ Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, str. 46.
- ¹⁹ Paolo Santonino, *Popotni dnevniki 1485-1487*, Celovec, Dunaj, Ljubljana 1991, str. 40, 41.
- ²⁰ Prim. Nace Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966, str. 52.
- ²¹ Prim. Ferdo Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti*, SAZU, Ljubljana 1965.
- ²² Prim. Emilijan Cevc, *Slovenska umetnost*, Ljubljana 1996, J. Curk, Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stoletju, *ZUZ, nova vrsta VII*, Ljubljana 1965, K. Kolbach, *Steirische Baumeister*, Graz, I. Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji, *ZUZ, nova vrsta VII*, Ljubljana 1965, N. Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana 1966.
- ²³ Prim. R. K. Donin, *Das Bürgerhaus der Renaissance in Niederdonau*, Wien, Leibzig 1944.
- ²⁴ Prim. Stane Bernik, *Organizem slovenskih obmorskih mest Koper, Izola, Piran*, Ljubljana 1968, str. 54.
- ²⁵ Popis inventarja v hiši kranjskega trgovca Petra Schneiderja iz leta 1539, (J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 107, 108).
- ²⁶ Na starih upodobitvah lesenih srednjeveških hiš naletimo sem in tja tudi na triosne fasade, navadno takrat, če so majhna okna v leseni steni nadstropja dovajala v še enoten bivalni prostor premalo svetlobe.
- ²⁷ Kuhinja iz tega časa je ohranjena v Šivčevi hiši v Radovljici, vendar ima ognjišče iz kasnejšega časa v ustju peči, v nasprotju s Kropfhauserjevo hišo v Kranju, kjer je ognjišče še imelo samostojno mesto v kuhinji, J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 108.
- ²⁸ Prim. Šivčeva in Mencingerjeva hiša v Radovljici z znižanim talnim nivojem kašče.

22 km
107 C1
D3

Kamnik

Stein, Steyn, Camnich

Na križišču pomembnih poti, ki so z Gorenjske vodile na Štajersko in Koroško, in v zavetju fevdalčevega gradu se je v visokem srednjem veku razvil Kamnik. Njegovo ime srečamo v listinah prvič med leti 1143 in 1147.¹ Zelo verjetno je že v tem času začelo pod severovzhodno stranjo Malega gradu nastajati tržišče, na mestu, ki nosi zna-

čilno ime Stari trg. Vendar je nova dejavnost, ki so jo pospeševali takratni gospodarji Starega in Malega gradu grofje Andeški, v svojih začetkih zaživela le občasno, ob cerkvenih proščenjih itd.

Medtem ko je osnovno naselbinsko oporišče prvotnega tržnega naselja predstavljal andeški Mali grad, postane v poznem 12. stoletju iztočnica urbanističnega razvoja Kamnika prometna pot, ki se je pod Malim gradom razširila v obsežen tržni prostor, ob katerem so si novi naseljenci, kolonisti zgradili svoja bivališča z obrtnimi delavnicami in trgovinami.

Kamniški trg je po svojem značaju razširjena cesta in ne pravokotno oblikovan tržni prostor, kakršne poznamo iz Kranja, Radovljice ali Škofje Loke in številnih drugih mest in ki so se začeli pojavljati šele po letu 1200.² Tako tudi po obliki trga ugotavljamo zgodnji nastanek kamniške tržne naselbine, ki se pod oznako "forum" omenja na začetku 13. stoletja.³

Kamnik je mestne pravice dobil v 1. polovici 13. stoletja, ko se v listini iz leta 1229 omenjajo kamniški meščani (cives).⁴ Božo Otorpec datira nastanek mesta v čas okrog 1220. Po tem letu se namreč začne na kamniških novcih, ki so jih od leta 1195 domnevno kovali na Malem gradu, pojavljati napis CIVITAS STEIN. Obenem pripominja, da se je to lahko zgodilo že prej.⁵ Upravičeno domnevamo, da je Kamnik kot upravni sedež andeških kranjskih posesti dobil mestne pravice pred Kranjem, ki so mu jih prav tako podelili Andeški in katerega meščani se omenjajo 1221.⁶ Po vsem tem lahko trdimo, da je Kamnik po urbanistični zasnovi in po času (verjetno ustne) podelitve mestnih pravic najstarejša načrtno ustanovljena meščanska naselbina na Gorenjskem in ena najstarejših v slovenskem prostoru. Sicer pa se Kamnik izrecno omenja kot mesto šele leta 1267 ("...in civitatibus nostris...").⁷

Začetek in izhodišče urbanističnega razvoja Kamnika predstavlja Glavni trg.⁸ V lahnem loku izpeljani stranici tržnega prostora se zlijeta v obeh mestnih vratih - na Klancu in v Grabnu. Po vsej ver-

jetnosti se je od Glavnega trga že zgodaj odcepil skoraj pravokotno potekajoči krak, današnja Maistrova, nekdanja Velika ulica.⁹ Ta se onkraj mostu čez reko Bistrico naveže na cesto, ki vodi skozi Tuhinjsko dolino na Štajersko. Najbrž je krak nastal že v 13. ali vsaj v začetku naslednjega stoletja, ob samem nastajanju mesta kot kažejo primeri podobne zgodnje širitve drugod. Rast mestnih naselij je v njihovi zgodnji fazi največja, kasneje se umirja, dokler se v času turških vpadov zaradi priliva prišlekov z dežele spet ne poveča. Nastanek Velike ulice je pomemben za oblikovanje mestnega tlorisa. Njen potek je prvotno podolžno urbanistično zasnovano Kamnika spremenil v pravokotno in s svojo razsežnostjo povsem zaprl dolino med starograjskim hribom na vzhodu in današnjimi Žalami na zahodu. Tako je naselbina dobila

značaj strateško pomembne dolinske pregrade oz. zapore. Na novo prometnico so se kasneje, posebej od poznega 15. stoletja naprej, naslonile vzporedne ulice in zapolnile druge proste površine mesta. Ko je bil konec 15. stoletja ustanovljen frančiškanski samostan, se je na severni strani mesta razvila vzporednica Glavnemu trgu - današnja Samostanska ulica. S tem je bil urbanistični razvoj z obzidjem obdanega jedra naselbine v glavnem končan.

Obzidje je v srednjem veku predstavljalo nepogrešljiv del mestne naselbine. S podelitvijo mestnih privilegijev so mesta dobila tudi pravico zgraditi ustrezne obrambne naprave. Trgi običajno pravice do obzidja niso imeli, čeprav pri nekaterih ugotavljamo preprostejše oblike obrambe (npr. Železna Kapla, Mokronog, verjetno tudi Tržič ali Radovljica v 14. stoletju). Za varstvo tržanov so v času turških vpadov nemalokrat skrbeli tabori, zgrajeni okrog cerkva. Tudi mesta so se v začetku morala večkrat zadovoljiti s preprostejšimi oblikami obrambe, saj je gradnja obzidja s stolpi, jarki in zidanimi mestnimi vrati za mlado naselbino pomenila velikanski strošek. V Kamniku se sicer že leta 1232 omenjajo vrata na Šutni,¹⁰ vendar ne vemo, ali so bile te zgodnje obrambne naprave zidane ali le sestavljene iz palisad, t.j. iz priostrenih kolov in zavarovane z jarki in nasipi. Slednje bi lahko potrdila najdba lesenih kolov na različnih krajih mesta, skupaj z odkritjem ostankov mestnega jarka v ozadju

meščanskih hiš na zahodni strani mesta.¹¹ V 14. stoletju se vse bolj množijo omembe mestnih vrat, leta 1391 celo skupaj z obzidjem.¹² Vsa ta poročila pričajo o že izdelanih obrambnih napravah, ki so nastale najkasneje v poznem 14. stoletju.

Leta 1423 se prvič omenja cerkev sv. Jakoba ob mestnem obzidju. Cerkev so v mestni utrdbeni sistem vključili skupaj z novoustanovljenim frančiškanskim samostanom konec 15. stoletja.¹³ V okvir teh poznih razširitev obzidja spada tudi zidava t.i. Trucurna, od koder je linija obzidja sledila skalnatemu hribu nad današnjo potjo na Žale, se strmo spustila do mestnih vrat na Klancu in se na južni strani po stari trasi vključila v obrambni sistem Malega gradu in na njegovem vzhodnem zaključku prečila stara Briška vrata, v primerni od-

daljenosti sledila toku Bistrice in se mimo mestnih vrat ob Bistrici in velikega okroglega ogelnega stolpa, zgrajenega verjetno v času turških vpadov, navezala na obrobje današnje Tomšičeve ulice, nato pa se skozi vrata na Grabnu usmerila proti zahodu do frančiškanskega samostana in cerkve.

Zunaj obzidja, ob Bistrici in njenih umetno izpeljanih rokavih se že od samih začetkov mesta srečujemo z delavnicami obrtnikov, ki so pri delu uporabljali vodo.

Dokaj zgodaj se začno onstran utrjenega mestnega jedra pojavljati tudi večje naselbinske enote, kot so Šutna, Novi trg ali kasneje Graben.

Jugozahodno predmestje Kamnika Šutno srečamo v listinah že zgodaj. Zemljišče, na katerem leži na-

selje, je omenjeno v listini iz leta 1232.¹⁴ Takrat so na Šutni sezidali mestni špital in ob njem Marijino cerkev, ki je kmalu postala župnijska namesto njene prafarne prednice v Mevljah. O neki strnjeni in kolonizacijsko urejeni naselbini v tej zgodnji dobi na tem prostoru še ne moremo govoriti. To se je zgodilo kasneje, ko se je v času turške nevarnosti in po znanem cesarjevem odloku iz leta 1478, da je mogoče med meščane sprejemati tudi kmečke podložnike, mesto tako napolnilo, da je bilo treba prišlekom poiskati druge možnosti za naselitev. Tako je na zemljišču, razdeljenem na enake dele, zraslo novo šutensko naselje s hišami, verjetno še lesenimi,¹⁵ triosnega renesančnega tipa. Za varstvo naseljencev pred vpadi Turkov je skrbel tabor, zgrajen okrog šutenske cerkve.

Novi trg, ki se v virih omenja že leta 1402,¹⁶ je rabil kot razbremenilni trg na levem bregu Bistrice, povezan z mestom po lesenem mostu. Že od 15. stoletja se na tem trgu omenjajo številne usnjarske in čevljarke delavnice, mlin in valjar na za sukno.¹⁷

Predmestje Graben se je v današnji obliki razvilo mnogo kasneje kot Šutna,¹⁸ čeprav njegovo ime zasledimo v virih že leta 1431.¹⁹ Oznaka naselja se navezuje na obstoj mestnega obrambnega jarka v neposredni bližini. Naselje je bilo prometno vezano le na cesto proti Stranjam in dolini Črne ter za naselitev manj privlačno kot Šutna, čez katero je tekel ves promet, ki ga je sprejemalo mesto. Podobno kot na Šutni, je bilo tudi na grabenski strani mesta zemljišče na prehodu iz 18. v 19. stoletje razdeljeno na enakomerne dele in večinoma v 19. stoletju pozidano z obstoječimi hišami.²⁰ Med hišami, o katerih smo govorili že v uvodu, najbolj izstopa nekdanja Seydlova hiša (Glavni trg št.23). Bogat izgled je imela tudi Mestna hiša s stolpičem na strehi in lopo ob fasadi,²¹ vendar je leta 1805 pogorela in prepustila prostor nekdanjemu Prosvetnemu domu oziroma današnjemu trgu na križišču Maistrove ulice in Glavnega trga.

Cene Avgustin

¹ F. Kos, *Gradivo IV.*, št. 195, str. 113.

² E. Klebel, *700 Jahre Stadt Villach*, Villach, 1940.

³ Fr. Kos, *Gradivo IV.*, št. 755, str. 379; Božo Otorepec, *Doneski k Zgodovini srednjeveškega Kamnika, Kamnik 1229-1979*, Kamnik 1985, str. 19 (v nadaljevanju Doneski); B. Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, Ljubljana 1998, (v nadaljevanju Pečati in grbi), str. 51/prim. Op.7.

⁴ V listini l. 1229 se omenjajo kamniški meščani ("...civium steynensium") in s tem posredno tudi mesto. F. Kos, *Gradivo V*, št. 507, str. 253.

⁵ B. Otorepec, Doneski, str. 19; *Pečati in grbi* str. 51, 52.

⁶ M. Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije*, Ljubljana, 1975, (v nadaljevanju: GHTS), str. 283.

⁷ B. Otorepec, Doneski, str. 19; *Pečati in grbi*, str. 52.

⁸ M. Kos, *GHTS*, str. 244. Omembo Glavnega trga srečamo v listinah šele v 14. stoletju, ko se omenja na trgu/auf dem markt hiša Tomaža Cendela ali "an dem placz". M. Kos, *GHTS*, str. 247. B. Otorepec, *Doneski*, str.21.

⁹ Veliko ulico ("in der grossen gassen") zasledimo v virih razmeroma pozno, leta 1465, M. Kos, *GHTS*, str. 247.

¹⁰ B. Otorepec, *Listina iz 1232 in starejša zgodovina Kamnika, Kamnik 1229-1279*, str. 23-32, (v nadaljevanju: Listina); B. Otorepec, *Pečati in grbi*, str. 52.

¹¹ E. Cevc, Kamniti mestni obrambni jarek, *Kamniški zbornik 6*, 1960, str. 89.

¹² M. Kos, *GHTS*, str. 247.

¹³ M. Kos, *GHTS*, str. 250.

¹⁴ B. Otorepec, *Listina iz leta 1232 in starejša zgodovina Kamnika, Kamnik 1229-1979*, str. 23-32.

¹⁵ V sedanjih meščanskih hišah na Šutni do zdaj ni bilo mogoče ugotoviti nobenih arhitekturnih členov, ki bi bili starejši od 18. oz. 19. stoletja. Vendar se hiše, zgrajene v tem času, v svoji okvirni tlorisni obliki še vedno podrejajo staremu konceptu.

¹⁶ M. Kos, *GHTS*, str. 248

¹⁷ Prim. B. Otorepec, *Doneski*, str. 21.

¹⁸ Graben pred načrtno poselitvijo nam kaže votivna podoba Kamnika iz leta 1779 v cerkvi v Zakalu.

¹⁹ M. Kos, *GHTS*, str. 248.

²⁰ Na votivni sliki iz cerkve v Zakalu iz l. 1779 je na področju Grabna opaziti le nekaj posameznih lesenih in zidanih hiš.

²¹ Prim. votivna slika mesta iz l. 1779 v cerkvi na Zakalu.

26 km
107 B1
D3

Kranj

Chreina, Chrainburch

Mesto Kranj leži na pomolu, ki sta ga izoblikovali reki Sava in Kokra, in ob prometni poti, ki je vodila s karavanških prelazov in pri Kranju prečila Savo ter se od tod usmerjala na vzhod proti ljubljanski kotlini in čez loško ozemlje na jug v smeri Italije.

O sklenjenem obstoju številnih naselbin, ki so jih varovale prepadne stene nad sotočjem obeh rek, govorijo bogate arheološke najdbe iz halštatske, latenske in rimske dobe, iz časa preseljevanja ljudstev in iz staroslovanskega obdobja. Iz časa poznega Rima, ko je bil Kranj pomemben člen v obrambi rimskega imperija (Claustra Alpium Iuliarum), izvira tudi njegovo takratno ime Carnium.

Po prihodu Frankov je Kranj oziroma Chreina, kot se kraj okrog leta 1060 v virih imenuje, postal sedež mejnega grofa Kranjske in tako najpomembnejši kraj v deželi. Z ustanovitvijo prafarnega sedeža v 2. polovici 10. stoletja in s pokopavanjem ob cerkvi je povezan nastanek ene največjih staroslovanskih nekropol na Slovenskem. Obsežna poznorimska in staroslovanska nekropola je bila odkrita tudi na desnem bregu Save ob nekdanji cerkvi sv. Martina.¹ Sčasoma se je začela ob prafarnem sedežu razvijati tudi tržna dejavnost, ki je v 1. polovici 13. stoletja pripeljala do ustanovitve mesta.² Kranj se prvič omenja kot mesto (*civitas*) leta 1256,³ o kranjskih meščanih (*burgenses de Creinburg*) pa nam govorijo viri že leta 1221.⁴ Ustanovitelji mesta so bili po vsej verjetnosti grofje Andeški, ki so sredi 12. stoletja postali namestniki mejnega grofa Kranjske in jim je poleg lastne posesti s središčem v Kamniku pripadal tudi službeni krajiščnikov fevd okrog Kranja. Od Andeških je mesto prejelo tudi svoj grb, enoglavega orla. Mestna naselbina je začela rasti z razdelitvijo zemljišč po mestnem prostoru med nove naseljence. Prvotna podložniška zemlja na kranjskem pomolu je bila, podobno kot v časih kmečke kolonizacije, le v drugačnih razsežnostih, razdeljena na enakomerne zemljiške dele, na katerih so meščani zgradili svoje domove in uredili vrtove. Preostala zemljišča so bila namenjena potrebam mesta, cerkve in plemstva. Prvotni obseg mestne naselbine je domnevno zavzemal predvsem področje današnjega Glavnega trga, vendar je priliv prebivalstva že zgodaj zahteval povečanje naselbinskih površin. Tako sta bili prav kmalu, verjetno že v poznem 13. stoletju, urbanizirani obe vpadnici, današnji Prešernova in Cankar-

jeva ulica. Ozadje hiš z njihovimi dvorišči in gospodarskimi poslopji je s tržnim prostorom in obema vpadnicama povezovala t.i. gospodarska pot, do katere so vodile prečne ulice (npr. današnja Jenkova ulica) ali prehodi med hišami (npr. Pavšlarjev prehod). Skrajni severovzhodni del mestnega pomola je ostal dolgo neposeljen. Posajen je bil s sadnim drevjem in je zato dobil tudi ime Pungert (iz nemškega Baumgarten). Več življenja je temu odmaknjenemu delu mesta prinesla šele zidava cerkve Priprošnjikov proti kugi okrog leta 1478.⁵

Središče gospodarskega življenja mesta in hrbtenico njegove tlorisne zasnove je predstavljal tržni prostor, današnji Glavni trg, ki ima bolj ali manj pravilno, zemljišču prilagojeno pravokotno obliko, značilno za čas po letu 1200. Ob

vzhodni stranici trga leži župnijska cerkev, ki je v 15. stoletju dobila današnjo obliko in je s svojo poznogotsko dvoransko zasnovo pomembno vplivala na razvoj cerkva tega tipa tudi drugod po Sloveniji.⁶ Na severni strani cerkve je stala romanska kostnica, ki jo je okrog leta 1463⁷ nadomestila grobna kapela pl. Eghkov, katerih dvorec je ležal v neposredni bližini. Mestna hiša s posvetovalnico in lopo za zbirališče meščanov (komun), ki se omenja v zgodnjem 16. stoletju⁸ si je izbrala vidno mesto na križišču Glavnega trga in Poštne ulice, kjer je v bližini stal t.i. Svinjski trg. Današnji Maistrov trg, nekdanja, vendar kasneje razširjena ozka ulica, ki je vodila k obzidju, predstavlja zadnje srednjeveško razširitev mesta proti severozahodu. Ob njegovem zaključku so bila Zgornja vrata. Dohod v mesto z jugovzhoda so zapirala Spodnja vrata v središčnem delu današnje Vodopivčeve ulice.

Kranj je bil vsekakor že zelo zgodaj utrjen. Kasneje izpopolnjene obrambne naprave, ki so se deloma navezovala na še ohranjeno poznorimsko obzidje, so skupaj s stolpi okroglega tlorisa plod poznega 14. ali zgodnjega 15. stoletja. V času turških vpadov so jih okrepili z dvojnimi obzidjem na severozahodu in s stolpom na Škrovcu, značilnim spomenikom renesančne fortifikacije, v katere okvir sodi tudi jugovzhodni, stolpasti del gradu Khislstein.

Turški vpadi so bili posreden vzrok, da se je v Kranju dokončno

izoblikovala tista tlorisna podoba, ki jo je jedro mesta ohranilo do danes. Ko so se po znani odločbi cesarja Friderika III. iz leta 1478 začela s prihodom novih naseljencev polniti obrobja obeh gospodarskih poti, sta se ob Prešernovi ulici in Glavnem trgu razvili dve vzporedni ulici - današnji Tavčarjeva in Tomšičeva. Tako se je v Kranju izoblikoval t.i. paralelni sistem prometnih komunikacij, kakršnega pri nas najdemo deloma v Slovenj Gradcu, na Koroškem v St. Vidu in še posebej v Gmündu, drugje v Evropi pa predvsem v švicarskem Bernu z vrsto vzporednih ulic ob glavni prometnici, ki prekrivajo pomol, podoben kranjskemu.

Tako kot v drugih gorenjskih mestih se je tudi v Kranju s povezovanjem in rastjo hišnih pročelij krepil prostorski vtis ulic in trgov. Smotrna razvrstitev arhitekturnih dominant, t.j. stolpov župne, roženenske in pungerške cerkve ter drugih arhitekturnih in naravnih vertikal, je učinkovitost Glavnega trga in ulic še povečala.

Nedvomno zavestna razpostavitev višinskih dominant po mestnem prostoru se je z enako ustvarjalno silo kot nam jo kaže Merianova upodobitev Kranja iz leta 1649, uveljavila tudi pri komponiranju poglavitnih plastičnih sestavin mestnega organizma. Središčnica urbane gmote, katere piramidasto obliko sestavljajo po mestnem jedru razporejene arhitekturne dominante, predstavlja zvonik župnijske cerkve. Z vrha se kompozicijska linija usmeri preko roženenske cerkve na pungerško in tam doseže rob pomola, medtem ko se na nasprotni strani prek Zgornjih mestnih vrat izteče v pritličnem okolišju nekdanjih meščanskih pristav. Morda povsem naključna pritegnitev gorske silhete v mestni piramidni vedutni sestav močno povečuje njegov optični učinek in mesto uvršča med kompozicijsko najbolj pretehtane urbane organizme pri nas in v Srednji Evropi.

Cene Avguštin

¹ Obsežna literatura o arheoloških obdobjih Kranja je zbrana v *Kranjskih zbornikih* (1960-1995) in drugih publikacijah; Walter Schmid, Josip Korošec, Paola Korošec, Stane Gabrovec, Jože Kastelic, Andrej Valič, Milan Sagan, Timotej Knific, Jana Horvat, Vinko Šri-bar, Peter Petru, France Stare, Jaro Šašel, Janez Höfler, Rajko Bratož, F. M. Dolinar in drugi.

² O začetkih tržne oz. meščanske naselbine prim. Josip Žontar, Fran Zwitter, Božo Otorepec, Ferdo Gestrin, Milko Kos, Bogo Grafenauer itd.

³ M. Kos, *GHTS*, str. 283.

⁴ Fr. Kos, *Gradivo* 5, str. 348.

⁵ M. Kos, *GHTS*, str. 288.

⁶ Navedba literature v poglavju Gorenjska mesta.

⁷ Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranj*, Ljubljana 1939, str. 60; Andrej Valič, Kostnica in pokopališka kapela v Kranju, *Pod zvonom sv. Kancijana*, Kranj 1991, str. 59.

⁸ "offen komawn", "Stuben des rathaus" Prim. J. Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 37; Cene Avguštin, Mestna hiša v Kranju, *Vars-tvo spomenikov IX.*, 1962-1964, str 61.

Škofja Loka

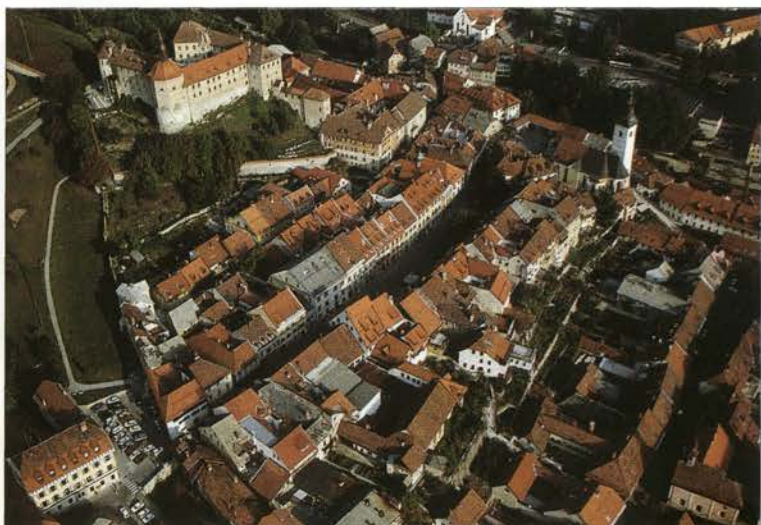
Lonca

Ob sotočju Selške in Poljanske Sore, na pomolu, ki sta ga oblikovali obe reki, in v zavetju grajske utrdbe na vzpetini Krancelj, je na pragu 13. stoletja začela rasti naselbina, ki jo vir okrog leta 1215¹ imenuje Lonca - današnja Škofja Loka. S svojo lego je zapirala dohode v Poljansko in Selško dolino, skozi kateri je peljala pot z Gorenjske na Primorsko in naprej v Italijo. Zato se je v kraju že zgodaj začela razvijati tržna dejavnost ob podpori takratnih gospodarjev Škofje Loke freisinških škofov (973-1803). Leta 1248 se Škofja Loka omenja kot trg "forum"², leta 1274 kot "oppidum" in "forum"³, leta 1310 pa že povsem

določno kot mesto (*civitas*).⁴

Cesta, ki pelje v Poljansko dolino, se sredi pomola razširi v pravokotno oblikovan tržni prostor - Mestni trg, ki se na jugozahodu lijakasto zoži in prelije v ožino nekdanjih Poljanskih vrat. Na nasprotni severni strani se trg rogovilasto razcepi v dvoje manjših ulic. Podoben pojav opažamo tudi na Poljanski strani, kjer se cesta že zunaj mestnega jedra na podoben način razdeli. Taka oblika rogovilastega razcepa, v kateri se kaže načrtnost v urbanističnem oblikovanju naselbine, je v našem urbanem prostoru redka, najdemo pa jo drugod v Evropi,⁵ izvedeno v različnih variantah. S pravokotno zasnovano tlorisno obliko tržnega prostora se Škofja Loka uvršča v okvir številnih naših in drugih mestnih aglomeracij, ki so se začele razvijati po letu 1200 in nadomestile starejšo obliko razširjene ceste.

Porast prebivalstva je pripeljal do nastanka Spodnjega trga ali Lontrga, vzporednega z Zgornjim, današnjim Mestnem trgom. Lontrg se kot Novi trg začne pojavljati v virih od konca 14. stoletja naprej.⁶ V razvoju Škofje Loke ima Spodnji trg vlogo naselja, ki naj bi razbremenilo prenaseljeno zgornjo teraso mesta. Prav primer Lontrga nam kaže izredno živo kolonizacijsko in urbanistično aktivnost Škofje Loke v njeni zgodnejši razvojni fazi. Lontrg vnaša v tlorisni sestav mesta tako imenovani paralelni sistem komunikacij, kakršnega poznamo tudi iz Kranja ali Slovenj

Gradca, vendar se je v obeh omenjenih primerih razvil iz t.i. gospodarskih poti in tudi pozneje kot v Škofji Loki. Tako kot Mestni trg se tudi Lontrg v svoji talni črti prilagaja oblikam terena. Na obrobju ceste, ki je v rahli krivulji speljana prek terase, se navezujejo zemljiške parcele, ki s svojo obliko, kakršno poznamo tudi na Zgornjem trgu, dokazujejo srednjeveško, načrtovano in kolonizacijsko poreklo.

Medtem ko sta Mestni in Spodnji loški trg tako kot druga gorenjska mesta tipični kolonizacijski, po načrtu ustanovljeni meščanski naselbini, za kateri je bila poleg oblikovno in po merah sorodnih gradbenih zemljišč značilna bolj ali manj enotna in sklenjena gradnja stanovanjskih hiš, je predel med Zgornjim trgom in mostom čez Selško Soro po svoji arhitekturi mnogo bolj raznolik. Tako se je na tem

prostoru bržkone že zelo zgodaj pojavila cerkev sv. Jakoba, po sredi 14. stoletja samostan klaris, župnišče in dobro zavarovana Selška vrata, ki so s severa vodila v mesto. Zdi se, da je bil ta predel, podobno kot severna stranica trga v Kranju in Radovljici, pridržana za gradbene potrebe mesta in cerkve.

Na enakomerno razdeljenem zemljišču, ki je obrobljalo tržni prostor, so si kolonisti, obrtniki in trgovci postavili svoje domove, katerih nastanek, obliko in razvoj smo opisali v uvodnem poglavju.

Odmaknjenost stare utrdbe na Kranjcu od porajajočega se trga oz. mesta je imela za posledico zidavo novega, tik nad mestom ležečega gradu, ki se leta 1215 omenja kot "*castrum firmissimum in Lonca*".⁷ Nanj se je kmalu navezala druga obramba mesta. Leta 1286⁸ zasledimo prvo omembo fortifikacije. Leta 1314⁹ se ob prizadevanjih škofa Konrada III. (1314-1322) za utrditev mesta že omenja obzidje. Le-to zaenkrat objame zgornji del mesta, ne pa spodnje terase z današnjim Lontrgom. Po analogiji z drugimi mesti so razbremenilni "novi trgi" ali "spodnji trgi" ali celo "spodnja mesta" (primer Althofen, Wolfsberg na Koroškem ali iz nekoliko drugačnih pogojev zrasli Novi trg v Ljubljani) tako kot Lontrg nastajali kasneje kot matične mestne naselbine in so bili običajno tudi kasneje utrjeni. Zato domnevam, da je bil Spodnji trg obzidan v času obsežnih ureditvenih del škofa Bertolda med leti 1397 in 1401,¹⁰ t.j. v ča-

su, ko se novi mestni predel že omenja v virih. Za še vedno zgodnjo utrditev govorijo stolpi pravokotne oblike, ki jih npr. v Kranju kmalu začnejo zamenjevati taki z okroglim tlorisom.

Kasnejša doba je v marsičem spremenila nekdanjo, dokaj enotno podobo mesta. Številne hiše, posebej na Mestnem trgu, so dobile dodatno nadstropje, se združevale in se prilagajale potrebam in željam lastnikov ter se spreminjale s časom. To velja še posebej za premožnejše meščanske, plemiške in njim podobne hiše. Med najpomembnejše sodijo stara Homanova hiša iz 14. stoletja, prezidana leta 1529, z nadstropnim pomolom, ogelnima stolpičema, slikami na fasadi itd., staro župnišče (Mestni trg 38)

z vzdano poznogotsko oblikovano ploščo, delo kiparja Jakoba Schnitzerja z letnico 1513 in grbom nekdanjega lastnika Volbenka Schwarza, ali nakdanji Rotovž s slikano fasado iz 17. stoletja, s poznogotsko oblikovanim vhodom in renesančnim arkadnim dvoriščem, prav tako Martinova hiša s poznogotsko oblikovanim portalom (Mestni trg 26), naslonjena na obzidje ob nekdanjih Poljanskih vratih oziroma mestnem jarku - "Grabnu". Sem sodi tudi vikarjeva hiša, omenjena leta 1587 na Cankarjevem trgu št.12.

Med najbolj opazne stavbe na Spodnjem trgu sodi Kašča z napisno ploščo škofa Filipa z letnico 1513 (delo Jakoba Schnitzerja). Na kašče, kakršna je loška, naleti-

mo tudi v drugih freisingških mestih (npr. v Innichenu). Vanje so škofovi oskrbniki spravljali žito kot del podložniških dajatev. Na južni strani trga stoji loški Špital s špitalsko kapelo. Za ubežne in onemogle meščane je ustanova skrbe-la od ustanovitve leta 1547¹¹ do 1949. Takšne srečamo tudi v drugih gorenjskih srednjeveških mestih.

Najpomembnejši arhitekturni spomenik v mestu je cerkev sv. Jakoba, ki se prvič omenja leta 1271. Pripada tipu poznogotskih dvoranskih cerkva. Ladja cerkve je iz leta 1471. Sklepniki na oboku predstavljajo različna cehovska znamenja in so izdelek delavnice, ki je pred tem obokala prezbiterij cerkve v Radovljici in ladjo cerkve v Kranju.¹² Okoli leta 1524 je mojster, znan le po začetnicah HR, ladji dozidal gotško obokan prez-

biterij.¹³ Zvonik z letnico 1532 je podobno kot grad pomembna prostorska in vedutna dominantna mesta.

Najstarejši del gradu¹⁴ predstavlja stolp kvadratnega tlorisa, zgrajen v zgodnjem 13. stoletju. Leta 1892 so stolp podrli, vendar so njegovi temelji vidni v dvoriščnem tlaku. Po potresu leta 1511 je grad obnavljal stavbenik Jurko Maurer. Takrat sta nastala tudi kapela in veliki okrogli stolp. Ob vznožju grajskega hriba stoji nekdanji samostan klaris, ustanovljen leta 1358¹⁵ (današnji uršulinski samostan).

Zunaj srednjeveškega obzidja je predmestje Karlovec z nekaterimi hišami, obogatenimi s poznogotskimi arhitekturnimi detajli.

Onstran Poljanske Sore in nekdanjega preko reke speljanega Hudi-

čevega mostu je staro naselje Puštal s Puštalskim gradom.

Marsikaj tistega, kar je uničil čas ali kar so skrile kasnejše pozidave, se nam je ohranilo na eni najbolj zanimivih in zgovornih upodobitev Škofje Loke, na votivni sliki iz Sopotnice, ki nosi letnico 1698. Neznani slikar je izredno plastično predstavil srednjeveško in v renesančni dobi dopolnjeno podobo mesta: grad, ki s svojimi svetlo obarvanimi stolpi izstopa iz temnega hribovitega ozadja, pod njim samostan, ki se nam kaže kot nekakšen arhitekturni posrednik med gmoto gradu in mesta, Mestni trg, katerega horizontalno vedutno črto komaj vidno prekinjata drobna stolpiča Mestne hiše in nekdanje kapele sv. Trojice, Lontrg, ki s svojo linijo streh deluje še bolj umirjeno, in končno predel med Selško Soro in samostanom, ki ga po eni strani razgibava valovit teren, po drugi utrjen predel ob Selških vratih, predvsem pa gmota Jakobove cerkve z zvonikom. Vtis sklenjenosti, povezanosti in plastičnosti mestne gmote stopnjujejo obrambne naprave, ki oklepajo mesto v trden okvir in s svojimi dominantami, stolpi razgibavajo celotno obrobje mesta.

Cene Avguštin

- ¹ Prim. B. Otorepec, *Pečati in grbi*, Ljubljana 1988, str. 117.
- ² Fontes rerum Austriacarum II., 31. nr. 153, cit. P. Blaznik, *Škofja Loka in laško gospostvo*, Škofja Loka 1973 (v nadaljevanju P. Blaznik, Škofja Loka).
- ³ Fontes rerum Austriacarum II., 31. nr. 306 cit. B. Otorepec, *Pečati in grbi*, str. 117 in P. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 54.
- ⁴ Fontes rerum Austriacarum (Fra)36, str. 128, cit. P. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 54.
- ⁵ npr. Löwenberg v ZRN.
- ⁶ P. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 56.; B. Otorepec, *Pečati in grbi*, Ljubljana 1988, str.117;
- ⁷ Fra.3, str. 126, str. 125, cit. P. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 42.
- ⁸ P. Blaznik, Loško mestno obzidje, *Loški razgledi 4*, 1957, str. 15 in sledeče.
- ⁹ Fra. 35, št. 499, str. 75, cit. P. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 54.
- ¹⁰ P. Blaznik, Loško mestno obzidje, *Loški razgledi 4*, 1975, str. 15-20.
- ¹¹ P. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 310; France Štukl, *Knjiga hiš v Škofji Loki III*, Škofja Loka 1984, str. 129-130.
- ¹² France Stele, Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji, *ZUZ XV.*, 1938, str. 15 sl.; E. Cevc, *Srednjeveška plastika na Slovenskem*, Ljubljana 1963, str. 267, I. Komelj, *Gotska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana 1973, str. 210.
- ¹³ Emilijan Cevc, Kipar HR, *Loški razgledi III.*, 1956, str. 161 sl., *Poznogotska plastika na Slovenskem*, katalog, Ljubljana, 1970, str. 274.
- ¹⁴ O loškem gradu prim. Branko Reisp, *Škofje-loški grad*, KNSS 130, Ljubljana 1984.
- ¹⁵ P. Blaznik, *Škofja Loka*, str. 106.

Škofja Loka, votivna slika iz Sopotnice, 1698, Loški muzej Škofja Loka

Radovljica

Radmanova vas, Radmansdorf

Tako kot pri marsikaterem srednjeveškem mestu pri nas in v naši soseščini tudi pri Radovljici govorimo o prenosu naselja iz starejšega kraja na novo, iz obrambnih ali prometnih razlogov ugodnejšo lokacijo. V našem primeru je starejše naselje vas Predtrg, ki leži v neposredni bližini Radovljice, na drugi strani grape - Dola, ki loči obe naselji.

Predtrg, staroslovanska vas,¹ je bil konec 12. ali v začetku 13. stoletja prizorišče dokaj obsežne kolonizacije, ki so jo vzpodbudili Ortenburžani, zemljiški gospodje tega področja. Koloniste naj bi po takratnem običaju zbral in v nov kraj pripeljal neki Rado ali Radman, po

katerem je naselje dobilo tudi ime (Radova vas-Radovljica ali Radmanova vas-Radmansdorf, kot so kraj poimenovali Nemci). Ko se je na pomolu, kjer leži današnja Radovljica, začela razvijati tržna dejavnost in je na pobudo Ortenburžanov nastal trg, so ime kraja prenesli na novo naselje, stara vas pa je dobila novemu položaju ustrežno ime - Predtrg.²

Verjetno je na pomolu, ki naj bi bil podobno kot Predtrg naseljen že v staroslovanski dobi,³ že zelo zgodaj stala manjša lastniška cerkev, od katere naj bi njena naslednica prevzela patrocinij sv. Petra.⁴ Njen pomen so Ortenburžani želeli povečati s prenosom farnega sedeža z Rodin v Radovljico, vsekakor pred letom 1296, ko se omenja prvi znani radovljiški župnik Lavrencij.⁵ Kot izrazit aglomeracijski dejavnik je novocerkveno središče kmalu vzpodbudilo začetke trgovanja. Temu namenu je služil trgec med cerkvijo in gradom, ki so ga za varstvo naselja zgradili v 13. stoletju Ortenburžani. Tržna dejavnost sprva ni preseгла lokalnih potreb, zaživela je predvsem ob posameznih cerkvenih praznikih oz. proščenjih. Podoben razvoj lahko ugotavljamo tudi pri drugih gorenjskih mestih, velja pa bržkone za mnoga naselja, ki so se kasneje razvila v trge in mesta.

Širok zid, na katerega so naleteli ob arheoloških izkopavanjih leta 1992,⁶ ki je potekal ob zahodni strani cerkve v smeri gradu in je kasneje služil tudi kot pokopališki zid, dopušča domnevo, da je bila cerkev skupaj z župniščem in kostniško kapelo⁷ povezana z gradom v utrjeno celoto. To naj bi rodilo sožitje in E. Klebel⁸ ga uvršča med tiste pogojnike, ki so imeli kasneje pomembno vlogo pri razvoju tržnih in mestnih naselij v vzhodnoalpskem prostoru (Beljak, Veljkovec itd.).

Kolonizacija, ki je v 14. stoletju obsegla tudi druga ortenburška posestva (npr. Kočevje), je zajela tudi Radovljico. Tržne pravice naj bi dobila najkasneje do leta 1333.⁹ Staro naselbino ob cerkvi je zamenjal načrtno oblikovan urbanistični organizem s središčem v pravokotno oblikovanem tržnem prostoru, ob katerem so si novi naseljen-

ci postavili svoje domove. Ozkost pomola ni dopuščala, da bi se tako kot v Kranju ob trgu razvila vzporedna komunikacija, ki bi omogočala lažji dostop do hišnih ozadij. Namesto nje so do hišnih dvorišč vodile male prečne ulice, na dve ali tri hiše po ena. Nekatere med njimi so v zvezi z nastankom prehodne veže na prehodu iz srednjega v novi vek, ki je omogočala dostop na dvorišče tudi s sprednje strani, zazidali ali nadzidali.

Razvoj gospodarstva, trgovine, obrti in še posebej fužinarstva ter z njim povezane trgovine z železom¹⁰ in različni privilegiji, ki so jih Radovljici podeljevali tako Celjani kot Habsburžani, so kraju dali večji pomen. Na odločbo Friderika III. iz leta 1478 se veže tudi vprašanje nastanka radovljiškega

obzidja. Pravica sprejemanja deželanov med meščane v času turških vpadov bi bila brez pomena, če Radovljica ne bi bila utrjena. Po drugi strani pa obstoj obzidja kaže na spremembo statusa trga, ki naj bi v tem času dobil mestne pravice. Ferdo Gestrin meni, da se je to zgodilo v 70. letih 15. stoletja, ko so v času najhujših turških vpadov mestne pravice dobila mnoga druga kranjska mesta (Kočevje 1471, Krško in Lož 1477, Višnja gora 1478).¹¹ Božo Otorepec dopušča širši časovni razpon nastanka mesta, t.j. od zadnjih let 15. stoletja vse do leta 1510, ko se Radovljica v virih neizpodbitno označuje kot mesto.¹²

Obrambne naprave, ki so se naslonile na staro fortifikacijo ob cerkvi, ki že po pravokotni tlorisni ob-

liki stolpov kaže na starejši izvor, so z zidovi in stolpi okroglega tlorisa oklenile mesto. Dostop v mesto je poleg Zgornjih mestnih vrat na severni strani sovražniku preprečeval močan zid in pred njim globok mestni jarek, ki se je med slovenskimi mesti samo v Radovljici ohranil v skoraj nespremenjeni obliki. Tako kot so radovljiški meščani požrtvovalno gradili mestno obzidje, so skrbeli tudi za njegovo ohranitev. Še sredi 18. stoletja, ko je skrb za obrambne naprave drugod skoraj povsem ugasnila, so meščani predlagali obnovo zidov in lesenih mostov ob mestnih vratih.¹³

Poleg poznogotske dvoranske cerkve iz srede (prezbiterij) oziroma konca 15. stoletja (ladja z letnico 1495) predstavlja pomembno mestno sestavino radovljiška graščina. Obsežno poslopje, ki zavzema večji del severne stranice tržnega prostora, današnjega Linhartovega trga, izvira iz ortenburškega palacija oziroma Ditrichsteinevega gradu iz zgodnjega 16. stoletja. Thurni so začeli zdajšnje graščinsko poslopje graditi kmalu po prihodu v Radovljico okrog 1616.

Manj vpliva kot graščina je imela na kasnejšo rast mesta župnijska cerkev, ki leži na skrajnem severovzhodnem koncu pomola, vendar s svojo izstopajočo zunanjsčino in zvonikom opazno poživlja sicer zleknjeno mestno gmoto.

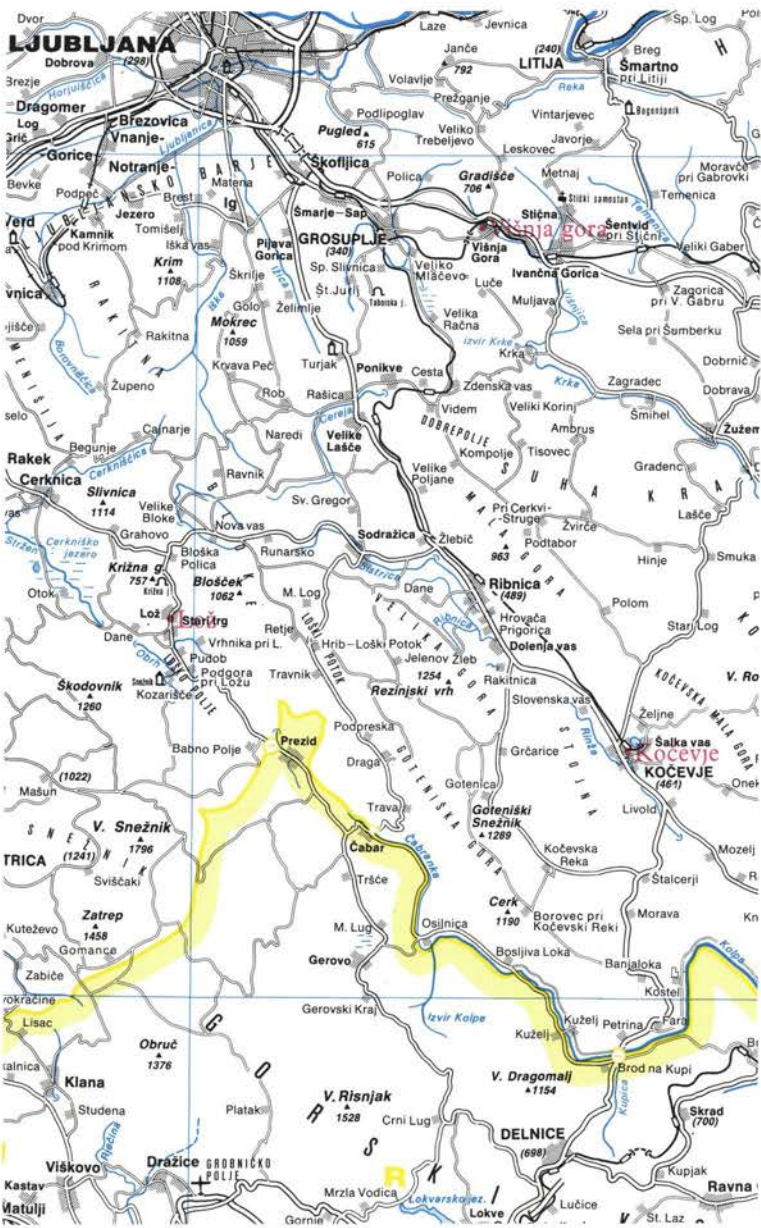
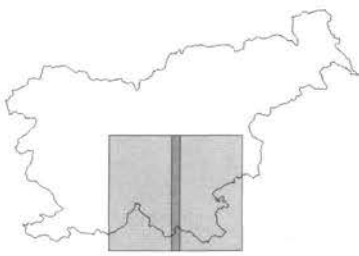
Radovljica ima pomembno mesto v širšem slovenskem urbanem prostoru zaradi ohranjenosti meščan-

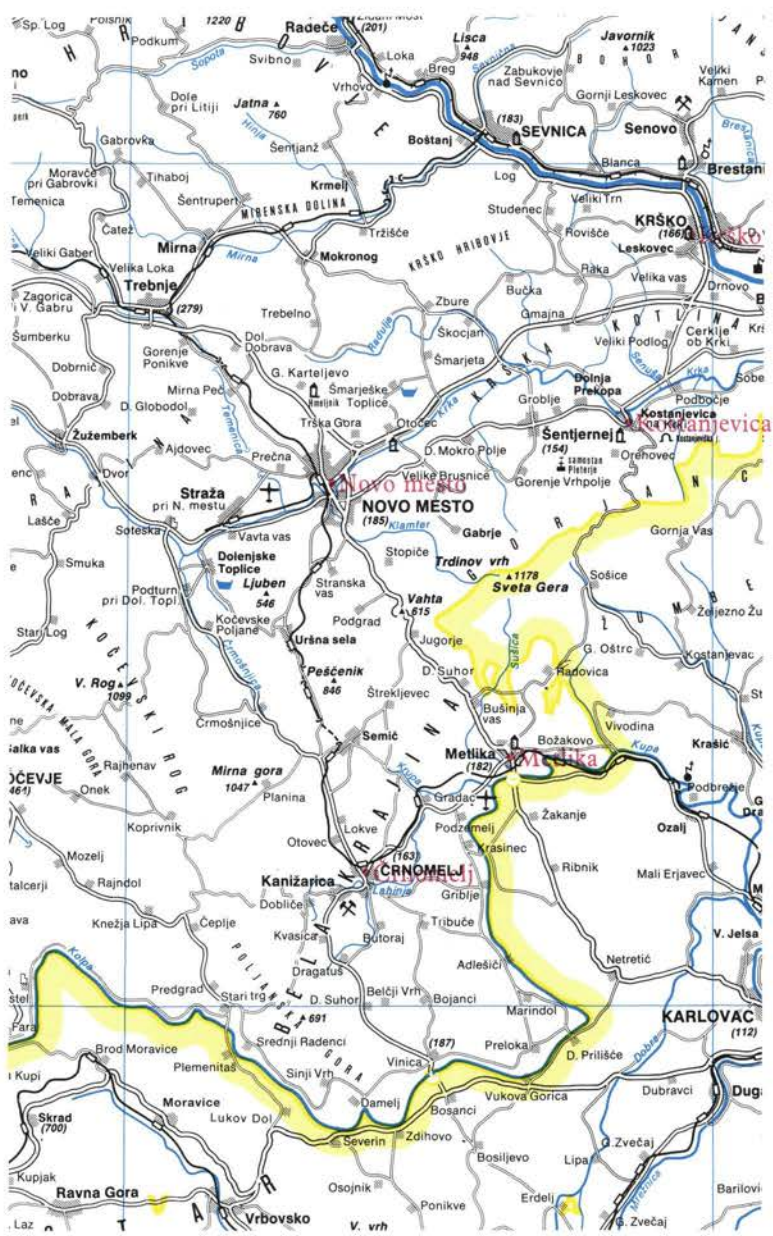
ske arhitekture, tlorisnih plastičnih in prostorskih sestavin. Njihov razvoj spremljamo od preprostih zasnov srednjega veka do raznolikega arhitekturnega bogastva kasnejših dob.

Cene Avguštin

- ¹ Andrej Pleterski, Staroslovansko grobišče na polici v Predtrgu pri Radovljici, *Arheološki vestnik* 41, 1990, str. 465.
- ² Prim. Hinko Uršič, Postanek in razvoj trga v Radovljici, diplomatska naloga, tipkopis na oddelku za geografijo FF v Ljubljani, Ferdo Gestrin, Radovljica, vas, trg in mesto do 17. stoletja, *Zgodovinski časopis* 45, 1991 št. 4, str. 27 sl.
Cene Avguštin, Zgodovinsko urbanistični značaj starega mestnega jedra Radovljice, *Radovljiški zbornik*, Radovljica 1995, str. 77.
- ³ Andrej Valič, Radovljica, Poročila o arheološkem izkopavanju ob farni cerkvi leta 1968. *Varstvo spomenikov XIII/XIV*, str. 174; Milan Sagadin, *Varstvo spomenikov XXXII*, 1990, str. 188.
- ⁴ Prim. J. Rus, O tipu našega mesta na pomolu, *Ljubljanski zvon*, 1930, str. 740; F. Gestrin, Radovljica, vas, trg in mesto do 17. stoletja, *Zgodovinski časopis* 45, 1991, št. 4, str. 522; Janez Höfler, *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem*, Ljubljana 1986, str. 22 in 28.
- ⁵ M. Kos, *GHTS*, Ljubljana 1975, str. 499.
- ⁶ Milan Sagadin, *Varstvo spomenikov XXXII*, Ljubljana 1990, str. 188.
- ⁷ O kostniški kapeli prim. Blaž Resman, Skica za umetnostnozgodovinski portret ž. cerkve sv. Petra v Radovljici, *Radovljiški zbornik*, 1995, Radovljica, 1995, str. 271 sl.; o župnišču prim. Nika Leben, Stavbni razvoj..., *Radovljiški zbornik*, 1995, str. 293 sl.
- ⁸ E. Klebl, *700 Jahre Stadt Villach*, Villach 1940.
- ⁹ Prim. Božo Otorepec, *Pečati in grbi*, Ljubljana 1988, str. 113.
- ¹⁰ Ferdo Gestrin, Radovljica, vas, trg in mesto do 17. stoletja, *Zgodovinski časopis* 45, 1991, št. 4, str. 527 sl.
- ¹¹ Ferdo Gestrin, Radovljica, vas, trg in mesto do 17. stoletja, *Zgodovinski časopis* 45, 1991, št. 4, str. 527 sl.
- ¹² Božo Otorepec, *Pečati in grbi*, Ljubljana 1988, str. 114.
- ¹³ Arhiv Slovenije Vic. arh. fasc. 134/A Visitations puncto der Stadt Radmanskorf ecomunica visitations.

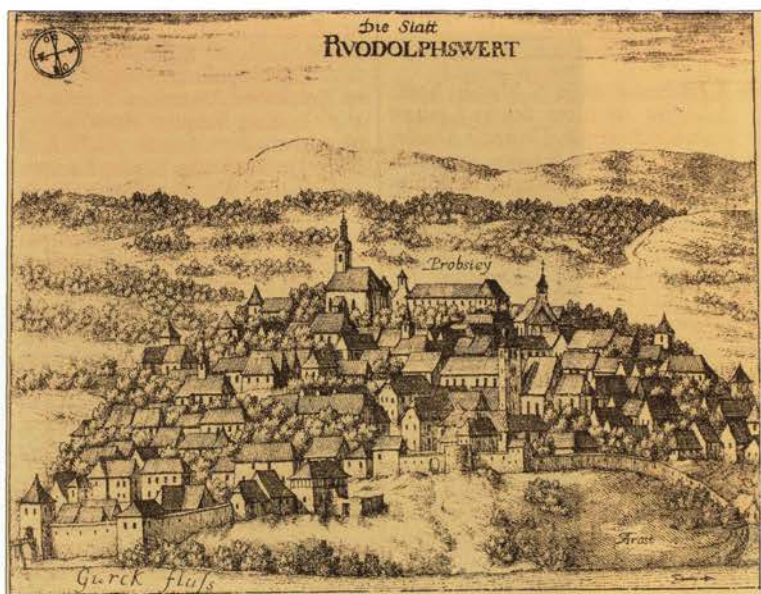

Dolenjska in Notranjska

Tako kot drugod v celinskem delu današnje Slovenije so tudi mesta na Dolenjskem in Notranjskem ustanovljali vsakokratni zemljiški gospodi. V primerjavi z Gorenjsko so meščanske naselbine nastajale nekoliko pozneje, večinoma v 14. stoletju. Zgodnje izjeme 13. stoletja so Kostanjevica, Črnomelj, Radeče in Mokronog. Kostanjevica je bila kot mesto nedvomno imenovana leta 1252, Črnomelj je kot trg nastal pred letom 1277. Trga Radeče in Mokronog se omenjata leta 1206 oziroma 1280.

Trgi, ki so bili kasneje povzdignjeni v mesta, so po pravilu nastali ob vznožjih gradov ali ob utrjenih sedežih ministerialov. Takšni utrjeni stolpi oziroma dvori so se postopoma razvili v mestne gradove. Obstajajo znaki, ki kažejo na to, da je predstopnjo nekaterih trgov predstavljala naselbina grajske posadke, nesvobodnih obrtnikov, rokodelcev in drugih oseb, povezanih z gradom in njegovo upravno oziroma gospodarsko funkcijo. Naše gradivo ne potrjuje teze o tem, da so bile ena od predstopenj trgov sejemske vasi, ki so bile hkrati farna središča. Kraji, kot so Litija, Šentvid pri Stični in Stari trg ob Kolpi, so imeli sejmsko vlogo in nekatere druge trške pravice, vendar niso bili povzdignjeni v mesta. Značilen primer je Ribnica in njena prafara sv. Štefan. Ribnica je bila sicer kot trg omenjena leta 1350 in ima značilno trško zasnovi vendar je formalno ostala na ravni trga. Skratka, dolenjska mesta niso nastala ob župnijskih sedežih. Izjemi sta Črnomelj in deloma Lož. V Črnomlju je iz prvotne lastniške cerkve Andeških ali celo Višnjegorskih nastala župna cerkev, še preden je kraj dobil status urbane naselbine. Lož je poseben primer zaradi nedvomne preselitve trške naselbine iz prvotnega župnega središča Loške doline v neposredno predgradje Loškega gradu. V vseh drugih primerih so mesta v času svojega nastanka sodila cerkvenoupravno pod župnije s sedeži v starih agrarnih oziroma misijonskih središčih.

Dolenjska v srednjem veku ni bila enotna pokrajina. Bila je del večjih teritorialnih celot, katerih imena so se spreminjala od Grofije ob Savi do Vojvodine Kranjske in Grofije v Marki in Metliki. Skozi stoletja so se precej spreminjale tudi meje teh celot. Slovenska marka se je po letu 1200 povečala ob spodnji Krki in na Gorjancih. Spanheimi so namreč na prelomu 12. in 13. stoletja osvojili nova, dotlej hrvaška ozemlja med Šentjernejem in Bregano in v Žumberku na Gorjancih. Pomembno vlogo v teh vojaških podvigih so odigrali spanheimski ministeriali, gospodje Kostanjeviški. Imenovali so se po spanheimskem gradu Landestrost. *Fest ze Landstrost*¹ se v virih prvič omenja leta 1226, mestna naselbina z enakim imenom pa celo desetletje prej.

Višnjegorska osvojitve današnje Bele krajine je bila uvod v oblikovanje grofije v Marki in Metliki. Kot je znano, je hkrati s spanheimsko ofenzivo ob spodnji Krki Albert Višnjegorski s svojega gradu Mehovo na Gorjancih osvojil hrvaška ozemlja od Gorjancev do Kolpe. V desetletjih po njegovi smrti - umrl je leta 1209 - so Andeški, ki so bili sorodstveno povezani z Višnjegorskimi in z ogrskim dvorom, postavili temelje cerkvene in upravne organizacije novega ozemlja. Potem ko je Bela krajina leta 1277 prišla pod goriške grofe, sta se uveljavili meščanski naselbini Črnomelj in Metlika. Gospodstvo Višnja gora je bilo skupaj z istoimenskim trgom kot izvorna posest Višnjegorskih sestavni del grofije v Marki in Metliki.

Meje Kranjske in Marke so doživele še eno bistveno spremembo. Po letu 1311 se je namreč to ozemlje zmanjšalo na račun izgube Posavinja in je Sava postala mejna reka med Kranjsko in Štajersko. Na Kranjski strani je ostal Krški grad. Pod njim je v 14. stoletju začela rasti trška naselbina, ki je bila v zadnji četrtini petnajstega stoletja povzdignjena v mesto Krško.

Drugačen razvoj je doživljala Notranjska. Do propada oglejske posvetne oblasti leta 1420 je bila bolj vezana na Furlanijo kot na osrednjo Kranjsko. Prometno je bila usmerjena na Reko in Kvarnerski zaliv na eni strani in na Dolenjsko na drugi strani. Pri tem je pomembno vlogo odigrala tako imenovana patriarhova pot čez Bloke in Bloško planoto. Edino srednjeveško mesto na Notranjskem je Lož.

Posebno poglavje srednjeveške mestne zgodovine je povezano s kolonizacijo Kočevske. V 14. stoletju so Ortenburžani v prej nenaseljeno gozdno pokrajino pripeljali nemško govoreče podložnike. Sredi slovenskega etničnega ozemlja je nastal večji otok tako

Karl Postl,
Kočevje, gvaš,
1864

imenovanih Kočevarjev. Kočevje je bilo edino mesto v tej pokrajini. Po zaslugi odročnosti teh krajev so Kočevarji svojo kulturo in jezik ohranili globoko v novi vek, vse do svoje tragične izselitve med drugo svetovno vojno.

Fevdalno-posestni zemljevid Dolenjske in Notranjske je pisan in razdrobljen. Predaleč bi zašli, če bi obnavljali splošno politično in gospodarsko zgodovino teh ozemelj. Okoliščine, ki so pripeljale do nastanka urbanih naselbin in končno do ustanovitve mest, so na kratko predstavljene v opisih posameznih mest. Iz zgodovinskih pregledov bomo povzeli le nekaj skupnih imenovalcev obravnavane tematike.

Usoda zemljiških gospostev, povezanih z mesti, pokaže vso zapletenost in nestabilnost tedanjih razmer. Skupno jim je to, da so pri ustanovitvi trgov in mest sodelovali predvsem posvetni fevdalci. Na Dolenjskem je bil edina izjema freisinški trg Guttenwert. Kostanjevico kot mestno naselje so, enako kot bližnji cistercijanski samostan, ustanovili Spanheimi. Na nesrečo Kostanjevice je ta rod-bina, ki je politično in gospodarsko močno podpirala svoje mesto na otoku Krke, izumrla že pred koncem 13. stoletja. Naslednji gospodarji so se hitro menjavali. Kostanjevica ni bila deležna njihove posebne skrbi. Tudi to je po svoje prispevalo k zatonu prej pomembnega mesta.

Črnomelj je v svoji predurbani fazi sodil pod Andeške, trg je postal pod Spanheimi in mesto pod goriškimi grofi. V celoti goriška ustanova je bila Metlika; kot trg je verjetno nastala pod Albertom II., Henrik II. jo je nekaj desetletij kasneje povzdignil v mesto. Po smrti Alberta IV., zadnjega iz istrske veje Goriških, sta obe belokranjski mesti prešli pod Habsburžane.

Skoraj do nepreglednosti je zapleteno menjavanje fevdalnih gospodarjev gradu in urbane naselbine Lož. Loško gospostvo je bilo od 11. stoletja naprej v interesnem območju oglejske "države". Od sredine 12. stoletja do leta 1244 so tod bili fevdniki Vovbržani. V njihovem času je nastala prvotna trška naselbina Lož, iz katere je nastal sedanji Stari trg pri Ložu. Po letu 1244 je bil Lož nekaj časa pod neposredno oglejsko upravo. V tem obdobju so si ga skušali pridobiti goriški grofje in Ortenburžani. Končno so v tridesetih letih 14. stoletja zmagali slednji. Vendar so bili gospodarji tega pomembnega gospostva le do leta 1418, ko so izumrli. Sledili so jim Celjani in za njimi Habsburžani. Podobno zaporedje fevdalnih gospostev je doživelo tudi Kočevje, le da se je začelo šele z Ortenburžani.

Karl Postl,
Višnja gora,
gvaš, 1864

Višnjegorski grad, po katerem so se začeli imenovati eni od naslednikov grofice Heme, se prvič omenja leta 1154. Višnjegorskim so sledili Andeški in Babenberžani. Trg Višnja gora je nastal pod goriškimi grofi. Tudi Višnjo goro so na koncu dobili Habsburžani, le da ne ob izumrtju celjskih grofov, temveč že dve desetletji prej, leta 1431.

Najstarejša omemba imena, ki se je kasneje preneslo na mesto, je omemba Krškega. Ko se ime Gurchewelde v virih prvič pojavi, pomeni dobesedno "polje, svet ob Krki". Gre seveda za fevdalno ozemlje, ki ga je vladar, v našem primeru frankovski kralj Arnulf, leta 895 skupaj z Brestanico podelil svojemu fevdniku. Krški grad se omenja šele v drugi polovici 12. stoletja, in sicer od leta 1154 naprej v povezavi z bogenskim ministeriali, gospodi Krškimi, in leta 1189 nedvomno v listini o zastavi gradu in posesti salzburški nadškofiji. S tem je Salzburg za stoletje in pol postal lastnik tega gospostva. V sredini 14. stoletja so bili tod zemljiški gospodje Celjani. V Krškem gradu, nekdanj mogočni fevdalni postojanki visoko nad mestom, je prebival tudi slavni Friderik II. Celjski. Ustanovitelji Krškega kot mesta so bili Habsburžani.

Habsburžani so zaslužni za nastanek petih mest iz naše skupine. Štiri med njimi je, takorekoč v paketu, v mesta povzdignil cesar Friderik III. Glavni razlog, ki je narekoval to dejanje, je bila turška nevarnost. Ker je bilo najbolj izpostavljeno Kočevje, je bilo prvo deležno mestnega statusa. To se je zgodilo leta 1471. Leta 1477 sta sledila Lož in Krško, leto kasneje še Višnja gora. V končni posledici je vseh osem mest na Dolenjskem in Notranjskem postalo deželnoknežjih.

Zgodba zase je najpomembnejše mesto na Dolenjskem, to je Novo mesto. Kot pove njegovo slovensko ime, je razmeroma novejšega nastanka. Ustanovljeno je bilo dobrih sto let po tem, kot je nastala večina urbanih naselij na sedanjem slovenskem ozemlju. Res da so bili nekateri trgi formalno povzdignjeni v mesta kasneje kot Novo mesto. Vendar ostaja dejstvo, da je Novo mesto nastalo tako rekoč "na zeleni trati" in se ni razvilo po običajni poti iz trga.

Druga, pomembna značilnost Novega mesta je, da so ga Habsburžani ustanovili v času, ko so si utrjevali položaj vodilne fevdalne rodbine v tem delu nemške države. Ustanovitelj Novega mesta, po katerem se je mesto uradno imenovalo vse do konca habsburške monarhije, je bil prvi kranjski deželni knez, vojvoda Rudolf IV.² Glavni smoter, zaradi katerega je Rudolf mesto ustanovil, je bil vsekakor strateško gospodarski. Sredina 14. stoletja je bil čas konsolidacije politično neustaljene meje z Ogrsko, kar je ugodno vpli-

Pavel Künl (?),
Novo mesto,
gvaš, 1849

valo na razvoj trgovine. Obenem še ni bilo ne duha ne sluha o turški nevarnosti. Deželni knez je zato modro izbral položaj svoje nove mestne ustanove v osrčju Dolenjske.

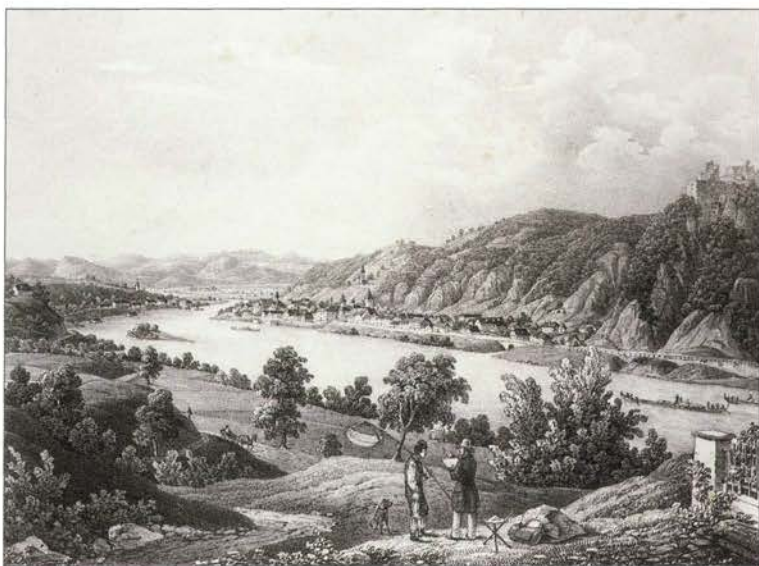
Novo mesto je zaradi ugodne prometne lege in zaradi posebnih, od deželnega kneza danih pravic, med dolenjskimi mesti najbolj uspevalo. Njegova zlata doba je bila 15. in prva polovica 16. stoletja. Tudi za preostala dolenjska mesta in za Lož lahko rečemo, da so svoj višek dosegla v tem času. Začuda se obdobje najbolj živahnega razvoja pokriva z obdobjem turških vpadov. Ni naša naloga analizirati vzroke za uspevanje mest in za njihovo postopno pešanje. Ugotovimo lahko le, da je bilo nazadovanje najhujše v 17. stoletju.

Vsa dolenjska mesta skupaj z Ložem so razvila obliko mestne avtonomije, na splošno značilne za celinska mesta Kranjske in Štajerske. Pri tistih mestih, ki so nastala neposredno pod fevdalnimi gradovi, je zemljiški gospod s pomočjo svojih "uradnikov" v urbani naselbini nadomeščal nekatere samoupravne funkcije, predvsem funkcijo mestnega sodnika. Šele postopno so te funkcije prešle na skupnost meščanov. Takšni primeri so predvsem Krško, Višnja gora in Lož. Zanimiva je bila tudi razmeroma zgodnja samoupravna ureditev Metlike, kjer se že v 15. stoletju omenja mestni sodnik in svet dvanajsterice.³ Volitve mestnega sodnika so potekale enkrat v letu in to v mestni cerkvi. Vlogo zbirališča mestne občine je izpričano imela tudi cerkev v Višnji gori.

Glede gospodarske osnove mestnega življenja lahko na splošno rečemo, da je bila skromnejša od siceršnjega kranjskega povprečja. Le za nekaj mest so izpričani posamezni trgovci na dolge razdalje, tako na primer za Novo mesto, Višnjo goro in Lož. V glavnem so dolenjska mesta služila kot trgi za bližnje agrarno zaledje.

V mestih so bili seveda že od vsega začetka poleg trgovcev tudi obrtniki. Za dolenjska mesta je značilno, da so prevladovale obrti, ki so služile neposrednim življenjskim potrebam meščanov in bližnjih prebivalcev. Največkrat so omenjeni mesarji, čevljarji in usnjarji. Mednje so sodili tudi torbarji in krznarji. Nekaj je bilo krojačev, manj kovačev, nožarjev in sorodnih poklicev. Za Višnjo goro in Lož so ohranjeni podatki o obrtnih cehih, ki so nastali v zgodnjem 16. stoletju.

Skupna značilnost vseh dolenjskih mest je, da so se meščani preživljali tudi z obdelovanjem svojih njiv, vrtov in z rejo domačih živali. Za pašo, steljo in pridobivanje lesa so uporabljali mestne

Joseph Wagner,
Krško,
litografija,
okoli leta 1845

gmajne. V obdobju propada trgovskih in obrtnih dejavnosti je kmetijstvo postalo skoraj edina oblika preživetja. Govorimo o tem, da so se dolenska mesta pokmetila. Takšen "razvoj" je bil najbolj izrazit v Kostanjevici, Ložu in Višnji gori.

V zlatih časih dolenskih mest so bili glavni vir dohodkov posebni privilegiji, kot so letni in tedenski sejmi, sodne funkcije, obvezno skladiščenje blaga in dohodki od mitnin, če so jih mesta imela v zakupu. Od 15. stoletja naprej se je uveljavila posebna, od deželnega kneza podeljena pravica do zbiranja tako imenovane mostnine. Ta vir je bil izvirno namenjen vzdrževanju mostov pred mestnimi vrati in drugih obrambnih naprav. Dolžnost meščanov je namreč bila vzdrževati obzidja in kar je sodilo zraven, ter opravljati stražne in obrambne naloge. V resnici so obubožana mesta v 16. in 17. stoletju z mostnino vsaj nekoliko mašila luknje v praznih mestnih blagajnah. Obzidja, stolpi in mestna vrata so bila prepuščena na milost in nemilost zobu časa in pogostim požarom.

To kar so mesta dosegla ob času ustanovitve, so postopoma izgubljala in to zato, ker je pešala njihova gospodarska osnova. Trgovino na dolge razdalje so prevzeli tujci. Deželni knez je z oprostitvami posebnih skupin "uporabnikov" od plačevanja mitnin zmanjševal mestne prihodke. Po drugi strani so se povečevale različne dajatve in davki. Kmečka trgovina, krošnjarijenje in tihotapstvo so prispevali levji delež k propadu mestne obrti in lokalne trgovine. Tista mesta, ki so zaradi svoje osrednje lege prevzela nekatere oblastne funkcije, so še nekako preživela. To lahko rečemo za Novo mesto, Kočevje in Metliko. Krško ni propadlo predvsem zaradi povečanega prometa po Savi in s tem povezanih dejavnosti. Črnomelj, Kostanjevica, Lož in Višnja gora so obubožani čakali na boljše čase. Marsikatero naše mesto jih čaka še danes.

Jelka Pirkovič

¹ Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije*, Ljubljana, SAZU, 1975, str. 275.

² Rudolf je Kranjsko povzdignil v vojvodino leto pred ustanovitvijo Novega mesta, to je leta 1364. Zaporedje obeh političnih potez jasno kaže, kakšen pomen je Habsburžan dajal svoji novi meščanski ustanovi.

³ Anton Svetina, *Metlika, dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice*, Ljubljana, samozaložba, 1944, str. 8.

Črnomelj

Schirnomel, Tschernembl

Črnomelj se prvič omenja leta 1228 in to kot *loco*, kraj, ne pa še kot *foro*, trg. Takrat je oglejski patriarh Bertold Andeški, svak Sofije Višnjegorske, v metliški pokrajini posvetil cerkev sv. Petru v kraju, imenovanem Schirnomel, in ji podredil štiri druge cerkve. Sofija je bila vdova po Henriku Andeškem in je bila zadnja predstavica mogočnega rodu Višnjegorskih. Verjetno sta v Črnomlju še pred višnjegorsko-andeško osvojitvijo Bele krajine, to je pred letom 1200, obstajala naselje in cerkev. To dokazujejo arheološke najdbe na pomolu in v njegovi neposredni okolici.

Črnomelj je bil že od nekdaj nabelbinsko živ. Stoji namreč na rečnem okljuku, ki sta ga na sotočju oblikovali Dobljčica in Lahinja. Okljuk je varen pred poplavami in napadi ter stoji sredi rodovitne pokrajine, obdane z vinorodnimi po-

bočji Semeniča, Rodin, Stražnjega vrha, Dobljške in Tanče gore. Poleg agrarne okolice in strateške lege je za njegov nastanek in razvoj pomembno tudi to, da stoji ob najugodnejši poti, ki po Črmošnjški dolini povezuje dolino Krke z Belo krajino in naprej z ozemlji onkraj Kolpe. Ta pot je precej starejša od poti čez Gorjance, ki je pridobila veljavo "šele" v 13. stoletju.

Srednjeveški Črnomelj v sočasnih pisnih virih ne nastopa pogosto, zato je samo na tej podlagi težko rekonstruirati njegovo zgodovino. Na srečo je bilo tukaj najdenih precej arheoloških ostankov in, kar je še pomembnejše, novejša arheološka izkopavanja so odgrnila vrsto podatkov o črnomaljski srednjeveški in zgodnjenovoveški zgodovini.¹ Zanesljivo lahko trdimo, da je bil pomol poseljen že v prazgodovini in še močneje v rimski dobi. V zgodnjem srednjem veku je bilo tod naselje s kulturnim objektom, na kar lahko sklepamo po najdbah staroslovanskih grobov severno od župne cerkve sv. Petra. Grobišče naj bi bilo iz 10. oziroma iz 11. stoletja.² Glede nastanka cerkve sv. Petra obstajata dve možnosti; da je bila tukaj cerkev že v času, ko je Bela krajina sodila pod ogrsko krono, ali da je nastala kot lastniška cerkev Višnjegorskih oziroma Andeških v prvih desetletjih po osvojitvi Bele krajine. Kakorkoli že, kraj in cerkev sta bila tako pomembna, da sta leta 1228 postala sedež cerkvene organizacije v pokrajini.

Drugo naselitveno jedro, ki je očitno starejše od meščanske naselbine, je črnomaljski grad. Zgodovinarji domnevajo, da se je razvil iz dvora spanheimskih ministerialov.³ Spanheimi so bili kratek čas gospodarji Bele krajine in zato lahko nastanek prvotnega dvora datiramo približno v sredo 13. stoletja.⁴ Ko so oblast v pokrajini in Črnomlju prevzeli goriški grofje, so v Črnomlju naselili svoje ministeriale iz rodu Karsbergov in ti so dvor spremenili v grad. Tretje naselitveno jedro je komenda nemškega viteškega reda. Četrto jedro, ki je po nekaterih domnevah celo najstarejše in je zato naselju dalo ime, je mlin na Lahinji, pod stavbo komende.⁵

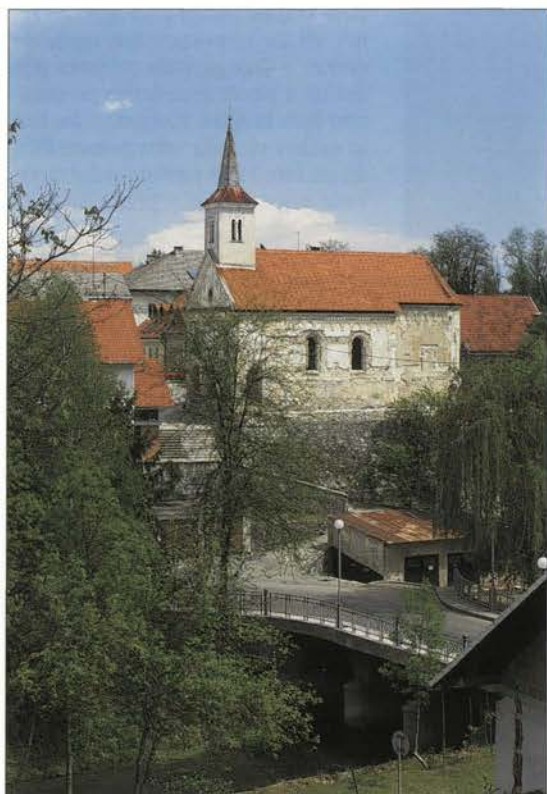
Čeprav o tem neposredno ne govorijo nobena listina, sklepamo, da je trg Črnomelj fizično nastal pod Spanheimi. Črnomelj se kot trg prvič omenja leta 1277, to je osem let po smrti Ulriha Spanheima, in to v zastavni listini, s katero je Bela krajina prešla pod goriške grofe.⁶ Eno zadnjih Ulrikovih dejanj, povezanih z Belo krajino, je bila po njegovi volji izpeljana inkorporacija župne cerkve sv. Petra, skupaj z njenimi podružnicami in poses-

tvi, v križevniško komendo v Ljubljani. Križevniki so se leta 1268 naselili najprej v Črnomlju in nekaj desetletij kasneje še v Novem trgu, današnji Metliki. Črnomelj pod Spanheimi ni imel pravnega statusa mesta, temveč je bil trg s sejemsko pravico. Črnomaljski sodnik se prvič omenja šele leta 1390, meščani kot prodajalci svojih hiš pa nekaj let prej, to je leta 1388.⁷

Formalne mestne pravice je Črnomelj dobil kasneje kot Metlika, čeprav je starejši od nje. Goriški grofje so Metliki očitno dajali prednost. Črnomaljski mestni privilegij se ni ohranil niti v prepisu in o njem listine govorijo le posredno, pri čemer se sklicujejo na enak položaj, kot ga je imela Metlika. Domnevamo, da je bil Črnomelj povzdignjen v mesto pred letom 1374, ko je umrl Albert IV. Goriško Tirolski in so Belo krajino po dedni pogodbi prevzeli Habsburžani.

Na prvi pogled se zdi drzna trditve, da urbane poteze Črnomlja kažejo na njegov "koroški" izvor. Stane Bernik je opozoril na sorodnost talnega načrta našega mesta s tistim, ki ga ima Št. Vid na Glini.⁸ Št. Vid je sicer nastal pod Babenberžani, še preden so Spanheimi postali koroški vojvode. V 13. stoletju je ta mestna ustanova, kjer je bil sedež spanheimskega dvora, morala služiti kot vzor za "načrtovalce" mest na spanheimskih ozemljih oziroma za spanheimske ministeriale, katerih naloga je med drugim bila organizirati gospodarsko življenje ob svojih sedežih. Šentviški prostorski vzorec lahko med drugim razberemo pri starem delu Celovca in pri Kostanjevici na Krki.

Urbana zasnova Črnomlja je enostavna in berljiva, kot da bi "zrasla" iz naravnih danosti zemljišča in srednjeveških načel uporabnosti. Sestavljena je iz treh vzporednih ulic, srednje, glavne, imenovane Mestni trg, in dveh stranskih, nekdanj imenovanih Farovška in Zadnja ulica. Mestni trg je v rešnici cestni trg brez lijakaste razširitve, kar kaže na njegov zgodnji nastanek, to je najkasneje v 13. stoletju. Na severni strani se vse tri ulice stekajo v prostor med župno cerkvijo in gradom in nato skupaj

vodijo tik ob gradu na drugo križiščno točko, kjer se stikata vpadnici s severovzhoda in severozahoda, od Črmošnjiške doline in od Metlike. Za to stičišče se je ohranilo staro ime Na Vavtari. Ime izhaja iz nemške besede Fallthor, dvizna vrata. Na Valvasorjevi upodobitvi vidimo mestna vrata kot poseben del obrambnih naprav. Do njih vodi most, branjen z dvema stolpoma. Podlogar poroča o obrambnem jarku.⁹ Po njegovem mnenju naj bi bil jarek tako globok, da bi po njem tekla voda iz Dobljčice naravnost v Lahinjo, kar je zaradi masivne in razmeroma visoke skalne formacije na tem mestu precej neverjetno.¹⁰ Vsekakor so arheološka izkopavanja potrdila lokacijo mestnih vrat in mostu čez obrambni jarek.¹¹

Južni konci vseh treh mestnih ulic so povezani s prečno ulico, ki se v jugozahodnem vogalu pomola vijugasto spusti k bregu Dobljčice. Strmi del ulice se je imenoval Kolnik. Tik pred izlivom Dobljčice v Lahinjo prečka reko star most, ki

še danes počiva na srednjeveških temeljih.¹² Drug kamnit most je prečkal Lahinjo tik pred izlivom Dobljčice.

Ker je bila Bela krajina 13. in 14. stoletja nemirno obmejno območje, je Črnomelj, tako kot Metlika, moral biti obzidan že pred pridobitvijo mestnih pravic. Dejstvo je, da je bila leta 1487 sezidana cerkev sv. Duha postavljena na starejše mestno obzidje.¹³ Severozahodni stolp in del pripadajočega obzidja sta ohranjena v tako imenovanem Stoničevem gradu. Jugozahodni stolp je bil še na začetku našega stoletja deloma viden v gospodarskem poslopju, ki stoji nad Dobljčico.¹⁴

Podrobnejši pregled franciscejskega katastrskega načrta in upoštevanje arheoloških izsledkov pokažeta, da urbana zasnova Črnomlja odstopa od običajnega tipa osrednje ulice z dvema stranskima vzporednicama. Črnomaljski "gasi" očitno nista nastali hkrati in na enak način. Zadnja ulica je tipična obzidna pot, ki je vodila vzdolž začelij hiš ob Mestnem trgu. Njeno drugo ime, ki ga nosi še danes, je Na okopih. Ker je Črnomelj po 16. stoletju gradbeno nazadoval, ulice nikoli niso do konca pozidali. Ob njej stoji, ali bolje, jo premošča Stoničev grad.

V nasprotju z Zadnjo ulico Farovška ulica ni bila običajna obzidna oziroma gospodarska pot, temveč po pomenu druga mestna komunikacija. Ob njenem severnem koncu je stala komenda in ob juž-

nem beneficijna cerkev sv. Duha. V tej ulici vidimo ostanek starejše poti, ki je vodila po vzhodnem robu pomola, nad mlinom, in se nato strmo spustila k najugodnejšemu prehodu čez reko. Izkopavanja pri sv. Duhu so odkrila ostanke mestnih vrat.¹⁵ Od njih je bila k mostu speljana pešpot oziroma pot, ki so jo zmogli tudi jezdec. Za spust z vozovi so uporabljali že omenjeni Kolnik.¹⁶

Urbana zasnova Črnomlja je bolj podobna kostanjeviški, kot smo sprva mislili. Razlika je predvsem v tem, da Črnomelj stoji na visokem pomolu, ki ni omogočal neposrednega dostopa na mostišče. Različen je tudi položaj župne cerkve. Sv. Peter je umeščen v trikotnik na stičišču Mestnega trga in Farovške ulice, torej stoji na osrednjem delu naselbine. Kot je bilo večkrat ugotovljeno, večina srednjeveških mestnih cerkva ne stoji ob glavnih prometnicah in ta poteza velja tudi za naše gradivo. Če je cerkev, tako kot v Kranju, na Ptujju in v Črnomlju, postavljena v ožje trgovsko-obrtniško jedro mesta, je to zanesljiv znak, da je njena lokacija starejša od mesta samega. Res pa je, da črnomaljski sv. Peter z izjemo svoje lokacije in arheoloških plasti ni ohranil vidnih srednjeveških potez.

Kar smo ugotovili za župno cerkev, velja tudi za preostale pomembnejše stavbe v mestnem jedru. Grad in komenda sta pred nami v prezidani obliki 17. stoletja. Sv. Duh - z izjemo poznogotskega prezbiterija in kasnejšega pročelja - in Stoničev grad sta bila prezidana v 18. stoletju. Stoničev grad je v resnici premožnejša meščanska hiša in je nastal z globinskim združevanjem dveh starejših hiš, v zadnji fazi pa še obzidnega stolpa.¹⁷ Obzidne naprave so izginile na prelomu 18. in 19. stoletja in jih franciscejski kataster ne prikazuje več. Pač pa jožefinski vojaški zemljevid iz let 1763-1787 severovzhodno od mesta, ob poti, ki je nekdanj čez Cevrovnik vodila proti gradu Krupi, prikazuje lesene vislice, o katerih danes ni več sledu.

Iz franciscejskega katastra lahko razberemo zanimiv podatek, da so bile v začetku 19. stoletja vse meščanske hiše, z izjemo devetih, le-

sene. Danes sta v jedru Črnomlja le še dve stavbi z leseno konstrukcijo. Črnomaljski sami so se otresli tega "dokaza o zaostalosti in kmečkosti" svojega mesta. S tem smo, žal, zgubili zanimive dokumente o najstarejši gradbeni zgodovini naših mest.

Jelka Pirkovič

¹ Izkopavanja je med leti 1988 in 1991 opravljala Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Novem mestu pod vodstvom Phila Masona.

² *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, DZS, 1975, str. 240.

³ Dušan Kos, *Med gradom in mestom*, Ljubljana, ZRC SAZU, 1994, str. 15.

⁴ Spanheimska oblast nad andeškimi posestvi je trajala od približno 1246 do 1276.

⁵ Leopold Podlogar, *Kronika mesta Črnomlja in njega župe*, str. 7-8, ponavlja Rutarjevo mnenje, da Črnomelj pomeni mlin za mletje zrnja. Prvi del imena je verjetno izpeljan iz osebnega imena, medtem ko drugi, -melj, nakazuje izvor iz korena, ki pomeni mleti. Zanimivo je, da so najstarejše latinske in nemške različice imena Črnomelj bližje slovenskemu, ne nemškemu poimenovanju kraja.

⁶ Ker listina ne omenja trga Metlika, je jasno, da tega naselja takrat še ni bilo. Torej je Črnomelj starejši od Metlike in to tako glede antične poselitve kot glede srednjeveškega nastanka.

⁷ Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, Ljubljana, Slovenska matica in ZRC SAZU, 1988, str. 49.

⁸ Stane Bernik, *Črnomelj: urbanistični, arhitektonski in spomeniško-varstveni oris*, str. 11.

⁹ Podlogar, op. cit., str. 4.

¹⁰ Drugo staro ime za prostor pred nekdanjimi mestnimi vrati je namreč Suhi most. Bernik, op. cit. str. 12.

¹¹ *Varstvo spomenikov*, 23 (1981) str. 281.

¹² *Ibid.*, 35 (1993-95), str. 92

¹³ Podlogar, op. cit., str. 46. Za prostor ob cerkvi Podlogar sporoča ljudsko ime Na britofu. Obstoj pokopališča so dokazala arheološka izkopavanja. *Varstvo spomenikov*, 32 (1990), 34 (1991) in 35 (1993-95).

¹⁴ Martin Malnarič, *Stolp v obzidju mesta Črnomlja*, *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, XVII (1907), 3-4, str. 117.

¹⁵ *Varstvo spomenikov*, 34 (1992) str. 203.

¹⁶ Kolnik pomeni pot za vozove.

¹⁷ *Ibid.*, 34, str. 202.

Kočevje

Gottschee

Zgodovina mesta Kočevje je tesno povezana s srednjeveško kolonizacijo Kočevske. Zamislili so si jo in jo izpeljali grofje Ortenburški, tedanji gospodarji precejšnjega dela Dolenjske, Notranjske in pokrajine ob zgornji Kolpi. Jedro ortenburških posesti je bilo na Koroškem in Tirolskem. V naših krajih so se pojavili po letu 1220, ko so od oglejskih patriarhov dobili v fevd gospodstvu Ribnica in Čušperk. Še pred kolonizacijo Kočevske so na njenem obrobju postavili gradova Poljane in Kostel.

v obliki pristave - ville s kapelo sv. Jerneja v kraju, imenovanem Mooswald, po slovensko Mahovnik. Leta 1337 je oglejski patriarh kapelo povzdignil v podružnico ribniške župnije. Oton VI. je še bolj ambiciozno kot njegov predhodnik izpeljal kolonizacijo bolj oddaljenih ozemelj, kar je bilo povezano z obsežnim krčenjem gozdov in s precejšnjimi sredstvi.¹ Ni pomembno, ali je zgodba o naselitvi upornih frankovsko-turinških kmetov resnična ali ne. Dejstvo je, da je v njegovem obdobju Kočevska postala tako obljubljena, da so morali v petih naseljih postaviti cerkve in poskrbeti za redno božjo službo. Patriarhova listina iz leta 1363, ki ureja cerkvene razmere na tem ozemlju, govori o tem, da "...so v nekaterih logih in gozdovih, ki so bili nenaseljeni in neobdelani, napravili mnoga bivališča za ljudi, in so te loge in gozdove izkrčili za poljedelstvo in se je sešla velika množica ljudi. V teh krajih so tamkajšnji prebivalci... na novo sezidali nekatere cerkve... kakor je dovolil naš preljudi sin v Kristusu, slavni grof Oton Ortenburški, na čigar posestvu so omenjena zemljišča..."²

V tej listini se prvič pojavi ime Kočevje in to v nemški obliki Gottsche.³ Novo ime je zamenjalo starejši Mooswald, vendar je še dolgo časa pomenilo pokrajino in naselje. Že v naslednjem dokumentu iz leta 1377 Oton VI. govori o "našem trgu v Kočevju", kar je prva omemba tega kraja kot urbane naselbine.

Večina piscev mneni, da Kočevje, dokler je bilo še trg, ni stalo na okljuku Rinže, temveč na njenem

Za Kočevje in Kočevsko sta bila najbolj pomembna dva predstavnika ortenburškega rodu iz 14. stoletja, oba z istim imenom, in sicer Oton V., briksenški prošt, umrl leta 1348, in njegov nečak Oton VI, umrl leta 1374. Obe letnici tudi razmejujeta dva valova kolonizacije Kočevske. V prvem obdobju so nastale vasi predvsem na Kočevskem polju. Oton V. je dal postaviti tudi fevdalno središče nove posesti in to

levem bregu, ob nekdanjem pokopališču in cerkvi sv. Jerneja. Sklepanje o kasnejši preselitvi naselja temelji predvsem na lokaciji cerkve sv. Jerneja, ki je bila, kot smo videli, omenjena že leta 1339. Drugi temelj je mestni privilegij cesarja Friderika III. iz leta 1471, s katerim naj bi vladar ukazal preselitev mesta oziroma zgraditev nove meščanske naselbine na varnejšem kraju.

Vendar je treba ugotoviti, da je formulacija v privilegiju, ki naj bi vsebovala "ukaz" za preselitev, skoraj enaka formulaciji v krškem in višnjegorskem privilegiju. Za Krško je jasno, da se njegova lokacija ob pri-

dobitvi statusa mesta ni spremenila. Tudi za Višnjo goro je bilo ugotovljeno, da je stala na sedanji lokaciji že desetletja prej, preden je cesar Friderik III. zanj izdal privilegijsko listino. Zato lahko tudi za Kočevje rečemo, da je vladar z njo le pravno določil status mesta in s pomočjo finančnih učinkov, ki jih je višji status prinašal, omogočil zgraditev obrambnih naprav. Iz strateško-obrambnih razlogov je razumljivo, da so utrdili le tisti del naselja, ki je stal na okljuku reke, ob nekdanjem ortenburškem dvoru. Jugovzhodno pod mestom so reko zajezili in s tem dvignili gladino ponikalniške Rinže, katere tok sicer ob suši presahne. Tako so do-

bili vodo za jarek, ki je bil zgrajen ob zahodni stranici mesta in okljuk je postal otok. Pokopališče in cerkev sta ostala na drugi strani Rinže.

Zdi se, da Kočevje v 15. stoletju in tudi še nekaj kasneje ni bilo obzidano, temveč obdano z lesenimi palisadami, kakršne nazorno prikazuje kočevski grb.⁴ Trdnejše obzidje je mesto sicer krvavo potrebovalo. Cesar je meščanom in podložnikom leta 1492 ponovno naložil, naj ga zgradijo. Vendar je iz virov mogoče razbrati, da obzidje še leta 1501 ni bilo dokončano. Vsekakor je mesto imelo zidano obzidje vsaj ob velikem požaru leta 1596. Slabih sto let kasneje poroča Valvasor, da je mesto "...obdano z mogočnim zidom in ima na vsakem voglu močan stolp, povrh pa še jarek...". V drugi polovici 18. stoletja je obzidje še stalo, čeprav je večinoma že propadlo in jarkov ni bilo več.⁵ Obzidje so dokončno odstranili na prelomu 18. in 19. stoletja, ker ga franciscejski kataster ne prikazuje več.

Leta 1471 je v privilegijski listini omenjen Stari trg ob cerkvi sv. Jerneja⁶ in ta omemba je edini trden dokaz za to, da je prvotno jedro sejemskega trga stalo na desni strani Rinže. Kasneje je ime Stari trg utonilo v pozabo. Sv. Jernej je kot farna cerkev s pokopališčem mestu služil do moderne dobe.⁷ Potem so sedež župnije prestavili v mestno cerkev sv. Florjana, odtlej posvečeno sv. Fabjanu in Sebastjanu. Leta 1872 so sv. Jerneja podrli. Pokopališče so ukinili pred nekaj de-

setletji in danes tam stojijo stanovanjski bloki.

Še bolj tragična usoda je doletela drugo jedro naselja, nekdanji ortenburški dvor. Pod Habsburžani, ki so kot zemljiški gospodje nasledili Ortenburžane in Celjane, je bil nekdanji dvor spremenjen v uradno hišo, v kateri je bil sedež kočevskega urada. Ko so Kočevje obdali z obzidjem, je bil očitno vključen v obrambne naprave in je hkrati služil kot dodatna utrdba ob južnih mestnih vratih. Ob koncu 16. stoletja je bil že tako star in poškodovan, da so ga za silo popravili, vendar ga je zopet uničil požar. Šele novi mestni gospodje, Auerspergi, so ga po letu 1641 korenito predelali in povečali v mogočno grajsko rezidenco, ki jo je hvalil tudi Valvasor. Nanj je naredila tako močan vtis, da jo je dal na upodobitvi Kočevja v Slavi prikazati kot bistveno večjo od preostalega mesta. Grad je bil med drugo svetovno vojno poškodovan. Po letu 1945 ga niso niti poskušali popraviti, temveč so ga zravnali z zemljo, da ni ostal niti kamen na kamnu.

Nekdaj ponosni glavni trg - Kočevci so ga imenovali Hauptgasse - so obdajale zidane meščanske hiše. Na splošno je bilo za Kočevje značilno, da so že v drugi polovici 18. stoletja tukaj prevladovale zidane hiše. Nekaj lesenjač je stalo na obrobju mesta. Lesena sta bila še mlina ob obeh bregovih Rinže nad zgornjim mostom. Upodobitev glavnega trga iz leta 1864 prikazuje značilen lijakast

trg.⁸ Na obeh straneh sta ga optično zapirali v tržni prostor pomaknjeni stavbi. Na severni strani je bila to mestna cerkev, na južni pa meščanska hiša nasproti severnega vogala gradu. Večina hiš ob trgu je bila enonadstropnih, nekaj celo dvonadstropnih, s širšimi fasadami. Med enonadstropnicami so prevladovala starinske hiše, ki so bile z ožjimi pročelji in čopastimi strešnimi zatrepi obrnjene v trg. V pritličju so imele po dve arkadni odprtini. Ena je služila kot vhod v stanovanjsko vežo in druga kot vhod v prodajalno oziroma delavnico.

Tako kot preostala mesta na Slovenskem je tudi Kočevje v zadnjih dveh stoletjih izgubilo dva starožitna simbola, in sicer mestno obzidje in vislice. Slednje so stale nedaleč od romarske cerkve na Trahah, ob stari severni vpadnici v mesto, ki je nekoč vodila skozi vas Mlaka in dalje proti Ribnici.⁹ Tragično je, da je zaradi sodobnega *damnatio memoriae* to mesto zgubilo takorekoč vse stare urbane poteze, kot so parcelacija, delitev na ulične otoke, stare meščanske hiše ob glavnem trgu in ob stranskih ulicah. V Kočevju je ostal le izmaličen glavni trg, danes Trg zbora odposlancev, lokacija obeh mostov čez Rinžo in naslednica auersperške mestne cerkve sv. Florjana, sedanja župna cerkev, zgrajena na prelomu 19. in 20. stoletja.¹⁰

Jelka Pirkovič

¹ Znani so podatki o tem, da se je Oton večkrat in za velike vsote zadolževal pri ljubljanskih Židih. Ivan Simončič, *Zgodovina kočevskega ozemlja*, str. 59.

² Ibid., str. 60.

³ Listina je napisana v latinščini, kot je bila tedaj navada v cerkvenem uradovanju. Ker latinski pisarji v drugih primerih niso prevajali slovenskih imen v nemščino (to se je dogajalo predvsem v nemških listinah), zapis Gotsche nasprotuje teoriji o slovenskem izvoru imena Kočevje.

⁴ Omenim naj, da ima najstarejši kočevski grb zanimiv napis *Sigillum civitatis in Kotschew 1471*. To pomeni, da je v tem primeru pred nami poslovenjena različica imena mesta.

⁵ Vincenc Rajšp, Majda Ficko, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787*, Ljubljana, ZRC SAZU, AS, 1. zvezek, 1995, str. 73.

⁶ Na tem mestu naj bi potekal eden od treh letnih sejmov in to tisti, ki je bil posvečen sv. Jerneju. Peter von Raditz, *Aus dem Privilegienbuche der Stadt Gottschee*, Argo, II, 1893, št. 10, str. 187-189.

⁷ Obstajata dva podatka o preselitvi sedeža župnije. To naj bi se zgodilo bodisi leta 1791 ali 1871. Stane Bernik, *Kočevje urbanistično - arhitekturni oris: topografsko gradivo*, Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo, 1969, opomba 27 in 28, str. 33 in 34.

⁸ Carl Postl, *Malerische Skitzen von Gottschee und denen in Krain und Istrien liegenden Herzoglich von Auersperg'schen Domainen, / nach der Natur aufgenommen und verfaßt von Carl Postl, k.k. Ingenieur in der aufgelösten ungarischen Landesbaubehörde in Pension/ 1864*. Rokopisno knjigo hrani Študijske knjižnica Mirana Jarca v Novem mestu.

⁹ Vislice so vrisane na karti sekcije 232 jožefinskega vojaškega zemljevida. Tekstualni del vsebuje podatek o tedaj novi cesti proti Ribnici, ki je speljana preko Koblarjev. Vincenc Rajšp, Majda Ficko, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787*, Ljubljana, ZRC SAZU, AS, 1. zvezek, 1995, str. 72.

¹⁰ Načrte zanjo je naredil dunajski arhitekt Friederick von Schmidt.

95 km
173 B1
F4

Kostanjevica na Krki

Landstrass, Landestrost

Kostanjevica se danes skorajda ne razlikuje od vasi. Njeni prebivalci, natančneje rečeno, prebivalci otoka, se štejejo za meščane. Že tisti, ki žive na drugem bregu, ob izlivu Studene v Krko, so v njihovih očeh navadni podeželani.

Mesto je nekaj posebnega, zato ker je postavljeno na rečni otok. Skoraj gotovo je otok umeten in je nastal tako, da so na najožjem delu polotoka skopali dobrih dvesto metrov dolg prekop. Kdaj se je to zgodilo, lahko le ugibamo. Najstarejša upodobitev Kostanjevice, neuresničeni načrt nove trdnjave v mestu, ki ga je izdelal Giovanni Pieroni leta 1639, že prikazuje mesto, od vseh strani obdano z vodo.¹

Staro, nemško ime Landestrost pomeni "obramba dežele" in poudarja razloge za nastanek srednjeveškega gradu in naselbine. Druga oblika, v virih sporočena že nekaj desetletij po prvih omembah, je Landstrass.² Najverjetnejša je naslednja razlaga tega imena. Dodatek -strass je poslovenjen nemški -trost in pomeni prav toliko kot straža, obramba.³ Sodobno slovensko ime, Kostanjevica, se prvič pojavlja v Slavi vojvodine Kranjske.

Ustanovitelj Kostanjevice je bil, tako kot pri Ljubljani, koroški vojvoda Bernard Spanheim (1202-1256). V njegovem času je bila Kostanjevica pomembnejša od Ljubljane in to iz strateških in gospodarskih razlogov. Stala je neposredno na stari meji med Kranjsko in Hrvaško. Obstajal je tudi grad istega imena. Danes ne vemo, kje natančno je grad stal. Nekateri vidijo njegove ostanke v Starem gradu pri Podbočju, ki je dobre štiri kilometre zračne črte oddaljen od Kostanjevice.⁴ Če to drži, bi bilo prostorsko razmerje med meščansko naselbino in gradom še veliko bolj ohlapno, kot je med trgom Podsreda in gradom z enakim imenom, ki kraljuje visoko nad bistriško dolino.

Obstaja še druga možnost, in sicer, da se pod imenom Landestrost ne skriva le grad na Starem gradu, temveč tudi utrjena postojanka na kostanjeviškem otoku. Postojanka je branila strateško pomemben prehod čez Krko. Pri tem ne gre prezreti dejstva, da se je za del ko-

stanjeviškega otoka ob južnem mostu ohranilo ime Na straži. Zgodovinarji se strinjajo, da je istoimenska meščanska naselbina žive-la že okrog leta 1215. Iz tega obdobja namreč izvirajo najstarejši kostanjeviški novci z napisom *civitas Landestros*, leta 1220 pa je omenjen kostanjeviški župnik.⁵ Ugotovimo lahko, da so utrdba, utrjena postojanka in naselbina z župno cerkvijo nastali istočasno in z izjemo prve po vsej verjetnosti druga ob drugi.

Hrbenico mesta sestavljata dve ulici. Ulična mreža v obliki dvorogelnih vilic je v našem gradivu nekaj posebnega. Soroden primer najdemo v Slavonicah na Češkem, ki so nastale sredi 13. stoletja in to v povezavi z obmejnim gradom.

V njihovem jedru je nekaj stal špital, kasneje spremenjen v župno cerkev. Tudi spanheimski urbani naselji Št. Vid in Celovec na Koroškem, kot mesti prvič omenjeni hkrati s Kostanjevico, imata podobno zasnovo, le da jo sestavlja en sam lijakast trg. V Celovcu je ob jugozahodnem vogalu Starega trga stal vodni grad spanheimskih ministerialov, gospodov s Heilecka. V renesansi so grad prezidali v deželni dvorec. Od kod so prihajali gospodje Kostanjeviški, ni jasno. V virih so ohranjeni podatki o tem, da je vojvoda Bernard v Kostanjevico pripeljal svoje ljudi iz Št. Vida.⁶ Zato ne preseneča, da so snovalci Kostanjevice za novo spanheimsko naselbino privzeli šentviški urbani vzorec.

Kostanjeviški ulici se tradicionalno imenujeta Veliki in Mali plac. Na jugovzhodnem koncu otoka se stekata k mostu, ki je bil v srednjem veku utrjen. Utrjena vrata prikazuje še Valvasorjeva skica za bakrorez v Slavi vojvodine Kranjske. Spodnji del zvonika cerkvice sv. Miklavža bi po svoji legi na stičišču obeh ulic in po načinu gradnje utegnil biti ostanek starejših obrambnih naprav.⁷

Veliki plac je v resnici le cesta in nima lijakaste oblike. Že od nekdaj je služil kot glavna prometna pot skozi mesto. Južni del Malega placa je razširjen v značilen lijakast trg z ravno zaključeno severozahodno stranico. Ob njegovem južnem robu stoji, nekoliko odmaknjen od ulične črte, domnevni grad kostanjeviških minesterialov. Vse-

kakor je tukaj v začetku 17. stoletja stalo upravno poslopje kostanjeviškega gospostva. Kasneje je bilo spremenjeno v župnišče in šolo. Njegove stavbne značilnosti kažejo, da je bilo zgrajeno v vsaj treh gradbenih fazah, od katerih najstarejša sega v konec 15. stoletja.⁸

Kje je stal prvotni spanheimski grad, še vedno ostaja odprto vprašanje. V urbarju kostanjeviškega samostana iz leta 1625 je poleg upravnega poslopja omenjen še nekdanji grad, ki naj bi stal za župno cerkvijo sv. Jakoba.⁹ Možna je lokacija v severnem vogalu kostanjeviškega otoka. Ko so pred leti tod opravili arheološka sondažna izkopavanja, so naleteli le na ostanke lončarskega obrata.¹⁰ O posebnem položaju severozahodnega dela otoka oziroma okolice župne

cerkve govorijo sledovi obrambnega jarka, ki so ta predel ločili od preostale naselbine. Mali plac pred cerkvenim arealom zavije proti severovzhodu in se priključi na Veliki plac.

Zaradi otoške lege sta Kostanjevico že v srednjem veku s celino povezovala mostova, spodnji in zgornji. Prvič se most v virih omenja leta 1343, drugič pa leta 1406, ko besedilo govori o hiši z oštatom in vrtom pri gornjem mostu.¹¹

Mesto na otoku ni bilo obzidano. To lahko razberemo iz Valvasorjevih upodobitev in iz dejstva, da Kostanjevica nima obzidnih ulic. Ozke poti vodijo prečno na glavni prometnici do bregov Krke. Njihov ritem je dokaj pravilen in otok delijo na tri dele. Vsak del je razdeljen na parcele. Kostanjeviške parcele so širše od parcel v "razvitejših" srednjeveških mestih. Prav tako ni sledov kasnejšega združevanja parcel v večje enote. Torej Kostanjevica ni doživela procesa, ki je značilen za razvoj mest po 15. stoletju.

Zdi se, da so tukaj hiše že od nekdanj postavljene z daljšo stranico ob ulico. Prevladujejo pritlične stavbe, združene v krajše obulične nize. Franciscejski kataster iz leta 1825 dokazuje, da so bile kostanjeviške hiše lesene, razen redkih izjem. Z zidanimi so jih postopoma nadomestili od zadnje četrtine prejšnjega stoletja naprej. Kostanjevica tudi ne pozna razvitega tipa meščanske hiše z nadstropji, dvorišnimi trakti ali celo obzidanim dvoriščem. V ozadju parcel se raztezajo vrtovi, sadovnjaki in manjše njive, kar vse prispeva k idiličnosti "dolenjskih Benetk".

Jelka Pirkovič

¹ Ivan Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., VII (1965), str. 86-87. Komelj Pieronnijev načrt le opisuje, vendar ga ne objavlja. Otoško lego Kostanjevice prikazujejo tudi najstarejši zemljevidi neših dežel, na primer Sambuccova karta Ilirije iz leta 1572.

² To je bilo leta 1267. Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije*, Ljubljana, SAZU, 1975, str. 273.

³ Leopold Pettauer, Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj, *Kronika slovenskih mest*, V, 1938, 1, str. 13.

⁴ Tako Ivo Pirkovič, K topologiji freisinške posesti na Dolenjskem, *Kronika*, 1961, str. 180, in Jože Mlinarič, *Topografija posesti kostanjeviške opatije*, str. 14. Arheološke raziskave so potrdile, da je bila na griču, ob naselju Stari grad, srednjeveška grajska utrdba postavljena najkasneje v 13. stoletju in da je obstajala do 15. stoletja. Mitja Guštin, *Podbočje: Stari grad*, Brežice, Posavski muzej, 1993, str. 98.

⁵ Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi*, str. 65.

⁶ Vir iz leta 1249 govori o pisarju Frideriku, sinu šentviškega meščana s Koroškega. *Ibid*, str. 65.

⁷ Majda Frelih Ribič, Konservatorska opredelitev urbanističnega spomenika Kostanjevice, *Varstvo spomenikov*, 26, str. 119.

⁸ Andrej Smrekar, geslo Kostanjevica na Krki, *Enciklopedija Slovenije*, 5. knj., Ljubljana, 199, str. 326.

⁹ Jože Mlinarič, *Kostanjeviško gospostvo po urbarju iz leta 1625*, Kostanjevica na Krki, Galerija Božidar Jakac, 1970, str. 9.

¹⁰ Marjan Slabe, Kostanjevica na Krki: Arheološka raziskava avg. 1986, *Varstvo spomenikov*, 32, 1990, str. 31-49.

¹¹ Božo Otorepec, op. cit, str.68.

103 km
154 C1
G4

Krško

Gurkfeld

Začetki Krškega so povezani s Krškim gradom, ki stoji visoko na vzpetini nad Savo, kjer se savska soteska razširi in se prične ravnina Krškega polja. Prej mogočen grad je bil v 18. stoletju opuščen in v 19. že razvalina.

Leta 1341 se omenja oštata na Krškem gradu, naslednje leto in leta 1351 oštati v trgu z istim imenom¹. Ker so oštate prodajali na enak način kot kmetije, je jasno, da se trška posest v pravnem pogledu ni razlikovala od kmetij. Položaj Krščanov v sredini 14. stoletja je bil bistveno drugačen od položaja, na primer, kostanjeviških meščanov, ki so v tistem času svobodno razpolagali s svojimi zemljišči znotraj mestnega pomirja. Lastnik krških oštatov s prebivalci vred je bil pač vsakokratni zemljiški gospod. V začetku 15. stoletja že beležimo primere prodaje nepremičnin v lasti krških meščanov.

V sredini 14. stoletja, ko je trg Krško domnevno nastal, je obsegal šestdeset oštatov in pol. Viri izrecno navajajo oštate, poseljene z ribiči in lovci. To pomeni, da je imela tedaj naselbina pod gradom položaj pridvornega gospodarstva. Domnevamo lahko, da so v njej prebivali tudi obrtniki, ki so s svojimi izdelki zalagali bližnjo okolico in se deloma preživljali s poljedelstvom in vinogradništvom na pobočjih Trške gore. Ker skozi Krško ni potekala nobena pomembnejša prometna pot, v prvem obdobju tod ni iskati trgovcev. Še najbližje je bila pot med Zidanim

mostom in Brežicami, vendar je tekla po levi strani Save.² V zavetju Krškega gradu, kjer se savska soteska prične širiti, je bil rečni brod. Omogočal je povezavo Rake, Leskovca in vasi v zaledju Krškega gradu s prometnico na desnem bregu. Vedeti moramo, da je do leta 1600 Sava tekla tik pod obronki Leskovškega gričevja in pri Drnovem zavila proti Brežicam.

V prvi polovici 15. stoletja, pod Celjani, se je Krško gospodarsko okrepilo. Viri iz tega obdobja poročajo o večjem številu obrtnikov, predvsem o mesarjih, usnarjih, čevljarjih in krojačih.³ Zaradi turških ropanj vzdolž trgovskih poti je bila oživljena plovba po Savi in mesto si je gospodarsko opomoglo zaradi pretovarjanja in povečanega prometa z brodom. Leta 1478 je namreč novi mestni gospod, cesar Friderik III. kostanjeviški samostan oprostil plačevanja mostnine v Ljubjani in Krškem.⁴

Za Krško lahko, tako kot za večino naših mest, ugotovimo, da so ustanovitvi mesta botrovali gospodarski, ne le strateški razlogi. Ustanovitvena listina cesarja Friderika III. iz leta 1477 se sklicuje na obrambo pred Turki. Res so takoj po podelitvi privilegijev v Krškem zgradili obzidje.

Za prostorsko zasnovo Krškega je značilno, da je meščanska naselbina nastala na ozkem prostoru med Savo in Trško goro. Zato se je razvila le v eni smeri, to je vzdolž cestnega trga, ki je potekal po rečni terasi. Njegov južni del je bil usmer-

jen proti savskemu pristanišču. Ta cestna poteza se je logično nadaljevala na drugem bregu Save, na Vidmu. V bližini krškega pristanišča je nekdanja stala cerkva sv. Florjana, zavetnika pred požari in poplavam. Severni konec naselbine je zaznamovala mestna cerkev sv. Janeza Evangelista.⁵ Obdajalo jo je cerkveno obzidje. Cerkev je leta 1768 postala vikariat leskovške župnije. Na cerkveno obzidje se je s severne strani naslanjal mestni špital, prvič omenjen leta 1525. Nanj spominja baročna Fuchova cerkev iz leta 1777 z značilnim patrocinijem sv. Duha. Ob jugovzhodnem vogalu cerkvenega areala je pravokoten ulični otok, ki ga sestavljajo tri hiše. Med njimi je najmenitnejša tista, ki jo je Janez Vajkard Valvasor kupil leta 1693. Kompleks je v jedru še gotski in je bil prezidan v začetku 17. stoletja.⁶ Morda so stavbe naslednice leta 1391 omenjenega dvora, ki je stal pod gradom, na savskem bregu, in ki so ga Celjani darovali beneficiju sv. Miklavža na Krškem gradu.⁷

Krško obzidje je imelo obliko dveh vzporednih zapor. Valvasorjeva upodobitev v Slavi vojvodine Kranjske prikazuje, da se je severno obzidje s Krškega gradu spuščalo mimo mestne cerkve do Save. Južno obzidje naj bi potekalo po pobočju Trške gore in južno od kaptucinskega samostana (zgrajenega leta 1644) doseglo rečni breg. Če je Valvasorjeva upodobitev točna, potem je južni, pristaniški del Krškega stal zunaj obzidja in je imel vlogo predmestja. Lokacijo mestnih vrat nakazuje stičišče sedanje

Dalminovne ulice in Ceste krških žrtev. Mestna vrata omenja zapis v urbarju krškega gospostva iz leta 1570.⁸

Parcelacijska slika kaže, da je najstarejši del naselja z omenjenimi šestdesetimi oštati treba iskati na severnem delu cestnega trga, to je med današnjim Hočevarjevim trgom in občinsko stavbo. Parcele ob zahodni stranici se končujejo pod pobočjem Trške gore, medtem ko so parcele na vzhodni strani krajše in se iztekajo proti savskemu bregu. Vendar ima tudi južni del Krškega med kapucinskim samostanom in nekdanjim pristaniščem lamelno parcelacijo in je strnjeno pozidan z nizom hiš.

Zaradi ozkega prostora med glavno prometnico in reko je bila edi-

na gospodarska pot speljana po podnožju Trške gore. Severni in južni krak te poti sta se v loku priključila na cestni trg. Med trgom in gospodarsko potjo, današnje Bohoričevo ulico, je potekalo nekaj ozkih prečnih povezav. Ena med njimi, današnja Gasilska ulica, je ostanek južnega kraka obzidne poti.

Franciscejski kataster kaže, da je bilo v prvi polovici preteklega stoletja veliko hiš lesenih in to predvsem v južnem delu Krškega. Še pred nekaj leti je ob Dalminovni ulici stala stara hiša z leseno predalčno konstrukcijo. Žal so jo ob prenovi tega dela mesta podrli in jo nadomestili z novo.

Posebno zanimiva je listina iz leta 1411, ki poroča o tem, da krški tr-

žan, mesar Jorg in njegova žena prodajata pleterskemu priorju stavbo v Krškem. Besedilo je v srednjeveški nemščini in za stavbo uporablja besede "gemawrten cheller und gemawrte chomnaten auf dem selben cheller". Zgodovinarji so to prevajali kot zidana klet in zidana soba nad njo.⁹ Lexerjev slovar visokosrednjeveške nemščine navaja naslednji razlagi: Beseda keller v srednjem veku ni imela pomena kleti, temveč prodajalne.¹⁰ Beseda chomnaten je varianta zapisa kemenate in pomeni z ognjiščem, kaminom ogrevano (bivalno) stavbo ali prostor. Wolfov nemško-slovenski slovar iz leta 1860 ima zapisano besedo "Kemnate". Razlaga jo kot kamnito gradnjo in jo prevaja s kimnato, čumnato. Slovenska beseda čumnata je zgubila pomen ogrevanega prostora in pomeni le še manjši prostor v (kmečki) hiši. Je pa v sorodu z angleškim in fracoskim poimenovanjem dimnika, to je z besedama chimney, cheminée.

Naš vir za Krško na novo osvetljuje zgodovino meščanske arhitekture pri nas. Dokazuje namreč, da je že v začetku 15. stoletja v majhnem in razmeroma nepomembnem trgu, kot je bilo Krško, obstajal primerek tipične nadstropne meščanske hiše. Pomembno je to, da je bila hiša zidana in ne več lesena. Pri tem je verjetno šlo za preprosto enocelično zasnovano pritličja in nadstropja, vendar hkrati že za delitev med obrtno oziroma trgovsko namembnostjo v pritličju in ogrevanim bivalnim nadstropjem.

Jelka Pirkovič

¹ Jože Mlinarič, Krško in njegovo gospostvo v srednjem veku, *Krško skozi čas*, str. 32, in Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, str. 75.

² Cesto po desnem bregu, pod Deviško pečino, so prebili šele leta 1847.

³ Jože Mlinarič, Krško in njegova gosposčina v srednjem veku, str. 38.

⁴ Jože Mlinarič, *Topografija posesti kostanjeviške opatiije 1234-1786*, str. 87. Mostnina je bila posebna dajatev, ki so jo tovarniki plačevali mestu za splošno uporabo mostov in drugih naprav v mestnem pomirju. Prvi, leseni most so čez Savo zgradili šele leta 1866.

⁵ Svetnik ob mestnem obzidju je, kot to določa ustanovna listina mesta, upodobljen v mestnem pečatu. Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, str. 76-77.

⁶ Dušan Kramberger, konservatosko poročilo, *Varstvo spomenikov*, 35, 1995, str. 110.

⁷ Jože Mlinarič, *Krško in njegova gosposčina v srednjem veku*, str. 35.

⁸ Jože Koropec, Krško v obdobju velikih slovenskih kmečkih vstaj, *Krško skozi čas*, str. 53.

⁹ Jože Mlinarič, op. cit., str. 38.

¹⁰ Mathias Lexer, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*, Stuttgart, 1986, str. 105-106.

60 km
183 C1
D5

Lož

Laas, Las

Danes je težko razumeti, da je bil ta kraj v srednjem veku cvetoče mesto. Kmalu po tem je zaradi različnih razlogov začelo propadati. Že v 18. stoletju so zanj zapisali: "To mesto je bilo nekoč ugledno, še sedaj je to deželnoknežje mesto. Z njihovim padcem pa je postalo

obrnimi izdelki in storitvami zalagala ožjo okolico. V kraju so bili tudi zlatarji² in predvsem trgovci, ki so trgovali na dolge razdalje.³ Skozenj je namreč potekala trgovina med celinskim zaledjem in morjem.

Pri tem si moramo predstavljati prometne in politične razmere tistega časa. Oglej je bil zemljiški gospod širšega območja Notranjske, Istre, Krasa in povirja Kolpe. S tem je obvladoval kraške prehode iz Furlanije na Kranjsko in poti preko snežniškega pogorja in Gorskega Kotarja h Kvarnerju.

V tridesetih letih 14. stoletja je patriarh loško gospostvo prvič podelil v fevd Ortenburžanom.⁴ Ti so že slabih sto let pred tem od Ogleja dobili v fevd ribniško in čušpersko gospostvo in kasneje še gradove Ortnek, Poljane in Kostel. Ortenburška prisotnost v zgornji dolini Kolpe je še povečala pomen prometne poti od Blok po Loški dolini in Babnem polju v Kvarnerski zaliv. Gre za staro pot, kar dokazujejo ostanki rimskega limesa v Prezidu, ki je po tem tudi dobil ime. Nekateri zgodovinarji sicer omenjajo, da se ta pot pojavlja šele od konca 14. oziroma od 15. stoletja naprej.⁵ Takšna časovna opredelitev se opira predvsem na podatke o povečanem prometu in na s tem povezan nastanek mitnic na

tako zapostavljeno, da je še komaj podobno vasi."¹ Viri iz 14. in 15. stoletja govorijo o vse drugačnem življenju. V Ložu omenjajo tkalce, tesarje, kramarje, gostilničarje, čevljarje, usnarje in torbarje, kar dokazuje, da je naselbina s svojimi

današnjem hrvaškem delu te poti. V smeri od morja v notranjost se je trgovalo predvsem s soljo, v nasprotni smeri pa z žitom, medom, voskom in govejimi kožami. Tudi tihotapstvo in kmečka trgovina sta cvetela.

Ne preseneča, da je Loški grad kot prvotno jedro in "raison d'être" meščanske naselbine nastal visoko nad najugodnejšim prelazom, ki vodi s Cerkniškega polja in z Blok v Loško dolino. Grad se prvič omenja leta 1218, vendar njegove stavbne sestavine govorijo o tem, da so grajski palacij zgradili že v 12. stoletju.⁶ Grad je bil sedež deželnega sodišča. Morišče, kjer so izvrševali smrtne kazni, je stalo na meji gospodstva, ob poti, ki je povezovala krstno kapelo sv. Jedrta v Nadlesku z božjepotno Križno goro.

Opozoriti velja na dejstvo, da so podobno kot pri Metliki tudi pri Ložu v srednjem veku enako poimenovali pokrajino, grad in trško

naselje. Da bi bila stvar še bolj zapletena, se je naselbinsko ime najprej nanašalo na kraj ob župni cerkvi sv. Jurija, na današnji Stari trg. Župnija je verjetno nastala za naše razmere dokaj zgodaj, okrog srede 12. stoletja in se prvič neposredno omenja leta 1221.⁷ Torej je Stari trg primer naselja s prazgodovinsko oziroma antično tradicijo in prafaro, ki je v visokem srednjem veku sicer imelo trške pravice (prvič se kot trg omenja leta 1237), vendar skorajda nima urbanih potez. Karta Starega trga iz časa okrog leta 1800 prikazuje vas s hišami, razporejenimi ob dveh, pravokotno križajočih se cestah.⁸ Prva je glavna cesta Lož - Babno Polje in druga, prečna, vodi navkreber, k župni cerkvi. Tukaj je prostor komunikacije nekoliko razširjen in pred seboj imamo lijakast tržec skromnih razsežnosti s približno desetimi stavbišči.

Leta 1341 je oglejski patriarh na prošnjo loškega glavarja dovolil, da se trg s sejemskimi in drugimi pra-

vicami fizično preseli na drugo lokacijo, tik pod Loški grad. Patriarhova listina govori med drugim o tem, naj se prebivalci in koloni Starega trga zaradi varnostnih razlogov in zato, da se bo trg bolje razvijal, preselijo tja, kjer bo sejem, in tam postavijo svoje hiše.⁹ Verjetno je na odločitev o preselitvi vplivalo tudi dejstvo, da je nekaj desetletij prej starotrški župnik pomagal goriškim grofom začasno polastiti se loškega gospostva.¹⁰ Vendar tudi desetletja po preselitvi trga niso bila nič bolj mirna, saj so si sledili sovražni prevzemi gradu in trga pod njim.

Novi trg Lož je dobil ulično zasnovano, ki jo sestavljata lijakast trg v obliki razširjene glavne ceste in prečna ulica, ki se vzpenja do mestne cerkve sv. Petra. Pot se nadaljuje mimo mogočnega obrambnega stolpa Tabora in vodi navkreber, k Loškemu gradu. Valvasorjeva upodobitev Loža iz leta 1689 prikazuje grad kot ruševino, vendar še obdano z mogočnim obzidjem. Rektifikacija franciscejskega katastra je natančno zabeležila položaj obodnega zidovja in ruševin grajskega jedra, vendar je vse skupaj razdeljeno na desetine drobnih parcel. V 19. stoletju so ostanki gradu očitno služili kot kamnolom in so si jih po zemljiški odvezi kot gmajno prisvojili bližnji kmetje.

Zemljišče ob loškem trgu je razdeljeno na ulične otoke. Otoki na vzhodni strani trga, pod hribom, niso tipični in to zaradi dvigajočega se zemljišča. Severni del naselbine kaže očitne ostanke starejše-

ga jedra, morda dvora in mitnice ob glavni cesti ali celo vasi kot predhodnice trga.¹¹ Urbana zasnovava zahodne polovice naselja je razmeroma čist primer trakaste srednjeveške parcelacije. Iz nje je mogoče razbrati razdelitev zemljišča na prvotne hišne bloke. Bloke so sestavljale tri oziroma štiri parcelno-stavbne enote, to je oštati. Nakazana je tudi prečna delitev na ulične otoke, vendar zaradi zaoznanja v razvoju naselja ni prišlo do pozidave otokov z vseh štirih strani.

Franciscejski katastrski načrt iz leta 1823 nam razmeroma lepo kaže potek obzidne poti in zemljišče, kjer je nekoč stalo obzidje z jarkom. Po tej liniji še danes teče potok. Obzidje in jarki, napolnjeni z vodo, so stali že leta 1380,¹² torej skoraj sto let pred tem, ko je bil Lož povzdignjen v mesto. Privilegijsko listino je izdal cesar Friderik leta 1477, torej skorajda istočasno kot za Krško.

Valvasorjeva veduta Loža jasno prikazuje, da je bilo mestno obzidje ovalne oblike. V opisu Loža, ki je priložen jožefinskemu vojaškemu zemljevidu, beremo, da obzidje še stoji, vendar je nizko in slabo.¹³ Do leta 1825 so ga porušili, ker ga franciscejski kataster ne prikazuje več. Na Valvasorjevi veduti vidimo severna mestna vrata, ki jih brani stolp valjaste oblike s šotorasto streho. Druga mestna vrata slutimo ob stičišču linije obzidja in ceste proti Staremu trgu. Če je verjeti Valvasorjevi upodobitvi, potem je mestno obzidje potekalo zahod-

no od mestne cerkve sv. Petra. Cerkev z zvonikom in stolp Tabor sta sestavljala poseben obrambni sklop s svojim obzidjem. Stolp Tabor je po svojih razsežnostih in po legi ob dostopu na grad verjetno del najstarejšega, predurbanega obrambnega sistema in hkrati stanovansko-obrambni sedež enega od loških ministerialov.

Nekdanjo imenitnost Loža potrjuje dejstvo, da so bile meščanske hiše ob Glavnem trgu in tudi nekaj hiš ob stranskih ulicah že od nekdaj zidanih.¹⁴ Njihov današnji izgled se sicer ne razlikuje dosti od hiš v vaseh Loške doline. V Ložu ob glavnem trgu praviloma stojijo enonadstropne hiše, ki so s krajšimi stranicami in strešnimi zatrepi obrnjene na trg. Med hišami so prehodi. Nekateri prehodi so ozki, široki le dober meter, drugi nekoliko širši in služijo kot dovozi. Zanimivo je, da ima precej hiš vhode urejene s strani in ne z glavne prometnice. Ali je to znak relativne starosti tega stavbnega tipa ali le posledica ruralizacije, lahko pokažejo le nadaljnje, tudi arheološke raziskave.

Jelka Pirkovič

¹ Vincenc Rajšp, Majda Ficko, *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787*, Ljubljana, ZRC SAZU, AS, 1. zvezek, 1995, str. 55.

² Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, Ljubljana, Slovenska matica in ZRC SAZU, 1988, str. 98.

³ Tako je bilo leta 1437 na Reki sedem trgovcev iz Loža. Ferdo Gestrin, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, Ljubljana, SAZU, 1965, str. 44-45.

⁴ Dušan Kos, *Med gradom in mestom: Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*, Ljubljana, 1994, str. 187.

⁵ *Ibid.*, str. 204.

⁶ Ivan Stopar, *Gradovi na Slovenskem*, Ljubljana, Cankarjeva založba, 1986, str. 322.

⁷ Janez Höfler: *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem*, Ljubljana, Znanstveni inštitut FF, 1986, str. 41.

⁸ Janez Kebe, *Loška dolina z Babnim Poljem*, str. 240.

⁹ "...ibi domus eorum facere et aedificare". *Ibid.*, str. 19.

¹⁰ *Ibid.*, str. 18.

¹¹ Neki vir namreč v letu 1283 v povezavi z Loškimi gradom omenja sedem kmetij v vasi Wизdorf; Stane Okoliš, *Izselci iz zgovine Loža in okolice*, str. 561. Loška mitnica je prvič omenjena leta 1313 (Jože Mlinarič, *Stiška opatija 1136-1784*, Novo mesto, Dolenjska založba, 1995, str. 119). Njena natančna lokacija ni znana. Najverjetneje je stala tik pod gradom, torej v kasnejšem trgu Lož. Drugo možno lokacijo z ledinskim imenom Šranga izključuje dejstvo, da ne leži ob glavni cesti, temveč ob odcepu, ki vodi mimo gradu Snežnik čez Snežniško pogorje v dolino reke Reke.

¹² Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, str. 97.

¹³ Vincenc Rajšp, Majda Ficko, *op.cit.*

¹⁴ Takšno je vsaj stanje po franciscejskem katastru iz leta 1825. Prejšnji vir sicer govori o tem, da so v mestu skoraj vse hiše lesene.

100 km
171 B2
F5

Metlika

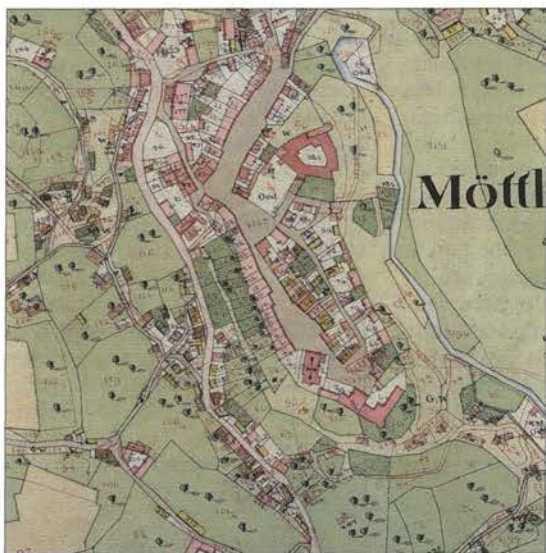
Neumarcht, Möttling

Zgodovinarji ugotavljajo, da je Metlika za Kostanjevico najstarejše mesto na Dolenjskem. Natančnega datuma ustanovitve sicer ne poznamo. Vendar vemo, da ji je mestne privilegije podelil grof Henrik II. Goriško-Tirolski, ki se je v Metliki prvič mudil leta 1306 in je umrl leta 1323. V kasnejši potrditvi privilegijev (prvotna listina namreč ni ohranjena) je navedeno, da imajo metliški meščani enake pravice kot meščani Kostanjevice. V času goriških grofov je bila Metlika sedež glavarja za Belo krajino. Še potem, ko je grofija leta 1374 prešla pod Habsburžane, je bilo v Metliki ograjno sodišče in glavar kot namestnik deželnega kneza. Sodišče je bilo ukinjeno v začetku 16. stoletja in hkrati je ugasnilo tudi glavarstvo. S tem je Bela krajina dejansko postala del vojvodine Kranjske. S tem se je zaključil proces, ki sta ga sprožili višnjegorska osvojitve ozemlja med Gorjanci in Kolpo ob koncu 12. oziroma v začetku 13. stoletja in vzpostavi-

tev oglejske cerkvene oblasti leta 1228.

V virih 13. in 14. stoletja se pojavlja ime Metlika kot ime za pokrajino. Goriški grofje so v večjem delu današnje Bele krajine in ob zgornji Krki ustvarili Grofijo v Marki in Metliki. Trg oziroma mesto z današnjim imenom Metlika se je v srednjem veku imenovalo Novi trg v Metliki. Zaradi kasnejšega prenosa imena pokrajine na mesto so nekateri zgodovinarji napačno sklepali, da je pred sedanjo Metliko obstajal trg z istim imenom in to nekje v bližini vasi Rosalnice. Vendar viri ne dajejo nikakršne osnove za trditev, da je bilo, podobno kot pri Ložu, naselje preseljeno z ravnine na strateško boljšo lokacijo na skalnatem pomolu, ki izstopa iz gričevnatih obronkov nad aluvialno dolino Kolpe. Res pa ime Novi trg pomeni, da je ta mestna ustanova mlajša od trga Črnomelj, ki je obstajal vsaj že leta 1277.

Legas naselja je značilna za srednjeveška mesta v našem prostoru. Kot je ugotovil že Jože Rus, gre za mesto na pomolu.¹ Naselje so s treh strani varovali dokaj visoki in deloma skalnati bregovi, tako da je višinska razlika med dolino Obrha oziroma Suhorja in zemljiščem, na katerem stoji grad, približno petindvajset metrov. Ozek in le dobrih dvesto petdeset metrov dolg pomol je omejeval rast naselja. Njegovo obrambno trdnost je povečevalo obzidje, ki je bilo na zahodnem robu pomola postavljeno v breg, na nasprotnem, vzhodnem robu pa je potekalo po najvišji terasi. Obzidje je bilo okrepljeno z obrambnimi stolpi. Ostanke enega stolpa so vidni v liniji obzidja nad Dragami. Drugi stolp je v celoti ohranjen in stoji ob umetni ploščadi južno od gradu. Njegove razsežnosti, oblika in položaj dajejo misliti, da je pred nami, seveda v prezidani obliki 16. stoletja, eden od dvorov, ki ga viri omenjajo v začetku 14. stoletja.² Obzidje je prvič omenjeno že leta 1367, torej več desetletij pred začetki turških vpadov.³ Velik požar, ki je leta 1705 upepeljal Metliko, je močno poškodoval tudi obzidje, mestna vrata in stolpe in meščani jih niso več obnavljali, temveč so jih uporabili kot dele svojih hiš. Opis Metlike v jožefinskem vojaškem zem-

ljevitu iz druge polovice 18. stoletja pravi, da mesto obdaja obzidje, na katero so večinoma naslonjene hiše, v obzidju pa so na številnih mestih že napravljeni prehodi.⁴

Severovzhodni in južni vogal pomola sta branili dve utrdbi, in sicer grad na eni in komenda križarskega viteškega reda na drugi strani. Čeprav viri tega ne omenjajo, je grad oziroma njegov predhodnik moral nastati še preden je bila ustanovljena meščanska naselbina, torej vsaj v drugi polovici 13. stoletja. Umestil se je na najvišjo točko pomola in ne na tisti njegov del, kjer je možno neposredno nadzorovati strateško pomembno pot, ki je nastala šele po višnjegorski osvojitvi Bele krajine in je povezovala Dolenjsko čez Gorjance mimo višnjegorskega gradu Mehovo z brodom čez Kolpo pri Križevski vasi. Pomen te poti se je izjemno

povečal sredi 13. stoletja, kar dokazuje višina dohodkov mitnice pri Mehovem.⁵

Zdi se, da Metliški grad prvotno ni bil namenjen obrambi oziroma obvladovanju te, takrat nove trgovske poti katere bližnjica je še v drugi polovici 18. stoletja potekala od južnega pobočja Bočke naravnost proti jugu do broda. Prvotna vloga gradu oziroma njegovega predhodnika je očitno bila braniti izvir potoka Obrha, ki je v tem delu kraške pokrajine edini, ki nikoli ne presahne. Z gradu je k spodnjemu delu potoka po pomolu vodila pot in ulica, nastala na njenem mestu, še danes nosi ime K Obrhu. Druga pot je od gradu vodila k izviru potoka in je bila kasneje branjena z mestnim obzidjem in morda tudi z dviznim mostom preko umetne globeli. Ali je to most, o katerem govori vir iz leta 1306, ko lokalizir-

ra nastanek listine v *Nuovo fore super pontem*.²⁶

Gradbena zgodovina metliške komende je bolj jasna. Gradili so jo takorekoč istočasno kot meščansko naselbino, to je v prvem desetletju 14. stoletja. Ob komendi je svoj prostor dobila tudi mestna cerkev sv. Nikolaja, ki se prvič omenja leta 1364 kot podružnica sv. Marije pri Treh farah. Današnja cerkev je nepravilno orientirana, kar je verjetno posledica zidave nove, večje cerkve leta 1759 na omejenem prostoru. Že v zadnjih desetletjih 14. stoletja je Metlika dobila svojo župnijo, hkrati pa se je komenda odcepila od centrale v Ljubljani. Komturji so hkrati opravljali vlogo metliških župnikov in kasneje dekanov, tako da je ob komendi nastala še proštija.⁷ Komendo in proštijo so, podobno kot župno cerkev, prezidali v 18. stoletju, po velikem požaru.

Oblika zemljišča in položaj obrambnih točk sta določila tlorisno zasnovo mesta. Pri obrambnih točkah ne smemo upoštevati le gradu in komende, temveč tudi mestna vrata, ki so stala tam, kjer se Ulica na trg priključi na nekdanji Gornji, zdaj Partizanski trg. Za zemljišče v globeli pod mestnimi vrati se je v virih ohranilo ime Stari grad,⁸ kar nakazuje možnost, da je bila pot v Dragah branjena s posebno utrdbo. Gornji trg je speljan od mestnih vrat tik pod gradom in se izteka v že omenjeno pot, ki vodi k izviru Obrha. Spodnji, današnji Mestni trg je pravokoten nanj in vodi od mestnih vrat do župne

cerkve. Zdi se, da je Gornji trg predstavljal jedro meščanske naselbine in je bil že od njenih začetkov naprej strnjeno obzidan. Zahodna stranica Mestnega trga je danes sicer pozidana, vendar je niz hiš naslonjen neposredno na obzidje, kar kaže na njegov razmeroma pozen nastanek. Tudi nivojsko ni usklajen z zahodno stranico trga. Te skromne, v času franciscejskega katastra sicer že zidane hiše, so bile očitno zgrajene šele potem, ko obzidje ni več služilo svojemu prvotnemu namenu, torej šele po požaru leta 1705.

Še beseda o parcelaciji in tipični meščanski hiši v Metliki. Parcele ob obeh trgih so ozke in hkrati zaradi pomanjkanja prostora kratke in odstopajo od splošnega srednjeveškega vzorca. Metliške hiše niso imele gospodarskih stavb in vrtov v ozadju parcel. Praviloma so vse starejše hiše postavljene z ožjo fasado na trg in so ali pritlične ali največ enonadstropne. Ob Gornjem trgu in zahodni stranici Spodnjega trga so že v času franciscejskega katastra bile zidane. Vzhodni niz Spodnjega trga, kjer so kasneje zgradili lekarno in neogotsko mestno hišo, so obroblyale pritlične lesene hiše kmečkega videza. Nekaj lesenih stavb je bilo tudi ob ulici K Obrhu, predvsem pa v Dragah, ob glavni cesti. V drugi polovici 19. stoletja so jih nadomestile "boljše" historistične stavbe.

Meščani so se, tako kot v večini naših manjših mest, preživljali deloma z obrtjo in trgovino, predvsem

pa z obdelovanjem zemlje. Njihovi vrtovi in njive so ležali v okolici mesta. Najboljša zemljišča so bila v lasti zemljiškega gospoda in komende. H gradu je med drugim sodil svet na vzpetini nad cerkvico sv. Martina s pomenljivim imenom Pungart. Komenda in župnišče sta imela vinograde na Veselici. Poleg vrtov in njiv so meščani uživali še gmajno na lokacijah Stari grad, Borštek in Sušice.

Da je bila Metlika nekdanj imenitno in pomembno mesto, dokazuje ustanovitev mestnega špitala leta 1493 in z njim povezani beneficij⁹. Mesto je imelo tudi pravico do krvnega sodstva, na katerega spominja Gavgen hrib - morišče - zahodno od mesta.¹⁰

Želka Pirkovič

¹ Jože Rus, O tipu našega mesta na pomolu, *Ljubljanski zvon*, (1930) 11, str. 688.

² Peter Stih, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana, ZIFF, 1997, str. 134.

³ Ibid.

⁴ *Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787; Opisi*, 1, Ljubljana, ZRC SAZU, Arhiv RS, 1995, str. 111.

⁵ Ferdo Gestrin, Trgovsko-prometni položaj Novega mesta (od ustanovitve do konca 16. stoletja), *Novo mesto 1365-1965: prispevki za zgodovino mesta*, Maribor, Obzorja, 1969, str. 133.

⁶ Božo Otorepec, op. cit.

⁷ Dušan Kos, *Bela krajina v poznem srednjem veku*, Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 55.

⁸ Ibid., str. 51.

⁹ Anton Svetina, *Metlika, dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice*, str. 4.

¹⁰ Jože Dular, *Brata Navratila*, Metlika, Belokranjsko muzejsko društvo, 1980, str. 21.

73 km
148 C2
E4

Novo mesto

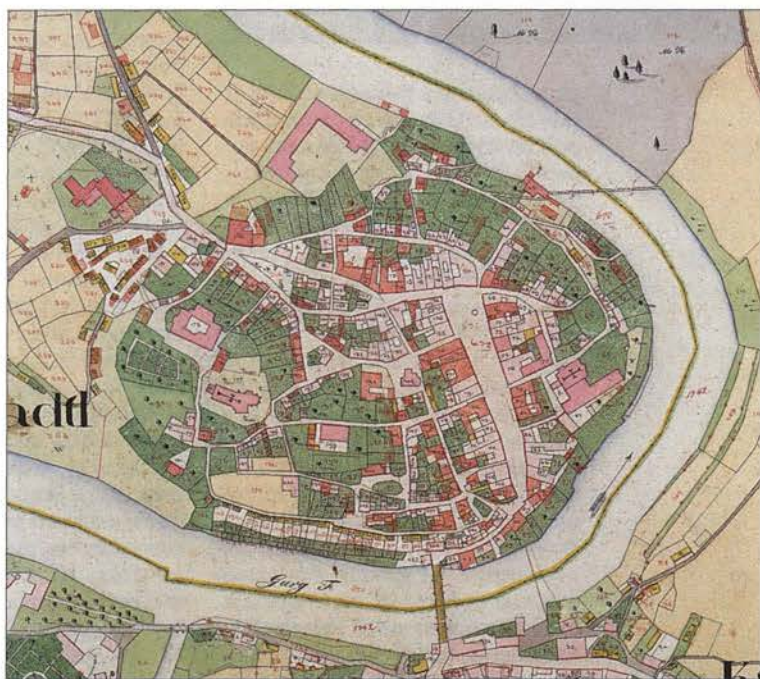
Rudolfswert, Neustadtl, Rudolfovo

V nasprotju z drugimi mesti, predstavljenimi v knjigi, pri Novem mestu ustanovitveno dejanje sovpada z gradnjo mesta. Rudolf IV. Habsburški je dal leta 1364 ali v začetku leta 1365 zgraditi mesto¹ in aprila 1365 je zanj izdal privilegij-sko listino. Novo mesto je pomembno tudi zato, ker gre za tip vladarskega, deželnoknežjega mesta s posebnimi privilegiji.

Ko so Rudolfovi svetovalci izbirali lokacijo za postavitev Novega mesta, so si morali natančno ogledati širšo okolico in oceniti, da ima najboljše lego kraj na vzpetini in okljuku Krke z imenom Gradec. Gra-

dec je bil tedaj v posesti stiškega cistercijskega samostana. Višje ob toku reka sicer že vijuga, vendar so bili ti polotoki manj primer- ni za poselitev. Trije nižjeležeči Kr- kini meandri so bili kljub stalnim poplavam v času ustanovitve No- vega mesta poseljeni. Tod sta us- pevala freisinški trg Guttenwert in spanheimsko mesto Kostanjevica. Tretja urbana naselbina, v virih omenjeni trg Chronaw, je domnev- no stala pri Dolenjem Kronovem, na rečnem otoku s pomenljivim starim ledinskim imenom Tržič.²

Stiški Gradec je imel sončno, pred poplavami varno lego. Obkrožala

ga je kmetijska pokrajina. Kraj je stal na križišču dveh prometnih poti širšega, medregionalnega pomena. Prva je iz Ogrske potekala po dolini Krke. Preko Rašice in Blok je vodila proti Tržaškemu zalivu oziroma Italiji. Druga, prečna smer je Gradec preko mitnice na Mehovem povezovala z Metliko in naprej s Kvarnerjem. Takšne ugodne naselitvene razmere so prispevale k temu, da je bilo na mestu srednjeveškega Gradca že v prazgodovini domnevno gradišče³ in v njegovi neposredni bližini, to je na Marofu, še eno, večje in pomembnejše. Gradišče na Marofu je svoj višek doseglo v halštatskem obdobju. Obe naselji poznamo predvsem posredno, prek izjemnih grobnih najdb na Kapiteljskih, Mestnih in Znančevih njivah. Območje je bilo poseljeno tudi v latski in rimski dobi.

Vrnimo se v sredo 14. stoletja. Habsburžan se je še pred formalno ustanovitvijo pogodil s predstojnikom stiškega samostana o zamenjavi Gradca za neko drugo posest.⁴ Še istega leta je za Novo mesto izdal privilegijsko listino.

Posebna politično-strateška vloga Novega mesta je vplivala na posebnosti v njegovi urbani zasnovi. V našem okolju je to edino mesto, ki ni nastalo v zavetju gradu. Na vzpetini, kjer bi pričakovali grad mestnega gospoda in kjer je pred letom 1365 domnevno stal stiški utrjeni stolp,⁵ kraljuje kapiteljska cerkev sv. Nikolaja. Kapiteljsko us-

tanovo je v življenje priklicala volja tedanjega cesarja, tudi Habsburžana, Friderika III., in to sto trideset let po ustanovitvi mesta, leta 1495. Cerkevno poslopje je nastajalo v več gradbenih fazah od prve četrtine 15. do srede 19. stoletja.⁶ Bližnja prošnja prav tako kaže sledi večstoletnega gradbenega razvoja.

Poleg akropolskega Kapitlja je bilo za Novo mesto značilno krožno obzidje. Njegov potek je določala topografska lega mesta na vzpetini, s treh strani obdani z rečnim meandrom. Pod Bregom, kjer je stari most in še prej brod prečil Krko, je bilo obzidje podvojeno.⁷ Ostanke obzidja so se do danes ohranili na severozahodni strani, pod vrhom Kapiteljskega hriba. Novomeščani ta predel imenujejo Šance. Tod je bilo mesto povezano s "celino". V mesto je vodilo dvoje vrat, severovzhodna Gorenja vrata in južna, Dolenja vrata. Ostanke prvih so odkrili ob obnovitvenih delih na Skabernetovi hiši in njej nasproti ležeči Kresiji, danes Študijski knjižnici. Spodnja vrata so branila rečni prehod. Na nasprotnem bregu je nastalo najstarejše novomeško predmestje, to je Kandija. Po njegovem imenu bi lahko sodili, da je staro vsaj toliko, kolikor je po kandijski vojni med Benečani in Turki (1645-1669) v zavesti nekdanjih prebivalcev vsidrano ime Kandija za "svet na drugi strani vode".⁸ Severna mestna vpadnica se je h Gorenjim vratom spuščala z Marofa, kjer so še v 18. stoletju stale vislice, temen dokaz krvnega sodstva.

Tretja urbana poteza, ki ločuje Novo mesto od preostalih mest v Sloveniji, je velik Glavni trg podolžne trapezaste oblike. Njegove razsežnosti so izjemne. V zgornjem, severnem delu je njegov tloris skorajda pravokoten. Proti jugu se trg postopno, vendar ne stopničasto zožuje. Do dograditve sedanjega mostu čez Krko leta 1898 je trg na jugu zapirala skupina hiš, v njegovem jugozahodnem vogalu je skozi Dolenja vrata k rečnemu prehodu vodila vijugasta in strma ulica. Takšne urbanistične poteze dokazujejo, da je trg nastal po enotnem načrtu in to hkrati z ustanovitvijo mesta. To seveda ne velja za meščanske hiše ob trgu, ki so

jih zaradi "izrabe", zaradi stalnih požarov in ne nazadnje tudi zaradi spremenjenega okusa oziroma novih potreb stalno prezidavali. Osrednji stavbni poudarek zgornje polovice trga, kjer so bili domovi bogatejših meščanov, so dajali odprti arkadni hodniki v pritličjih meščanskih hiš. Tudi ta poteza je v našem urbanističnem gradivu izjemna. Še najverjetnejša razlaga za njihov nastanek je v tem, da so gradbeniki, ki so prišli v mesto gradit cerkev sv. Nikolaja in proštijo, opravili še nekaj reprezentančnih "dodatkov" na meščanskih hišah ob Glavnem trgu, kot so portali, okenski okviri in arkade. Slogovne značilnosti ohranjenih delov in način gradnje v kamnu dokazujejo, da so najstarejše arkade nastale v sredini 15. stoletja, glavnina pa v času ustanovitve kolegialnega kapitlja, ko je mesto doseglo največji razcvet.⁹

Obrobje Glavnega trga je razdeljeno na značilne gotske trakaste parcele. Spodnji, vzhodni rob trga očitno v drugi polovici 15. stoletja še ni bil pozidan. Na podlagi plemiškega daru in s prispevki meščanov se je v zaledju trga po letu 1472 nastanil frančiškanski samostan s cerkvijo sv. Lenarta.¹⁰ Vrtovi v zaledjih meščanskih hiš in lokacija frančiškanskega samostana znotraj mestnega obzidja dokazujejo, da je bilo mesto že ob ustanovitvi velikopotezno zasnovano. Šele drugi samostan, tokrat kapu-

cinski - zidati so ga začeli leta 1658 - si je moral prostor poiskati pred mestnimi vrati, ob severni mestni vpadnici. Zadnji ostanek tega samostana so odstranili šele pred nedavnim ob gradnji poslovnega središča na Novem trgu.

Posebnost Novega mesta so tudi ostanki predurbane naselbinske faze, torej stiškega Gradca. Te ostankne slutimo na najvišji terasi pod Kapiteljskim hribom, v območju današnjega Prešernovega trga.¹¹ Tukaj sta ulična in parcelna mreža nepravilni. Predvidevamo, da je pod vrhom vzpetine vodila prastara pot, ki je nekdanj povezovala gradišče na Marofu s prehodom preko Krke. Danes so tu Prešernov trg, Sokolska in Dilančeva ulica. Ob tej poti so pred letom 1365 stali kmetije, omenjene v menjalni listini med stiškim samostanom in Rudolfom IV. Ko so odmerili zemljišče za novo mesto, so poleg vaškega Gradca, na spodnji terasi, ki je bila dotlej očitno porasla z gozdom, začrtali velik tržni prostor kot jedro nove, meščanske naselbine.¹²

Tako kot v vseh srednjeveških mestih, ki so bila obzidana, je tudi za Novo mesto značilen pojav obzidnih ulic. Te ulice so novejšega nastanka. Razvile so se iz poti, ki so znotraj mesta potekale vzdolž obzidja. Poti so omogočale njegovo vzdrževanje, predvsem pa so bile pomembne v času navarnosti kot dostop do obrambnih položajev.

Zato so morale ostati nepozidane in neporasle. Šele ko so obzidja zgubila obrambno vlogo, so prostor ob njih zazidali in poti so postale ulice. V Novem mestu obroč obzidnih ulic skoraj v popolnosti obkroža staro mestno jedro. Njegov potek je prekinjen le na dveh območjih s posebnim položajem, to je na proštijem in frančiškanskem vrtu. Ob ulicah, kot so Vrhovčeva, Šolska, Breg in Hladnikova, so se naselili predstavniki nižjih slojev. Zato so še danes tod manjše, večinoma pritlične hišice. Njihov niz na Bregu je slikovito postavljen na skalno pobočje in je za mesto ob Krki še posebej značilen.

Jelka Pirkovič

¹ Milko Kos, Ustanovitev Novega mesta, *Novo mesto 1365-1965*, Maribor, Obzorja, 1969, str. 78.

² Stane Granda, Srednjeveški trg Kronovo, *Grafenauerjev zbornik*, Ljubljana, 1996, str. 232-330.

³ Borut Križ ne omenja le gradišča na območju Marofa, dokazanega z izkopavanji, temveč tudi lokacijo na Kapitlju. Borut Križ, Prazgodovinska gradišča v občini Novo mesto, *Novomeški zbornik*, 1985, str. 29-30.

⁴ Jože Mlinarič, *Stiška opatija 1136-1784*, Novo mesto, 1995, str. 149.

⁵ Jože Mlinarič, *Stiška opatija 1136-1784*, Novo mesto, Dolenjska založba, 1995, str. 43 in 44.

⁶ Sintetični pregled gradbene zgodovine kapiteljske cerkve je podal Robert Peskar. V njem sledi Komeljevi razlagi glavnih gradbenih faz. *Gotika v Sloveniji*, Razstavní katalog, Ljubljana, 1995, str. 113-114.

⁷ V virih se obrambne naprave prvič omenjajo leta 1437. Na podlagi ohranjenih arhitekturnih detajlov, kot so strelne line, datira Komelj ostanke obzidja v prvo polovico 16. stoletja. Ivan Komelj, *Umetnostna preteklost Novega mesta*, str. 198. Obzidje ob Krki, pod Bregom, je skupaj s tremi stolpi vrisano na jožefinskem vojaškem zemljevidu, nastalem med leti 1763 in 1787.

⁸ Kandija je drugo ime za otok Kreto. Če ne drugače, so v naših krajih vojno občutili zaradi beguncev iz Dalmacije, ki so se umikali pred Turki.

⁹ Ali bi kamnoseški znaki, ohranjeni v kapiteljski cerkvi, lahko kazali na to, od kod so mojstri prišli v Šentrupert in nato v Novo mesto? Razrešitev te uganke bi ugibanjem o vzorih furlanskega Vidma ali čeških mest dala večjo težo. Gregorič in Komelj glavnino arkad na Glavnem trgu postavljata v drugo polovico 16. stoletja. Jože Gregorič, *Kulturna slika Novega mesta in njegovo zunanje lice*, str. 123; Ivan Komelj, *Umetnostna preteklost Novega mesta*, str. 198.

¹⁰ Napisna plošča nad staro samostansko porto sporoča, da so meščani novemu samostanu odstopili kapelo sv. Lenarta, denar za nakup zemljišča pa je prispevala Elizabeta Snopčan iz rodu črnomaljskih gospodov.

¹¹ Več avtorjev, med njimi Gregorič, Mušič in Komelj, je zagovarjalo tezo, da so v spodnjem delu kapiteljskega zvonika ohranjeni ostanki utrjenega stiškega Gradca.

¹² V virih se omenja ime najstarejše cerkve v mestu sv. Anton v gozdu. Porušili so jo v drugi polovici 19. stoletja.

26 km
190 B3
F5

Višnja gora

Weichselberg, Weixelberg

Srednjeveško mesto Višnja gora stoji na ozkem griču nad dolino Višnjice, s katerega obvladuje polja pod seboj in promet po dolini. Na strmem grebenu nad mestom vidimo mogočne ruševine višnjegorskega gradu. Iz doline se skozi mesto vzpne stara deželna cesta, ki se potem čez višnjegorski klanec in nato čez Peščenjak prevali v grosupeljsko kotlino. Na prevalu so nekdanje stale vislice in popotnikom označevale, da so stopili na ozemlje višnjegorskega deželnega sodišča.

Poselitev Višnje gore sega v davnino. Na Starem gradu so našli ostankе prazgodovinskega gradišča, okopov in grobišč.¹ Po dolini Višnjice in naprej mimo Ivančne gorice je tekla rimska cesta Emona - Siscia. Grad se prvič omenja leta 1154, čeprav njegov nastanek verjetno sega v čas grofice Heme. Zgradili so ga na strateški vzpetini

nad cestnim prevalom in ni izključeno, da odtod izvira prvotno nemško ime (Wechsel - menjava, lat. *vicis*). Druga možnost je, da ime izhaja iz staronemškega *wich*, (lat. *vicus*) s pomenom dvor, hiša. Po gradu je dobila ime pomembna visokosrednjeveška fevdalna rodbina, ki je na Kranjskem in v Marki podedovala obsežen del Heminih posesti. Višnjegorski so bili tudi soustanovitelji oziroma dobrotniki cistercijskega samostana v bližnji Stični. V naslednjih stoletjih je Stična v višnjegorski zgodovini odigrala pomembno vlogo kot zemljiški gospod in kot cerkveno središče. Leta 1389 je bila namreč samostanu priključena šentviška pražupnija in z njo vred višnjegorska cerkev sv. Egidija.

V babenberškem urbarju, nastalem med letoma 1232 in 1246, se prvič omenja mitnica v Višnji gori. V naslednjih desetletjih so se gospodarji gradu hitro menjavali. Ko je leta 1311 končana habsburško-tirolska vojna za češko krono, je višnjegorsko gospostvo dobilo dva gospodarja. Prvi med njimi je bil goriški grof Henrik II., ustanovitelj Metlike in Gorice. V Višnji gori je dobil (trško) naselbino, del urbarialnih dohodkov, pol mitnice in deželno sodišče, ne pa tudi gradu.² Komu je pripadal drugi del, ni popolnoma jasno in je za našo razpravo pomembno le toliko, kolikor je morda povezano z nastankom dveh (trških) naselij. Kasneje so grad imeli Habsburžani, Celjani in od leta 1431 naprej spet Habsburžani. Slednji so v svojih rokah združili oba, prej ločena lastniška dela višnjegorskega gospostva.

Vrnimo se v 13. stoletje. V drugi polovici tega stoletja je v dolini, ob cesti in mitnici nastalo naselje s cerkvijo sv. Egidija. Na griču pod gradom, v varnem predgradju se je razvilo naselje grajskih uradnikov in posadke. Takšna dvojna poselitev oziroma delitev kraja z enim imenom na dva prostorsko ločena dela tudi v našem prostoru ni bila izjema. Lep zgled zanjo je ohranjen v Gorici. V predgradju, na pobočju grajskega hriba, stoji Borgo s patricijskimi palačami, medtem ko je ob vznožju griča, ob cesti nastal meščanski del Gorice.

Višnja gora se kot trg prvič omenja leta 1365, to je še v času goriških grofov.³ Do srede 15. stoletja so z imenom Višnja gora označevali današnji Stari grad in meščansko naselje pod njim, v dolini pa zaselek Žabjek ob župni cerkvi sv. Egidija in Stari trg. Prav Stari trg je, podobno kot drugod po Sloveniji, dal misliti, da so naselje, potem ko je postalo mesto, iz doline preselili na grič pod gradom.⁴ To naj bi dokazovala tudi prisotnost cerkvice sv. Marije v Starem trgu. Cerkvico so zgradili razmeroma pozno, med letoma 1430 in 1450. Njen nastanek ni povezan s trško naselbino.⁵ Takrat je v Višnji gori - to je na sedanjem kraju - trško življenje že cvetelo.⁶ Tržani so imeli tedenske sejme in so sodelovali v trgovini na velike razdalje. Prodajali so svoje posesti in mestnemu gospodu, ki je bil hkrati deželni knez, plačevali hišni davek - hofczin. In kar je najpomembnejše, leta 1443 so že imeli mestni svet in pečat, kar vse dokazuje relativ-

no visoko stopnjo mestne avtonomije.

Prav višnjegorski pečat je, kot je ugotovil Otorepec, nekaj posebnega.⁷ Njegove oblikovne prvine kažejo na relativno starost - morda je nastal že v 14. stoletju. Še pomembnejše je, da je na njem napis Pvrcc Wexxelwerc (Grad Višnja gora), kar potrjuje tezo o razvoju trške naselbine iz naselja grajske posadke in to v pravnem in prostorskem pogledu.

Tako smo prišli do leta 1461. Takrat je cesar Friderik III. za Višnjo goro izdal dve listini. Z njima sicer ni povzdignil trga v mesto, vendar mu je podelil dve bistveni mestni pravici, to je pravico do volitev mestnega sodnika in pravico do pomerija. Pri njegovem opisu je Stari trg imenovan kot poseben kraj znotraj pomirja.

Pravni položaj Višnje gore je Friderik dokončno uredil sedemnajst

let pozneje, ko ji je podelil še druge mestne privilegije. Zato šteje-mo leta 1478 za leto nastanka me-sta Višnje gore. Ohranjeni so po-datki o tem, da so v desetletjih po ustanovitvi mesta potekala dela pri gradnji mestnega obzidja.

S tem se je odprla nova stran v bo-gati zgodovini mesta. Res da nikoli ni bistveno preraslo svojih prvot-nih okvirov. Vemo, da je bilo leta 1460 v Višnji gori enainpetdest oš-tatov, kar je sicer nekaj manj od, denimo, Krškega in precej manj od Novega mesta.⁸ Stopetdeset let ka-sneje, v času največjega razcveta mesta, se je njihovo število povz-pelo na devetdeset in je odtlej le še padalo. Višnja gora je kljub ka-snejšemu nazadovanju izjemno po-memben urbanističen spomenik in to iz dveh razlogov. Prvi je ta, da je prav pomanjkanje razvojnih po-bud v novejših dobah mestne po-teze "zamrznilo" na stopnji 17. stoletja. Drugi razlog je srečna okoliščina, da se je višnjegorski mestni arhiv ohranil do današnjih dni. Zaradi tega je zgodovina Viš-nje gore bolje osvetljena, kot to si-cer velja za naša mesta.

Pred nami je tako mestece, postav-ljeno, na griču. Ohranjena je meja med mestom in okolico, ker je ka-snejši razvoj ni zabrisal. Edina več-ja sprememba je v tem, da so na prelomu 18. in 19. stoletja porušili mestno obzidje in nanj spomi-nja le še severozahodni obzidni stolp.

Hrbtenico mesta predstavlja glav-na prometnica. Cesta se iz doline

v dvojnem zavoju dvigne na grič, kjer so bila pod mestno cerkvijo sv. Ane nekoč spodnja mestna vrata. Od tod teče kot lijakast Mestni trg po grebenu, pri nekdanjih zgornjih mestnih vratih zapusti mesto in se začne kmalu vzpenjati v višnjegor-ski klanec. Iz virov vemo, da sred-njeveška deželna cesta ni vodila skozi mesto, ampak je mesto obš-la. Iz trebanjske smeri je šla mimo župne cerkve, se nato dvignila do gradiča Weichselbach (kasnejši Codellijev grad)⁹ in se od tod vzpe-la na višnjegorski klanec. Viš-njegorcem se je šele leta 1567 po-srečilo prepričati deželne oblasti, da so dovolile speljati cesto skozi mesto.¹⁰ Nekaj desetletij pred tem so mestni del cestišča tlakovali in se obvezali, da bodo skrbeli za do-volj trdne dvizne mostove pred mestnimi vrati.

Potek obzidja označuje ozka umet-na terasa, ki obkroža mestni grič. Po njej je potekala nekdanja obzid-na pot. Del te poti se zdaj imenuje Sokolska ulica, včasih pa so ji re-kli gasa in spodnja gasa. Višnja gora nima druge ulične mreže, če izvzamemo nekaj ozkih prečnih prehodov med Mestnim trgom in obzidnimi potmi. Ti prehodi kaže-jo na nekdanjo delitev zemljišča ob Mestnem trgu na ulične bloke. Med bloki izstopajo stavbišča, krožno razporejena okrog mestne cerkve. Z malo domišljije lahko v njem vidimo prvotno utrjeno jedro predurbanega naselja grajske po-sadke.

Parcelacijska mreža Višnje gore se zaradi terenskih razmer ni razvila

v globino. Zanimivo je, da se hišne parcele na zahodnem robu trga nadaljujejo v globeli pod mestom z vrtnimi parcelami enakih širin. Njim sledijo trakasti njivski delci. Franciscejski kataster iz leta 1825 ob Mestnem trgu prikazuje petdeset stavbišč (med njimi je nekaj praznih in nekaj združenih v večje enote), kar se natanko sklada s podatkom iz leta 1460. Širitev mesta, zabeležena v letu 1609, je šla na račun poselitve pred zgornjimi mestnimi vrati in ob obeh gasah, kjer so stale skromne, večinoma lesene hišice.

Druge pomembne podrobnosti o morfološki zgradbi in z njo povezanem mestnem življenju nam daje višnjegorski mestni arhiv.¹¹ Tako so poleg zgornjih in spodnjih mestnih vrat obstajala še tako imenovana mala vratca. Ker jih na Valvasorjevi upodobitvi ni videti, so morala stati na zahodni stranici obzidja in so tako omogočala dostop do vrtov in njiv v globeli. Kamenje za vzdrževanje cest in obzidja so lomili v mestnem kamnolomu. Obzidje je bilo krito s skodlami. Z njega se je deževnica stekala v dva zbiralnika. Služila sta kot javna vodnjaka, saj v mestu ni izvira žive vode. Na trgu so stale mesarske stojnice. Tam je bil razstavljen vzorec javne mere za platno. Kje natančno je stal komun, mestna hiša, ni znano. Vendar vemo, da je bila na komun pritrjena oglasna deska, kar pomeni, da so meščani znali brati in pisati. Kako tudi ne, saj je mesto od prve polovice 16. stoletja do leta 1700, ko je obubožalo, plačevalo učitelja. Učitelj je bil praviloma tudi mestni pisar. Mestna uslužbenca sta bila še paznika pri zgornjih in spodnjih vratih. Iz mestne blagajne so plačevali urarja. Njegova naloga je bila skrbeti za mestno uro. Na Valvasorjevi upodobitvi jo vidimo na cerkvenem stolpu. Eden od stolpov v obzidju je služil kot šola, v drugem je bila mestna orožarna. Ob obzidju so bile žitne kašče. V času nevarnosti so okoliški kmetje vanje spravljali svoj pridelek. V mestu je bilo javno kopaljšče, za higieno in zdravje meščanov pa je skrbel padar. Leta 1599 so Višnjegorci dobili pravico do vsakoletnega meščanskega strelskega tekmovanja, za nagrade so delili platno, ki ga je posebej za to pri-

ložnost prispeval namestnik deželnega kneza, vicedom. V Trsteniku je bila občinska gmajna. Tam je v začetku 17. stoletja kratek čas obratoval mlin za smodnik. Gmajno je Višnja gora, takrat še kot trg, dobila leta 1444, ko ji je cesar podaril pet kmetij pod trgom.¹² V zameno so morali Višnjegorci odslej skrbeti za vislice pri križu sv. Barbare, ki so stale na zahodni meji deželnega sodišča, ob glavni cesti.

Jelka Pirkovič

¹ *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, DZS, 1975, str. 205.

² Peter Štihi, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana, ZIFF, 1997, str. 30-31.

³ Dušan Kos, *Bela Krajina v poznem srednjem veku*, Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 12.

⁴ Milko Kos, Stari trg in sorodna krajevna imena, *Geografski vestnik*, 5-6, 1930, str. 163.

⁵ Jože Mlinarič, *Stiška opatija 1136-1784*, Novo mesto, Dolenjska založba, 1995, str. 214 in 302. Cerkvice že zdavnaj ni več, prikazuje pa jo Valvasorjeva upodobitev Višnje gore.

⁶ Neka darilna listina iz leta 1450 izrecno govori o travniku ob deželni cesti ob potoku Višnjica pod Višnjo goro. Torej naselje takrat nedvomno ni stalo v dolini, ob deželni cesti, temveč na višji poziciji. Op. cit., str. 214.

⁷ Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, Ljubljana, Slovenska matica in ZRC SAZU, 1988, str. 124-125.

⁸ Krško je tako okrog leta 1350 štelo 60 in pol oštator, Novo mesto pa leta 1515 281 oštator. Jože Mlinarič, *Krško in njegovo gospodarstvo v srednjem veku*, *Krško skozi čas*, str. 32; Ferdo Gestrin, *Trgovsko-prometni položaj Novega mesta (od ustanovitve do konca 16. stoletja)*, *Novo mesto 1365-1965: prispevki za zgodovino mesta*, Maribor, Obzorja, 1969, str. 136.

⁹ Tudi ta grad ne stoji več, v drugi svetovni vojni so ga požgali. Njegovo drugo ime, ki ga sporoča Valvasor, to je Thurni per Visnye Gore, kaže na njegov srednjeveški nastanek v obliki stolpastega dvora.

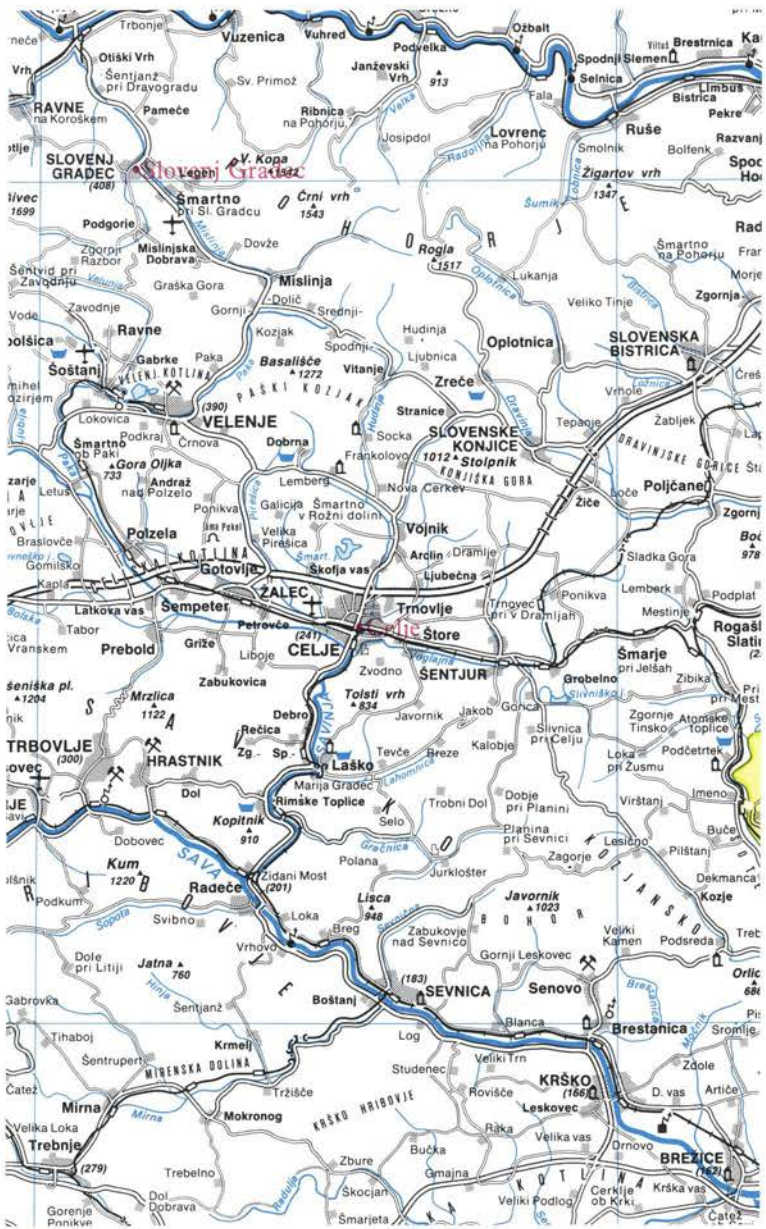
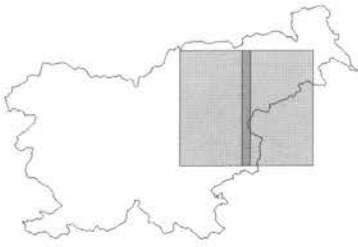
¹⁰ Boris Golec, *Trgovski promet na širšem območju Višnje gore*, str. 82.

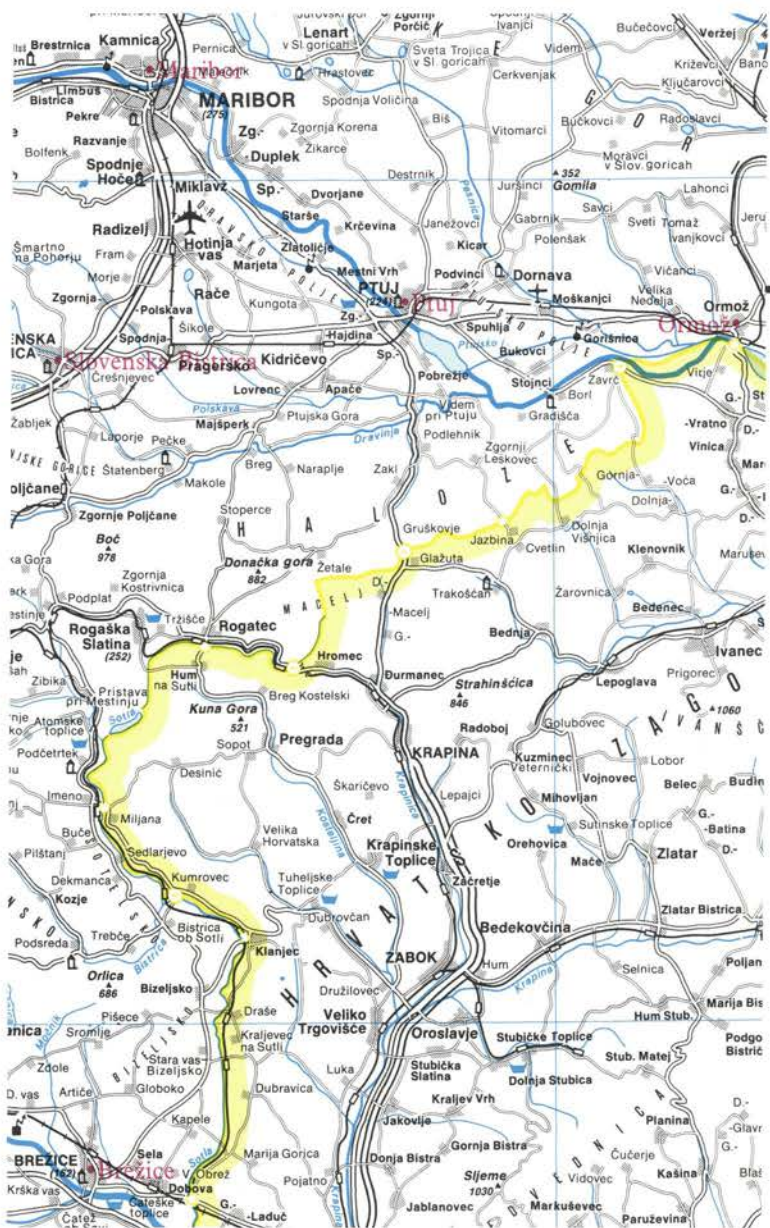
¹¹ Podatke sta objavila Golec, op. cit., in Božo Otorepec, *Ob 500-letnici mesta Višnja gora*.

¹² Božo Otorepec, op. cit., str. 281.

O nastanku in razvoju srednjeveških mest na slovenskem Štajerskem

Mesta, naseljena z osebno svobodnimi prebivalci, so od vsega začetka igrala drugačno vlogo v upravni ureditvi dežele, njeni gospodarski organizaciji in prometni strukturi kot podeželje s svojimi fevdalnopravno urejenimi vasi in zaselki. Prav ta drugačnost je ustvarila iz njih tiste organizme, ki so z naraščajočo vlogo denarnega gospodarstva vedno močneje vplivali na svojo bližnjo in pogosto tudi daljno okolico. Novoveški zgodovinski razlogi so sicer povzročili, da so nekatera mesta razvojno zaostala, vendar pa nobeno od njih ni propadlo. Ker je njihov urbani razvoj praviloma prešel (lokacijsko sicer ne vedno identične) stopnje tržna vas - trg - mesto, je te večinoma še vedno mogoče zaslediti v njihovi sedanjih naselbinski podobi ali še določneje v njihovi tlorisni (parcelni) sestavi. Tako je imel Maribor za vaška prednika naselbini okoli Vojajniškega in Grajskega trga, za trškega pa naselbino ob Koroški cesti; predmadžarski Ptuj zaselke pri mostišču na Vičavi, na dominikanski ploščadi in okoli proštije cerkve, pomadžarski Ptuj pa tržno naselbino med Grajskim gričem in Dravo; Slovenj Gradec bližnji Stari trg z Gradcem; Slovenska Bistrica vas Gradišče v jugovzhodnem delu mesta; Brežice nekdanjo ob njih ležečo (pozneje od Save uničeno) vas Gradišče; Ormož madžarski zaselek v zahodnem delu bronastodobnega naselbinskega okopa in Celje mostiščni zaselek na južnem robu antičnih mestnih ostalin.

Čeprav so nekateri trgi razvili bolj ali manj popolne trške zasnove kot npr. Dravograd, Konjice, Ljutomer, Mozirje, Radlje, Ravne, Rogatec, Sevnica, Šentjur, Šoštanj, Vitanje, Vuzenica, Žalec in si omislili rotovže in špitale, so si vendar le redki izmed njih "privoščili" popolna (Dravograd, Rogatec, Vitanje, Vojnik, Vuzenica, Žalec) ali vsaj delna (Konjice, Laško, Mozirje, Planina, Pilštanj) obzidja. Ta pa so bila za mesta obvezna in zato tudi brez izjeme realizirana in to

Neznani slikar,
Maribor, olje,
platno, 1681

ne samo zaradi obrambnih, ampak predvsem zaradi pravnostatusnih razlogov, temelječih na načelu, da mestni zrak osvobaja.

Pri obravnavi mest na slovenskem Štajerskem se kot prvo zastavlja vprašanje, kdaj so nastala. O neposredni antični tradiciji pri njih ne moremo govoriti niti v primerih Celja in Ptuja, ker obstaja v njihovi poselitvi med 6. in 8. stoletjem prevelika cenzura, da bi jo lahko imeli za kontinuitetno. S tem pa seveda ni rečeno, da niso bila občasno vsaj delno poseljena. Lokacijsko najbližje nasledstvu je Celje, saj je bilo njegovo srednjeveško jedro tlorisno povezano z antičnimi ostalinami in je novoveško v 19. stoletju celo uporabilo njihovo kanalizacijo. Podobna, vendar manj neposredna povezava velja za Ptuj, katerega pomadžarska naselbina se je razvila vzhodno od antične, vzdolž njene predmestne ceste, ki teče po današnji Prešernovi in Murkovi ulici proti vzhodu. Šele s frankovsko zasedbo naših krajev ob koncu 8. stoletja se je začel bolj organiziran trgovski in prometni razvoj, ki je ustvaril pogoje za nastanek prvih tržnih naselbin ob še uporabnih in vsaj delno obnovljenih antičnih cestah.

Leta 853 se prvič omenja Ptuj, v katerem je bila pri Pribinovem dvoru posvečena njegova lastniška cerkev. Oba sta domnevno stala na dominikanskem pomolu nad cesto, ki se je z obnovljenega mostišča v Vičavi vzpenjala mimo njiju ter po dolini med Panoramo in Grajskim gričem vodila v Rogoznico. Leta 874 so sestavljali naselbino že trije zaselki, onima ob mostišču in Pribinovem dvoru se je pridružil še Kocljev onkraj Grajskega griča z dvorom in lastniško cerkvijo, postavljeno blizu ostankov antične cemelialne bazilike. Do njiju je vodila po stari antični trasi cesta, obrobljena z ostanki rimskih grobnih parcelnih enot. Kraj je v vseh pogledih napredoval, saj je dobil most z mostnino, letni sejem s sejmarino, sodstvom in mirom ter župni sedež pri Pribinovi cerkvi, ki se je vzdrževal s takrat uvedeno "slovensko" desetino. Razen naštetih javnih stavb je bilo v takratnem Ptujju gotovo tudi več drugih poslopij: skladišč, prenočišč in bivališč pa tudi dvorov. Za naselbinsko topografijo je pomembna označba zahodnega dela naselbine kot spodnjega, vzhodnega pa kot zgornjega, kar je glede na lego mostišča in vzpenjajočega se zemljišča razumljivo, a je v nasprotju s poznejšimi oznakami, ki so se ravnale po smeri rečnega toka. Obstajal pa je še tretji del naselbine, ki ga je salzburška nadškofija dobila po smrti Kocljeve vdove leta 890 in ga velja, ravnaje se po logiki mestnega naselitvenega prostora, iskati na dominikanskem platoju. Sedemdesetletna madžarska okupacija je razvoj kraja prekinila ali vsaj močno zavrla. Nadaljeval se je šele po letu 970, ko se

Celje, akvarel po originalu iz srede 18. stoletja, Pokrajinski muzej Celje

je mostiščni in sejemski vlogi naselbine pridružila obrambna, saj je Ptuj postal pomembna, toda zelo izpostavljena obmejna postojanka. Naselbina je dobila okope, na griču nad njo pa je morebitno prvotno gradišče zamenjal grad, ki je bil vsaj deloma zidan.

Urbani zametki ostalih šestih mest so mlajšega nastanka ter izvirajo iz 12. (Maribor) in 13. stoletja (Brežice, Celje, Ormož, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec). Njihova osredja so od vsega začetka predstavljali tržni prostori, ki so bili različnih oblik. Medtem ko so prvi z odmikom ene ali obeh stranic tranzitne ceste dobili trakasto ali lečasto obliko (Brežice, Slovenj Gradec) in včasih trobentast zaključek (Ptuj), so drugi doživeli pravokotno ali trapezasto razširitev (Celje, Maribor, Ormož), Slovenska Bistrica pa še lijakast zaključek.

Čeprav so že pri ustanavljanju tržnih zasnov mislili na bodoče naloge, pa so se te vendarle sproti dopolnjevale in tako po svoje vplivale na urbano preobrazbo mest. Zato se je pri mnogih naselbinah že kmalu pokazala potreba po dodatnih tržnih prostorih, kar je funkcijo primarnega tržnega osredja razpršilo po mestu in s tem ustvarilo pogoje za nastanek več funkcionalno aktivnih mestnih četrti (Celje, Maribor, Ptuj, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec).

Za razvojno uspešnost mest so bili pomembni mnogi dejavniki, predvsem teža ustanoviteljstva, geografska danost, prometna lega in utrdjena veljava, ki je v 16. stoletju doživela valorizacijo v okviru deželne obrambne organizacije.

Ustanovitelji obravnavanih mest so bili nosilci suverenih pravic: deželni knezi (Maribor, Slovenska Bistrica), salzburški nadškofje (Brežice, Ormož, Ptuj), oglejski patriarhi (Slovenj Gradec) in pokneženi Celjski grofje (Celje), vendar so njihove ustanoviteljske pravice do sredine 16. stoletja v celoti prešle v roke Habsburžanov.

Pri nastanku mest je bil pomemben geografski vidik, saj jih je kar pet nastalo ob rečnih prehodih (Brežice, Celje, Maribor, Ormož, Ptuj) in le dve v središčih velikih zemljiških upravnih enot (Slovenska Bistrica, Slovenj Gradec). Lokacijo mesta je narekoval interes ustanovitelja (mestnega gospoda), ki je želel, da bi bila naselbina čim uspešnejša in čim bližje njegovi upravni ali rezidenčni postojanki. Zato praviloma velja, da so mesta nastajala v bližini pomembnejših gradov. Iz medsebojnega lokacijskega odnosa ločujemo mesta, ki so nastala pod gradovi in tista, ki so se razvila ob njih. Od mest, nastalih pod gradovi, je najlepši zgled Ptuj. V gradu nad mestom so kot salzburški ministeriali živeli Ptujski gos-

Morik
Steinbach,
Ptuj, akvarelirana
perorisba,
1832

podje, okoli gradu v dvanajstih strelskih dvorih njihovi militi-strelci, pod grajskim gričem pa se je razvijalo mesto, ki do srede 14. stoletja ni bilo tesneje povezano z gradom. Ne moremo pa za suburbij imeti Maribora, saj je stal grad na Piramidi precej daleč od njegovega tržnega jedra. To je namreč nastalo na začetku 12. stoletja ob Koroški cesti, med prvotno naselbino v Pristanu pod njim ter upravnim dvorom (pozneje gradom) in župno cerkvijo (na terasi) nad njim. Ostala mesta so se razvila ob gradovih: Slovenska Bistrica med deželnoknežjim dvorom (pozneje gradom) in vaškim Gradiščem, Brežice med gradom in (župno) cerkvijo sv. Lovrenca, Ormož zahodno od gradu Ptujskih gospodov in Celje med vovbrškim spodnjim gradom in župno cerkvijo sv. Danijela, le Slovenj Gradec je bil ustanovljen "na zeleni trati" precej daleč od svojega tržnega prednika Starega trga in gradu nad njim.

Vseh sedem mest odlikuje izbrana lega na pomembnih prometnih lokacijah. V Mariboru se je od glavne (tranzitne) ceste Lanča-Ernovž-Plač-Rošpoh-Betnava-Slivnica-Slovenska Bistrica odcepila cesta proti Radgoni, v primestjih pa cesti proti Ptuju in Dravogradu; podobno se je na Ptuju od glavne ceste v smeri Ormoža in Zavrča odcepila cesta proti Radgoni in Ljutomeru. Enako velja tudi za druga mesta, le da so tam obstajala križišča cest zunaj njihovih obzidij: pri Slovenj Gradcu se je ločila cesta v smeri Kotlje-Ravne, pri Slovenski Bistrici v smeri Poljčane-Posotelje in Ložnica-Stranice, pri Brežicah v smeri Posotelja in doline Krke, pri Ormožu v smeri Ljutomera in Vratnega, pri Celju v smeri Vranskega in Rogatca.

Pomemben dejavnik, ki je tudi igral vlogo pri oblikovanju mestnih naselbin, je bil njihov utrdbeni vidik. Ptuj in Maribor sta kot prva dobila obzidji v 3. četrtini 13. stoletja. Sledili so jima: Slovenj Gradec v zadnji četrtini 13. stoletja, Brežice, Ormož in Slovenska Bistrica v 1. polovici 14. stoletja in kot zadnje Celje v 3. četrtini 15. stoletja. Z obzidji so se mesta predvsem ločila od fevdalno urejenega, obdajajočega jih podeželja. Že v 15. stoletju pa so začela dobivati vse večjo obrambno veljavo in zato pomen utrdb, ki so odigrale zlasti veliko vlogo v 16. stoletju, ko so nekatera izmed njih dobila status deželnih trdnjav (Brežice, Maribor, Ptuj), bila temu primerno dodatno utrjena ter postala na ta način strateško zanimiva tudi v državnem merilu.

Čas Traungavov in Babenberžanov (1056-1147-1246) je na slovenskem Štajerskem postopoma ustvaril gospodarske, ne pa še formalno-pravnih pogojev za nastanek mest. V nasprotju s Traungavi so Babenberžani poznali mesta s svojega matičnega ozemlja Spodnje Avstrije. Na lokacijah rimskih taborišč in kastelov vzdolž obdonavskega limesa so že v karolinški dobi nastale utrdbе. Znotraj njih so se v ostankih rimskih naselbin razvili kraji, ki so jih napolnili s svojimi bivalnimi in gospodarskimi poslopji ter za svojo obrambo uporabili njihova bolj ali manj ohranjena obzidja. V Spodnji Avstriji je v 12. stoletju obstajalo že deset mest, med njimi Dunaj, Tulln in Krems, ki so se razvila na antičnih ostalinah. S temi mesti se je uveljavila nova značilnost urbanih naselbin, ki je dotlej niso poznale, obrambna usposobljenost. Odprtim tržnim naselbinam so se pridružile zaprte mestne, ki so svojim prebivalcem nudile varnost in zavetje pred zunanjimi sovražniki, okoličanom občasno pribežališče, potujočim trgovcem in tovarnikom pa varno prebivanje. Mesta so se torej glede obrambne sposobnosti pridružila gradovom kot garantom reda in varnosti, zato so jih deželni knezi pozneje uporabljali tudi za boj proti plemstvu, ki se je pri svojih uporih opiralo predvsem na gradove. Oznaki *civitas* in *oppidum*, ki sta že v 12. stoletju v Podonavju označevali mestne naselbine, sta to pomensko veljavo pri nas dobili šele v 13. stoletju, ko so bila tudi formalno ustanovljena prva tri mesta: Ptuj, Maribor in Slovenj Gradec. Salzburški Ptuj je to postal pred letom 1250, deželnoknežji Maribor po letu 1250, patriarški Slovenj Gradec pa po

zaslugi koroških Spanheimov leta 1267. S tem so dobila vsa tri mesta pravico do obzidja, ki so jo v 2. polovici 13. stoletja tudi uresničila.

Ptuj je s trikotnim obzidjem zajel oba mendikantska samostana in do 1. polovice 14. stoletja vključil tudi grad, Maribor je s svojim rombastim obzidjem pritegnil v mesto minoritski samostan in oba mestna dvora (grad in upravno hišo), Slovenj Gradec pa je s pravokotnim obzidjem omogočil nastanek Rottenturna in Trappovega gradu. Ob tej priložnosti so vse tri naselbine zelo razširile svoj naselitveni prostor, kar velja posebno za Maribor, ki ga je povečal za več kot trikrat. Na razvoj mest je posebno močno vplivala notranja politika češkega kralja Otokarja II. Pržemislja, ki je bil med leti 1260-1276 drugič in za dalj časa štajerski deželni knez. Prvi je spoznal gospodarski pomen mest in ga izrabil za boj proti upornemu plemstvu. Da bi okrepil svoj položaj v deželi, je ustanovil tudi tri nova mesta na strateško izbranih točkah. Gre za Bruck na Muri, Leoben in Radgono, od katerih nas posredno zanima samo slednja. Nasproti tržne vasi, ki je nastala na južnem bregu Mure, pod obmejnim gradom in pražupno cerkvijo sv. Ruperta, je na Murinem otoku med leti 1261-1265 postavil z obzidjem opasano naselbino z deželnoknežjim gradom Taborom v severovzhodnem delu. Radgona, ki se leta 1265 omenja kot trg, leta 1299 pa že kot mesto, se je kot obmejna utrdba izkazala že leta 1286 v bojih z Madžari. Pri nastajanju mest v 13. stoletju so odigrali veliko vlogo tudi novi meniški redovi, ki se niso več izogibali naselbin. V nasprotju z nekoliko aristokratsko zadržanimi starejšimi benediktinci, cistercijani in kartuzijani, ki so iskali asketsko samoto, kjer so z gozdnimi krčitvami, naselitvami in organizacijo poljedelskega življenja opravili veliko in pomembno delo pri kolonizaciji neposeljenih zemljišč, so se po letu 1200 pojavili novi redovi; ti so iskali bližino ljudi in se naseljevali ob trgih in mestih. V petdesetih letih so nastali drug za drugim štirje mendikantski redovi: leta 1216 dominikanci, leta 1223 minoriti, leta 1254 karmeličani in leta 1256 avguštinci. Dominikanci so se že leta 1217 naselili v Brežah, minoriti pa leta 1238 v Gradcu. Sledili so jim avguštinci in karmeličani ter ženski redovi dominikank, klaris in karmeličank, ki so se jim pridružili še križniki in ivanovci (maltežani). Dominikanci so se leta 1230 naselili na Ptuju, minoriti okoli leta 1250 v Mariboru, okoli leta 1260 na Ptuju in okoli leta 1280 v Celju, judenburške klarise med leti 1300-1335 občasno v Celju in ivanovci leta 1217 v Melju pri Mariboru. Za njihove samostane je bilo značilno, da so nastajali na robovih mest, deloma zato, da bi okrepili njihovo obrambno sposobnost, deloma pa zato, ker zanje v mestih preprosto ni bilo prostora. Njihovi veliki stavbni kompleksi bi namreč preveč prizadeli obstoječa naselbinska tkiva, ki so bila gosto in ozko pozidana in bi samostane lahko sprejela samo kot konceptualno vrinjene tujke.

Ormož, Stara Kaiserjeva suita, litografija z iglo, okoli leta 1830

Potem ko je Štajerska leta 1282 tudi formalno postala habsburška, je bilo ustanovljeno samo še eno deželno knežje mesto, Slovenska Bistrica. Ta je okoli leta 1310 dobila status mesta, še preden je leta 1311 tudi dejansko postala habsburška, ter se skupaj z Mariborom vključila v trgovinsko tekmo s salzburškim Ptujem. Slovenska Bistrica je bila pomembna predvsem zaradi svoje lege na vozlišču prometnih poti iz Maribora in Ptuja proti Konjicam in Poljčanam. V tem času se je cesta čez Čretveško goro pri Konjicah že uveljavila in s tem postala prometno prepustnejša oziroma konkurenčna cesti iz Ptuja mimo Poljčan, Zbelovega in Ponikve v Celje. Drugi dve novo nastali mesti sta bili salzburški, namreč Brežice in Ormož. Prvo je svoj tržni prostor razširilo v trakastega, ki se je razvil med gradom in župno cerkvijo, drugo pa je izoblikovalo pravokoten trg, ki ga je tranzitna Ogrska cesta najprej zapuščala skozi vzhodna Tržna vrata pozneje pa skozi severovzhodna Ogrska. Prvo se omenja kot mesto leta 1322, drugo leta 1331, obe pa sta to postali v času nadškofa Friderika III. Lipniškega (1315-1338), zvestega pristaša Habsburžanov v njihovih bojih z bavarskimi Witelzbachi, kar je nadškofiji prineslo veliko naklonjenost deželnih knezov.

V 15. stoletju je nastalo precej trgov a samo eno mesto, Celje. Ustanovili so ga pokneženi Celjski grofje leta 1451, samo pet let preden so izumrli, dokončali pa so ga deželni knezi in meščani, s tem da so ga do leta 1473 obdali s pravokotnim obzidjem. Vanj so vključili mestni grad s spremnimi poslopji, minoritski samostan in župno cerkev, izključili pa grofijsko palačo in špital ob Koprivnici, ki so ju iz varnostnih razlogov podrli. Obzidava je spremenila prometni režim v mestu, zamenjava mestnega gospoda pa v njegovi okolici. S porušenjem Zidanega mosta leta 1441/42 je propadla cestna povezava in s tem glavna prometna smer Celjanov v Posavje in na Dolenjsko, ki je pot preko Mišjega dola in Sevnice ni mogla nadomestiti. Po izumrtju Celjanov so deželni knezi podprli in uveljavili tranzitno smer iz Maribora, Ptuja in Rogatca proti Ljubljani, ki je mestu, kot sedežu posebnega grofijskega vicedomata, zagotavljala dovolj pomembno veljavo. S Celjem je nastalo sedmo in zadnje srednjeveško mesto na slovenskem Štajerskem, saj so mu naslednja sledila šele v začetku našega stoletja (Šoštanj, Laško, Ljutomer in Gornji Grad).

Obdobje med leti 1358 in 1493 označujemo kot čas, ko se je začelo poznogotsko meščanstvo vse bolj uveljavljati. Mesta in nekateri večji trgi so postajali pomembni gospodarski dejavniki, saj so bili nosilci podjetniškega razvoja, zbirališča kapitala in rastoče denarne moči, vozlišča poslovnih in trgovskih stikov ter pospeševalci specifične meščanske materialne in duhovne kulture. Zato so jih deželni knezi in drugi mestni gospodje vedno odločneje podpirali, s tem da so jim s posebnimi privilegiji zagotavljali delno ali popolno samoupravno avtonomijo. Za njihove prebivalce ni več veljalo splošno deželno pravo, temveč posebno mestno pravo, prilagojeno različnim gospodarskim strukturam in ustanovitvenim pogojem. Med njimi je imel najširše trgovske reference Ptuj, katerega viden mestni znak je bil in je še vedno mestni stolp kot pomnik njegove mestne veljave. Od 1. polovice 14. stoletja je imel mestni stolp tudi Maribor, vendar vključen v sestav župne cerkve in zato manj opazen. Isto velja za poznogotski stolp v Radgoni, ki je postal integralen del rotovža, s čimer je izgubil svojo samostojnost.

Iz povedanega je razvidno, da je bil Ptuj najpomembnejše slovenještajersko mesto, saj je bil glavno trgovinsko vozlišče med Madžarsko in Italijo. Druga mesta, z izjemo Maribora, ki je imel močnejšo gospodarsko bazo, so opravljala le funkcijo postajališč na trasah glavnega (Ormož, Slovenska Bistrica, Celje) in stranskih (Brežice, Slovenj Gradec) prometnih in s tem seveda tudi trgovskih tokov.

Po gospodarski potenci mest so se ravnali tudi Židje, ki so bili pod posebno zaščito deželnih knezov in salzburških nadškofov. V mestih, kjer so živeli trajneje in v večjem številu, so prebivali v posebnih četrtih - getih (v Mariboru, Ptuju in Radgoni) in imeli svoje sinagoge, v drugih (Celju, Slovenski Bistrici, Slovenj Gradcu), kjer so živeli občasno, pa so bili razpršeni po mestu. Ukvarjali so se predvsem z denarništvom, ki je bilo kristijanom do sredine 14. stoletja zaradi obresti prepovedano. S postopnim izganjanjem Židov iz Štajerske med leti 1408 in 1497 so bila naša mesta trajneje prizadeta, saj so razen Ptuja zgubila precej svoje poslovne veljave, ki jo je le deloma reševala regionalna pomembnost nekaterih med njimi (Celja kot sedeža poknežene grofije, Maribora kot središča vinske trgovine). Povprečni prebivalci naštetih mest so namreč živeli večinoma od lokalne trgovine in rokodelske obrti. Njihovi izvajalci so bili najprej povezani v bratovščine, pozneje cehe, ki so s svojimi pravili urejali vse poslovno in privatno življenje, jih s tem sicer utesnjevali, a obenem tudi ščitili pred konkurenco zlasti podeželske obrti in trgovine.

Število mestnega prebivalstva ob koncu 15. stoletja dokazuje, da so bila vsa mesta brez izjeme majhna. Največji je bil Ptuj, ki je štel okoli 1700 prebivalcev, Maribor okoli 1600, Celje okoli 700, Slovenska Bistrica in Slovenj Gradec okoli 500, Brežice okoli 300 in Ormož okoli 200 prebivalcev. Kot vsa štajerska mesta so tudi naša v 2. polovici 15. stoletja zašla v ekonomske težave, ki jih je uspešno premagoval samo Ptuj. Ta je veljal v 1. polovici 16. stoletja poleg Gradca in Radgone za najbogatejše mesto na Štajerskem, medtem ko je Maribor precej zaostal. Splošno nazadovanje je Ptuj prizadelo šele ob koncu 16. stoletja, ko se je trgovina z madžarsko živino preselila s Štajerske na Hrvaško. S tem je Ptuj zgubil vlogo mednarodnega tržišča in v 1. polovici 17. stoletja enako kot Radgona razvojno zaostal. Kot nadomestilo za gospodarsko nazadovanje sta se predvsem Ptuj in Maribor v 2. polovici 16. stoletja uveljavila kot pomembni vojaški postojanki, vključeni v obrambno organizacijo dežele in s tem celotne države. To jima sicer ni zagotavljalo boljšega ekonomskega položaja, pomagalo pa jima je prebroditi stagnantno 17. stoletje, ki je naša mesta spravilo na rob gospodarskega propada, s čimer so tudi razvojno zaostala.

Jože Curk

Joseph
Kuwasseg,
Slovenska
Bistrica,
litografija,
okoli leta 1845

107 km
155 C3

Brežice

Renn

Brežice so nastale ob tranzitni cesti, ki poteka po jezikastem pomolu med Savo in Hrastinjem od severa proti jugu. Do leta 1491 so bile salzburske, nato deželnoknežje, kar pa ni veljalo za gospodstvo, ki je leta 1586 postalo patrimonialno. Njihov naselitveni zarodek je bil v bližnjem zaselku Gradišče, ki je pozneje propadel. Brežice so nastale po letu 1200 kot načrtovano pokrajinsko središče, ležeče severno od gradu, ki se prvič omenja leta 1249 kot sedež obsežnega zemljiškega gospodstva s kovnico denarja (1252) in deželskim sodiščem (1268). V urbarju iz leta 1309 se Brežice prvič omenjajo kot trg, v urbarju iz leta 1322 pa kot mesto z lastno mitnico, upravo in sodstvom, pri čemer je sodnika imenoval nadškof ali njegov lipniški vicedom. Ker so jih leta 1329 oblegali Hrvati, domnevamo, da so bile utrjene (oppidum), kar potrjuje poročilo iz leta 1354, kjer so omenjena Spodnja in Zgornja mestna vrata. Leta 1353 je mesto dobilo pravice Lipnice in Ptuja ter potrjen letni sejem. Mestna cerkev sv. Lovrenca je morda stala že leta 1213, zagotovo pa leta 1297. V mestu je v teku 14. in 15. stoletja nastalo preko deset stolpov, ki so bili stanovanjski, a so služili tudi za obrambo. Pod pojmom stolpov si moramo seveda predstavljati le zidane nadstropne hiše kvadratnih tlorisov in le redko prave stolpaste stavbe. Kljub temu so mesto leta 1469 požgali Turki, leta 1515 pa osvojili uporni kmetje. Zaradi rastoče turške nevarnosti so Brežice postale deželno pomembna utrdba. Najprej so med leti 1529-59 zgradili na mestu odstranjenega starega gradu štiristolpno trdnjavo, ki so jo med leti 1567 in 1601 postopoma prezidali v sedanji grad, nato pa so med leti 1552 in 1572 utrdili tudi mesto, tako da so odstranili srednjeveško obzidje in zgradili mnogo obsežnejše novo obzidje. Gradili so ga od juga proti severu, opremili z dvojnimi glavnimi stolpastimi vrati in dvojnimi stranskimi zidnimi vrati ter gradnjo zaključili s postavitvijo večje bastije blizu vzhodnih mestnih vrat. Leta 1567 so dela pri utrjevanju mesta zastarala, pospešila pa se je prezidava utrdbe v grajske namene, ki jo je leta 1601 dokončal njen novi lastnik Franc Gall pl. Gallenstein.

Mesto leži nad nekdanjo savsko strugo med Vrbino in Hrastinjem. Tranzitna cesta, ki je v mestu izoblikovala razširjeno tržno ulico, je povezovala Posavje in Posotelje z dolino Krke in obsavsko ravnico. Ker je tekla bližje zahodnemu kot vzhodnemu robu mestnega areala, ga je razdelila na dve neenaki polovici. Zato je njegov urbani organizem razvil le vzhodno gospodarsko ulico in tri prečne, od katerih je prva skozi vzhodna mestna vrata vodila na mestne njive na Hrastinju. Medtem ko je tranzitna cesta s severa v ravni črti vstopala v mesto, ga je na jugu zapuščala pod pravim kotom, ker se je morala izogniti grajskemu kompleksu, ki je zasedal južni del mesta. Pri tem je cesta prečkala mestni jarek ter se pod gradom razcepila z enim krakom proti Dobovi, z drugim proti Vrbini, kjer je z brodom prečkala Savo. Renesnančno mestno ob-

zidje, ki je nastalo v 3. četrtini 16. stoletja, je v kijasti obliki opasalo mestni organizem. Imelo je dvoje glavnih (severna Zgornja in južna Spodnja) in dvoje stranskih (vzhodna za dostop na Hrastinje in zahodna za sestop k Savi) vrat ter več stolpov, ki so bili deloma v mestni deloma v privatni lasti.

Divergenca med tržno ulico in vzhodno stranico obzidja je povzročila, da so bile zahodne parcele precej krajše od vzhodnih, ki so ležale med glavno in gospodarsko ulico, medtem ko je prostor med to ulico in obzidjem ostal nezazidan. Oblika tržnega prostora in parcel kaže na dve gradbeni fazi v urbanem razvoju Brežic, na srednjeveško in novoveško. Južna, starejša faza obsega prostor med grajsko žitnico in cerkvijo, severna, mlajša pa prostor med cerkvijo in sedanjim okrožnim sodiščem. Južna polovica mesta s

širšo tržno ulico in regularno parcelacijo je iz časa nastanka naselbine v 13. stoletju, medtem ko je severna z ožjim delom tržne ulice in manj regularno parcelacijo iz konca 16. stoletja, iz časa po renesančni povečavi mesta. Prvotna parcelna mreža dokazuje, da so Brežice nastale načrtno in da se niso razvile iz nižje ležečega starejšega Gradišča temveč na terasi nad njim. Njihovo lokacijo je narekovala bližina gradu, medtem ko je Gradišče ležalo zunaj sedanjega mestnega jedra bližje Savi.

Mesto, ki je leta 1525 štelo 49 meščanskih domov z okoli 300 prebivalci, je zaradi pomembne strateške in prometne lege doživelo grad-

beno konjunkturo v srednji tretjini 16. stoletja. Najprej je do srede stoletja nastal grad kot obmejna utrdba, nato pa so mestne utrdbe posodobili oziroma jih na novo zgradili. Po tem gradbenem vzponu so sledila zatišna stoletja, ko je mesto le skromno napredovalo, saj je na začetku 19. stoletja štelo samo okoli 100 hiš in 600 prebivalcev. Med mestnim stavbnim fondom sta razen gradu zanimiva le župna cerkev, ki je stala ob severnem robu prvotnega mesta, na sedanji lokaciji pa je šele od leta 1782, in rotovž na stari lokaciji, vendar v baročni predelavi iz leta 1769.

Jože Curk

77 km
113 A1
F3

Celje

Cilia, Cilj, Cilye

Celje je najmlajše še srednjeveško mesto na Slovenskem. Formalne mestne pravice je dobilo šele leta 1452 s podelitveno listino grofa Friderika II. Celjskega, vendar je očitno, da gre za naselbino s starodavnim urbanim tkivom.

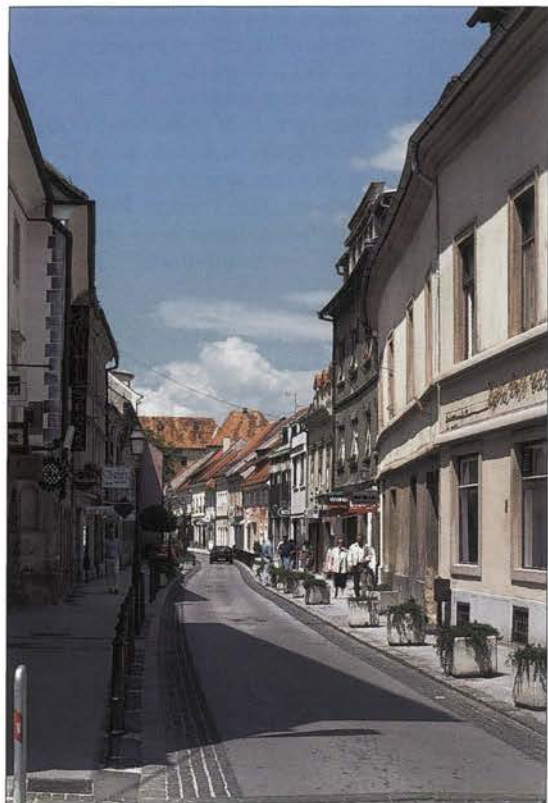
Nastanek mesta ali bolje njegove antične prednice Celeie je pogojevala predvsem izjemna strateška lega ob okljuku Savinje in Hudinje. Rimskega vojščaka, trgovca, obrt-

nika in kolona je sem že pred dvesto letoma pripeljala prometna žila, ki je povezovala rimski imperij z njegovimi vzhodnimi provinca, pot, ki je imela svoje izhodišče v Ogleju in je nato prek Emone in Atransa vodila na vzhod proti Colatiu, Flavii Solvi, Poetoviu in Sirmiumu oziroma na jug k Savi proti Nevidodunumu in Sisciji.

Srednjeveško Celje, ki je zraslo na tleh antične Celeie, je bilo sprva skromno. Če se opremo na vire, opazimo, da se prvič omenja, šele leta 1323 in sicer kot trg, ki ga je obvladoval v poznem 12. ali zgodnjem 13. stoletju sezidani vovbrški, pozneje celjski grad. Kakšna je bila tedanja naselbina, lahko le ugibamo, saj o tem nimamo ne materialnih ne drugih prič. Osrednja celjska stavba, župnijska cerkev sv. Danijela, po naši današnji vednosti ni mogla nastati pred začetkom 14. stoletja, čeprav ne kaže dvomiti, da je imela svojo prednico - že leta 1229 se namreč omenja celjski župnik, *Rubertus plebanus de Cilie*. Vprašanje o tedanji samostojnosti celjske fare je pri tem drugotnega pomena.

Pomen naselbine v okviru tedanje cerkvene organizacije je le eden od

pokazatelj, ki govori o njenem nekdanjem značaju in pomenu, vendar se kljub vsemu kaže, da je Celje doživelo svoj prvi razvojni vrhunec šele med 1350 in 1450. V tem času je dobilo vrsto ustanov, ki so konstituirale urbano aglomeracijo in obenem navzven poudarile svojo pomembnost v primeri s skromnejšimi trškimi naselbinami. Med takšna zunanja znamenja mesta sodijo poleg razvejane ulične mreže tudi rotovž, mestni špital in, če je le mogoče, tudi naselitev ka-

terega izmed beraških redov. Vse te je Celje takrat že premagalo, manjkalo je le še najbolj prepoznavno znamenje mesta pa je še vedno njegovo obzidje, simbol varnosti in zavetja, a tudi dejanske možnosti obrambe mestnega in po potrebi okoliškega prebivalstva pred različnimi nevarnostmi.

V poznosrednjeveškem Celju se je jedro naselbine že v 14. stoletju izoblikovalo ob lijaksto razširjeni osrednji tržni ulici, današnjem Glavnem trgu. Stavbe v tej ulici so se že od kraja delile na skromnejše meščanske, razvrščene ob južni strani in prostorsko zamejene z ozkimi uličicami oziroma prehodi med dvojicami hiš, in pa na gosposke stavbe na severni strani, rezervirani za plemstvo. Če so bile meščanske hiše v tej ulici, le dvo oz. triosne, enonadstropne, s poslovnimi prostori v pritličju, bivalnimi v nadstropju in pomožnimi gospodarskimi na koncu zaprtih notranjih dvorišč, so se gosposke stavbe na široko razlezle. Med njimi sta našla svoje mesto magistrat in orožarna Celjskih grofov. V naselju, ki je imelo znotraj pomerija že v 14. stoletju kar nekaj plemiških prebivališč v obliki stolpov in posebno, samo za Žide rezervirano ulico, se je zunaj strnjenege hišnega niza že leta 1310, ko je bila posvečena samostanska cerkev, znašel minoritski samostan, sredi 14. stoletja pa se omenja tudi špital, ustanova celjskega grofa Friderika I. Špital je bil sprva pri cerkvi sv. Duha zunaj naselbine, proti koncu 15. stoletja pa se je preselil v mesto, najprej v današnjo Gos-

posko ulico, že čez nekaj let pa na lokacijo nasproti župnijske cerkve blizu Vodnih vrat, kjer je stal vse do konca svojega obstoja.

Zunanji videz naselbine, do 2. polovice 15. stoletja zavarovane le z jarkom in palisadami, je v poznem srednjem veku poleg cerkvenih zvonikov in stolpov - dvorov, ki niso presegali višine dveh nadstropij, zaznamovala predvsem mogočna silhueta knežjega dvorca. Ta razkošna grajska stavba, v svoji prvotni obliki zgrajena v 2. polovici 14. stoletja in pozneje močno povečana, pa ni bila le nova prostorska dominantna, temveč hkrati tudi najbolj reprezentančna profana stavba v vzhodnem predalpskem prostoru. Celjani so k sodelovanju pri gradnji povabili ugledne stavbenike, kiparje in slikarje tistega časa, ki pa se niso omejili le na krašenje dvorca. Na sledove njihovega delovanja naletimo namreč tudi pri drugih celjskih stavbah, predvsem ustanovah, ki so jih Celjani donatorsko podpirali. Tako je npr. na fasadi hiše Glavni trg 9 naslikan sveti škof, avtor freske pa je po vsej verjetnosti isti kot avtor freske Križanja v Žički kartuziji, fresk v kapeli knežjega dvorca in poslikanega stropa v Marijini kapeli celjske opatijske cerkve: Friderik Beljaški. Že v 1. polovici 15. stoletja so Celju poleg umetniških osebnosti dajala pečat tudi sodobna humanistična prizadevanja Celjskih grofov. Arhitektura njihovega dvorca je sicer še globoko zasidrana v srednjeveškem stavbarskem izročilu, iz antične, bržčas iz stare Celeie izvirajoče skulpture

neke žene ali boginje, postavljene v obzidni niši pri grajskem vходу, pa veje duh novega, renesančnega časa.

Podoba srednjeveškega Celja ne bi bila popolna, če je ne bi dopolnili še z obzidjem, ki so ga meščani začeli zidati takoj po letu 1452, ko so dobili mestne privilegije. Obzidje je bilo mogočno, opremljeno z zidanimi obhodnimi hodniki in stolpi na vogalih, o njem pa je obiskovalec Celja Paolo Santonino že leta 1487 zapisal: "Mestni tloris je štirioglat, mestno obzidje je novo, širok in globok jarek ter okop in nasip povečujejo njegovo trdnost." Obzidje so v 16. stoletju še dodatno utrdili in okrepili z novimi stolpi, zunanji okvir mestne podobe pa je omejevalo vse do konca 18. stoletja. Takrat so ga večinoma porušili, Celje pa se je prek nekdanjih obrambnih jarkov začelo širiti navzven.

Ivan Stopar

136 km
42 A2
G2

Maribor

Marburch, Marchpurg, Marichburga

O mariborskem mestnem prostoru lahko domnevno govorimo že v 11. stoletju, čeprav se njegov grad prvič omenja šele leta 1164 in prazupna cerkev leta 1189. Na zgodnejši nastanek kraja nas navaja dejstvo, da se Bernard I. Spanheimski (1096-1147) že leta 1124 imenuje Mariborski in to po gradu, ki ga je postavil na začetku 12. stoletja na bližnji Piramidi kot osrednji grad Podravske marke. S tem je bil uresničen pogoj za nastanek in razvoj naselbine v njegovi bližini. Bernard, ki upravičeno nosi naziv Mariborski, je sočasno obnovil star rimski rečni prehod, skupaj s salzburškim nadškofom Konradom I. (1106-1147) ustano-

vil mariborsko prazupnijo in ob sedanjih Koroški cesti ustvaril naselbino z okoli 34 hišnimi parcelami, v katero je naselil potrebne roko-delce, ne da bi naselbini dal kak poseben pravni status. Naselbina je z načrtovano parcelacijo obstopila lijakasto razširjeno cesto, ki se je po potezi sedanje Židovske ulice nadaljevala proti vzhodu. S tem je bil ustvarjen zarodek poznejše ulične organizacije mesta. Severozahodno in severno od naselbine sta nastala kompleksa zahodnega dvora in župne cerkve, ki sta zavrila razvoj naselbine proti severu in jo usmerila proti vzhodu in severovzhodu.

13. stoletje je bilo za razvoj Maribora odločilno. Predvsem je kraj pred letom 1209 postal trg in pred letom 1254 mesto. Posebno časa kralja Otokarja II. Pržemislja kot deželnega kneza (1251-54 in 1260-76) je pripomogel k izrednemu razvoju mesta kot pomembnega (a edinega deželnoknežjega) dravskega mostišča na njegovi prodorni smeri proti Jadranu. Prav v 2. polovici 13. stoletja se je Maribor gradbeno tako uveljavil kot poznejše nikoli več. Takrat so zasnovali urbani scenarij za ves njegov nadaljnji srednjeveški in tudi novoveški razvoj do konca 18. stoletja, ko mu je bil leta 1782 odvzet status državno pomembne trdnjave in s tem dana možnost, da se osvobodijo svojega obzidnega oklepa. Predvsem je mesto med leti 1255-75 dobilo rombasto obzidje, ki je z okrog 500 m dolgimi stranicami

zamejilo 25 ha mestnega zemljišča. Sočasno sta nastala minoritski samostan in židovska naselbina, prezidali so župno cerkev, zrasla je vrsta meščanskih domov in nastali sta cerkvi sv. Ulrika v vzhodnem in kmalu nato Naše Ljube Gospe na Lebarjah v zahodnem primestju.

Ker je obzidje spremenilo dotednji prometni režim v mestu, se je začela oblikovati nova ulična mreža v njegovi vzhodni polovici. S tem se je ob okrnjeni vzporedniški prometni smeri močneje uveljavila poldnevniška, katere glavna nosilka je postala Gosposka ulica. Ta je vzdolž vzhodnega roba cerkvenega kompleksa povezala dotlej samostjna dela naselbine, ki se še v 1. polovici 13. stoletja pojavljata ločeno kot trg in vas ter s tem ustvarila enoten mestni organizem. Od ostalih ulic sta v prvem obdobju Minoritska in Gospejna igrali vlogo zahodne obzidne poti, Slovenska severne in Vetrinjska vzhodne. Že v 13. stoletju je nastala tudi južna obzidna stranica, saj so bili minoritski samostan, Žički dvor in židovska sinagoga očitno sezidani na njej.

Razvoj poldnevniških ulic je bil končna posledica dejstva, da se je z obzidjem spremenil prometni režim, ki ga prvotna trška naselbina, omejena na okolico Koroške ceste in zahodnega dela Glavnega trga, ni ovirala. Mestno obzidje je namreč zreduciralo vzporedniški promet na samo dve prometnici, ki sta se posluževali jugozahodnih Koroških in severovzhodnih Ulrikovih vrat. Njihova povezava z južnimi Dravskimi vrati je v okviru mesta ustvarila prometni režim, ki je razen uveljavitve Gosposke ulice zahteval tudi nastanek Dravske ulice kot neposredne povezave med Glavnim trgov in mostiščem. Za njen poznejši nastanek jasno govori spremna parcelacija, ki se vriva v tisto z južne tržne stranice. S tem ja Glavni trg postal prometno središče mesta, njegova vzhodna iztočnica (Židovska ulica) pa je kot prometnica zamrla. Glavna mestna vrata so bila do srede 16. stoletja jugozahodna Koroška, ko pa se je Graška cesta z Rošpoha preselila na Lajteršperk, pa so to postala severovzhodna Ulrikova vrata. Mestna vstopa nekdanjih, z

obzidjem prekinjenih prometnic, so označevala le še manjša zidna vrata: Judovska na koncu Židovske ulice in Pristaniška ali Napažalna na koncu Splavarske ulice. Z uveljavitvijo Gosposke ulice je Maribor dobil svojo glavno poldnevniško ulico, ki je prevzela promet z dravskega mostu proti vzhodu in od 2. polovice 16. stoletja naprej tudi proti severu. Da je nastala pozneje kot Glavni trg in Slovenska ulica, dokazuje njena parcelacija. Slovenska ulica, ki jo je na zahodu prekinilo obzidje, je ostala prometno živahna le v vzhodni polovici. Kot je v prvotni naselbini ob Dravi nastal trapezast Vojašniški trg, je v vaški naselbini ob Slovenski ulici nastal lijakast Grajski trg. Z njega se je že v času pred nastankom obzidja oddvojil zameetek sedanje Vetrinjske ulice, ki je služil za povezavo z Židovsko ulico še v njenem tranzitnem obdobju. S spreminjanjem prometnega režima se je spreminjala tudi zasedba mestnega zemljišča, katerega severozahodni del je ostajal ves čas redko poseljen.

Poleg Koroške ceste z Glavnim trgov in Slovenske ulice z Grajskim trgovom sta kot poslovni središči delovala še pristan (Lent) z Vojašniškim trgovom, ki je služil za dejavnosti, povezane z vodnim prometom, ter geto ob Židovski ulici kot središče trgovsko-denarnih poslov. Mesto, v katerem se prva meščanska hiša (pravzaprav dom) omenja že okoli leta 1222, je leta 1348 dobilo špital s cerkvico sv. Duha za 12 mestnih oskrbovancev.

V 14. stoletju je mesto izpopolnilo svoje obzidje ter dobilo poleg vrste svobodnih in meščanskih hiš židovsko sinagogo ter pri župni cerkvi mestni stolp (okoli leta 1330) in reprezentančen prezbiterij (okoli leta 1400). Zaradi požara leta 1362 se je mestna hiša s Koroške ceste 6 preselila na Glavni trg 4, požar leta 1450 je uničil deželnoknežji dvor ob Gospejni ulici, ki je bil odtlej napol opuščen, tisti iz leta 1468 pa je poškodoval upravno hišo, na vogalu Gosposke in Slovenske ulice, ki jo je po letu 1478 nadomestil sedanji mestni grad. Mesto je od leta 1437 naprej osrednjo skrb namenjalo svojim utrdbam, ki jih je po letu 1450 obnovilo v duhu srednjeveške obrambne

doktrine. To je leta 1481 zadoščalo za odbitje Madžarov, po letu 1522 pa se je izkazalo za zastarelo; takrat so se obnovili turški napadi, ki so dosegli vrhunec septembra 1532, ko je mesto preživelo veliko turško obleganje. Sledila je renesančna obnova njegovih utrd, ne pa toliko samega mesta, ki je od 2. polovice 15. stoletja polagoma nazadovalo ter 17. stoletje preživelo relativno zatišno.

Iz povedanega je razvidno, da moramo pri razvoju srednjeveškega Maribora razlikovati tri izhodišča in dve fazi v njegovem urbanem nastajanju.

Prvo izhodišče predstavlja zaselek, ki se je razvil pri prehodu čez reko ter izoblikoval trapezast tržni prostor (sedanji Vojašniški trg) ob tranzitni cesti, ki je potekala od brodišča (pozneje mostišča) preko

Lebarij v smeri Rošpoha in Kamnice. Ta zaselek je po tradiciji premogel Marijino cerkev, pri kateri je bil sredi 13. stoletja ustanovljen minoritski samostan, ki je postopoma zasedel večji del njegovega zemljišča.

Drugo izhodišče pomeni vaški zaselek, ki se je razvil ob cesti med Kamnico in Meljem, na območju sedanjega Grajskega trga in vzhodnega dela Slovenske ulice. Ta naselbina, ki se kot villa pojavlja še v 1. polovici 13. stoletja, je bila enako kot tista v Pristanu, po letu 1250 vključena v obzidano mesto.

Kot tretje izhodišče lahko imamo tržno naselbino (od okoli leta 1200 trško), ki je obstajala med prvo polovico 12. in sredino 13. stoletja z jedrom ob Koroški cesti in mejami vzdolž sedanjih Minoritske, Gospejne in Orožnove ulice, ob

južnem robu Slomškovega ter severnem in vzhodnem robu Rotovškega trga, po sredini sedanjega Glavnega trga ter po južnem robu dravske terase in severnem robu Vojašniškega trga. Locirana je bila torej med naselbino v Pristanu in zemljiščema mestnega dvora-gradu in župne cerkve ob cestišču, ki se je od tranzitne ceste odcepilo na današnjem Vodnikovem trgu ter teklo po sedanji Koroški cesti proti vzhodu in se onkraj naselbine razcepilo z enim krakom proti Melju in drugim proti Krčevini.

Kot fazo združevanja lahko razumemo pojav mestne naselbine v 3. četrtini 13. stoletja, ko je z obzidjem zajela rombast, 25 ha velik prostor. Tega danes omejujejo Vodnikov trg, Strossmayerjeva ulica, Gregorčičeva ulica, Trg generala Maistra in Trg svobode, Svetozarevska ulica ter obzidna pote-

za vzdolž Usnjarske in Vojašniške ulice ter Pristana.

V fazo izgradnje pa štejemo poznogotsko izpopolnitev z obzidjem uokvirjenega mesta, ki se je srpato ovilo okoli svojega osredja s pražupno cerkvijo in (prvotnim) mestnim gradom.

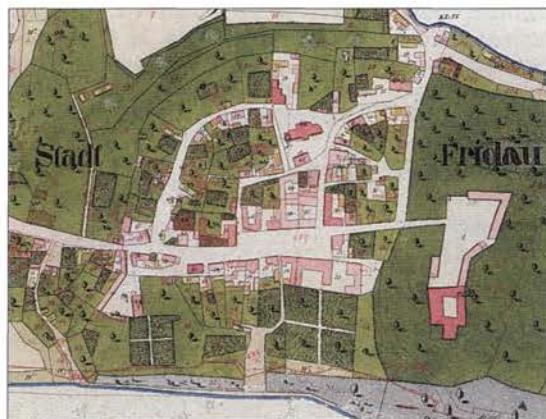
Jože Curk

Ormož

Fridau, Fridowe

Naselitvene korenine Ormoža segajo do poznobronaste dobe žarnih grobišč, ko je bila tu ena od največjih planih naselbin iz tega časa v vzhodnoalpskem prostoru. Naselbino so nato spet poselili Kelti v dobi latena, medtem ko se ji je rimska cesta izognila po obodu nasipa ter mimo Hardeka vodila proti Pušencem. Dobro utrjena lokacija je v zgodnjem srednjem veku gotovo privabila občasne prebivalce, za časa 300-letne madžarske zasedbe med leti okoli 900 in 1200 pa so se v njej nastanili stalni prebivalci, ki so ustanovili naselbino Holermus. Po priključitvi tega ozemlja k Štajerski je salzburški nadškof postal njegov fevdni senior, Ptujski gospodje pa posestniki, ki so kot njegovi fevdniki izoblikovali ormoško zemljiško gospodarstvo.

Lega Ormoža je bila in je še zmeraj izrazito strateška, saj je varovala prehod čez slovenjegoriški greben, ki tu prekinja obdravsko ravnico in na katerem se je od Ogr-

ske ceste ločila cesta preko Drave v Vratno in naprej na Hrvaško. Ovalen areal bronastodobne naselbine, velike približno 400 x 380 m, obdan z nasipom in jarkom, je bil dovolj prostoren, da sta v njem našla prostor vas Holermus in stolpasti grad Friedau. Ko so v 2. polovici 13. stoletja cesto, ki je bila že od antike dalje speljana okoli naselbine, preusmerili skoz njo, so morali že upoštevati dejstvo, da je njen vzhodni del zasedal grajski kompleks. Zato se mu je cesta pravokotno izognila proti severu, s čemer je ločila grajsko območje od vaškega. Ormož, ki se še leta 1273 šteje kot vas ter leta 1293, zagotovo pa leta 1320 kot trg, je leta 1331 postal mesto, s tem da so dobili njegovi prebivalci ptujске meščanske pravice. Stolpastemu gradu iz srede 13. stoletja se je po letu 1279 pridružila ločeno stoječa stanovanjska "hiša", ki tvori osnovo sedanjega kljukastega južnega grajskega krila. Kot rezidenčni grad Ptujskih gospodov je dobil ime Friedau, ki ga je leta 1331 prenesel na novo ustanovljeno mestno naselbino.

Urbano zasnovano mesta je seveda narekoval ovalni tloris bronastodobne naselbine. Cesta, ki se je vzpela iz doline Lešnice skozi Ptujsko ali Zgornja vrata v mesto, ga je prečkala skoraj v ravni črti, oblikujoč v sredini pravokoten trg, ter se pred grajskim kompleksom obrnila ostro proti severu, prečkala severovzhodna Ogrska ali Spodnja vrata in se onkraj njih spojila s cesto proti vzhodu. Tranzitna cesta je torej mesto razdelila v dve neenaki polovici. Južno, manjšo je se-

stavljala neprekinjena vrsta hiš, v katero je bil od okoli leta 1500 vključen frančiškanski samostan in od okoli leta 1570 rotovž, severno pa so členile tri zavite ulice, ki so se pri cerkvenem kompleksu spajale in skupaj vodile skozi Ogrska vrata iz mesta. Med njimi se je prepletalo nekaj manjših uličnih povezav, tako da je mesto leta 1801 poimensko premoglo 13 ulic. Franciscejska katastrska karta iz leta 1825 nam nazorno kaže urbano in komunalno stanje mesta, ki se od poznega srednjega veka naprej ni bistveno spremenilo. Medtem ko je bila južna mestna polovica skoraj strnjeno pozidana, je bila severna strnjeno pozidana le na južni (tržni) strani, vse drugo

pa je zasedala nepovezana gradnja, prekinjena z uličicami, vrtovi in sadovnjaki. Bronastodobni ovalni nasip in na njem postavljeno mestno obzidje je prekinjala le skozi mesto speljana tranzitna cesta, katere prehode so ščitila trojna stolpasta mestna vrata. Pred zahodnimi vrati se je razvilo Ptujsko predmestje, pred severovzhodnimi manjše Ogrsko, vzhodna vrata pa so vodila naravnost h grajskemu kompleksu. Pod mestom se je na bregu Drave razvil Lent, kraj starega rečnega pristanišča in broda, ki je povezoval Ormož s Hrvaško.

Jože Curk

136 km
72 A3
H2-3

Ptuj

Petau, Petovie, Petowi

Tlorisna podoba srednjeveškega Ptuja se ni bistveno razlikovala od podobe njegovega sedanjega mestnega jedra. Mesto, locirano pod grajskim gričem, je zasedalo zemljišče, ki se je proti jugu spuščalo k Dravi, na vzhodu pa širilo najprej do prvega rokava (sedanje Krempljeve ulice) in od srede 13. stoletja do drugega rokava Grajene (onkraj sedanje Vodnikove ulice). Z Grajskim gričem, Grajeno in Dravo je bilo mestno zemljišče dovolj določno opredeljeno, da je omogočilo nastanek in razvoj zaključene trikotne naselbine, katere obzidje jo je oblikovno konzerviralo in s tem tlorisno nepokvarjeno ohranilo do danes.

Razvoj Ptuja je od vsega začetka pogojevalo rečno mostišče, ki se je lokacijsko vezalo na antično, vendar se je polagoma premikalo zaradi postopnega spreminjanja rečne struge proti mestu do lokacije zahodno od dominikanskega pomola, kjer se zadnjič omenja leta 1331. Srednjeveška naselbina, ki se je razvila po umiku Madžarov za časa vladavine nadškofov Frideri-

ka I. in Hartvika (958-991-1023) vzhodno od mostišča, se je nasproti njemu zavarovala z obrambnim nasipom, segajočim od zahodnega parobka grajskega griča, mimo sedanjega Malega gradu do Drave, ki je takrat tekla nekoliko južneje kot danes. Stanje se je spremenilo šele po sklenitvi miru z Madžari leta 1131. Naselbina si je s tem mirom pridobila tolikšno veljavo, da se je tranzitni promet z obvoznice po Raičevi ulici preusmeril skoz njo po sedanji Prešernovi ulici. S tem je njena dotlej lokalna ulica postala del tranzitne ceste, potekajoče od mostišča na Dravi do mostiča na Grajeni, onkraj katerega se je razcepila z enim krakom po sedanji Lackovi ulici proti Spuhlji, z drugim po sedanji Miklošičevi ulici proti Rogoznici. Mimo tega, da je nasip varoval naselbino z zahodne strani, jo je čuval tudi na vzhodni, kjer je potekal od vzhodnega parobka grajskega griča mimo cerkvenega platoja in vzdolž Grajene (sedaj Krempljeve ulice) do njenega takratnega izliva v Dravo (nekje v sedanjem mestnem parku). Z drugih dveh strani je bila naselbina naravno zavarovana, na severni z utrjenim grajskim gričem (prvotnim gradom in 12 stražarnicami), na južni z Dravo. Taka, urbano in obrambno idealno zasnovana naselbina je doživela manj idealno spremembo z dograditvijo mestnega obzidja sredi 13. stoletja. Z njim se je areal naselbine povečal za dobro polovico, obseg pa podvojil, saj je na zahodu zajel pomol z dominikanskim samostanom, na vzhodu ravnic med starim in novim rokavom Grajene ter na jugu naplavino Dra-

ve v približnem obsegu sedanjega mestnega parka, ki jo je mesto uporabilo za svoje pristanišče. Vzhodni potek obzidja, ki so ga čvrstili štirje stolpi: Župnijski, oba prednika poznejših renesančnih bastij in Dravski, je povzročil nastanek mestne četrti vzhodno od Miklošičeve ulice, Mestnega trga in Krempljeve ulice, ki sta jo sklenila starejši Spodnji dvor in mlajši minoritski samostan, ležeča na jugovzhodnem koncu mesta. Poševni spoj južnega krila tega dela obzidja z dravsko črto je narekoval utrdbeno-tehnični vidik, saj bi vsaka drugačna oblika njegovega zaključka ogrožala obrambno sposobnost tega dela mesta.

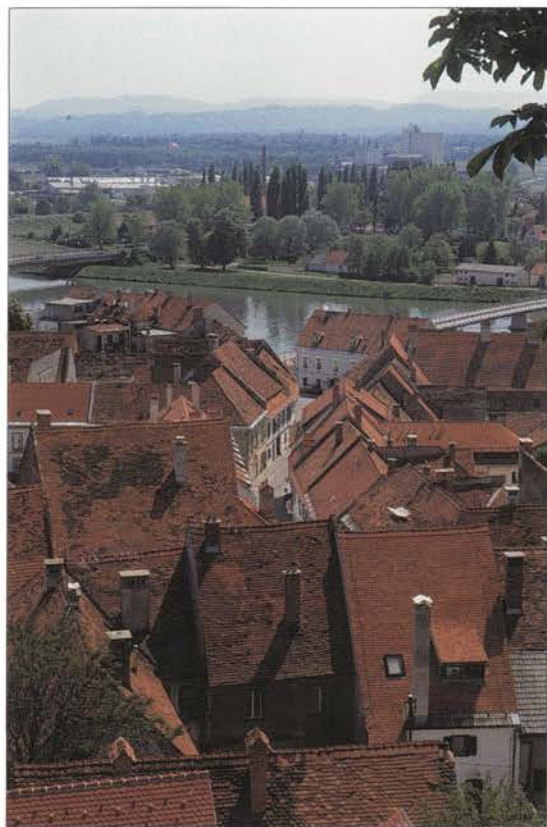
Bolj problematična je bila vključitev dominikanske ploščadi v mestni obrambni sistem. Nova obrambna črta, ki se je začela pri Starem stolpu na grajskem griču in je v loku zajela samostanski kompleks, ga je na zahodni strani prostorsko in tudi funkcionalno omejila, zato pa je z eskarpasto grajenim obzidjem na južni povezala z Malim gradom. Medtem ko so za staro naselbino zadostovala vrata na obeh koncih tranzitne ceste, je bilo pri novi naselbini potrebnih petero vrat. Od starih vrat so ostala in situ le "dravska" ali "vodna" zahodno od Malega gradu, zadnjič omenjena leta 1311, ki so se jim pridružila kot stranska še tista v smeri Raičeve ulice za povezavo z Vurberško cesto. Na vzhodni strani mesta je nastalo troje novih vrat: Ogrska so se premaknila z Mestnega trga na konec Lackove ulice, v podaljšku Miklošičeve ulice so nastala Pivska (pozneje imenovana Špe-

harska ali Nova) vrata in tik ob Dravi Pristaniška vrata, ki so vodila iz mesta v pristanišče. Rečna stran mesta, ki ni bila obzidana kot v Mariboru, je bila po vsej dolžini utrjena s pilotasto ograjo, grajski grič pa so čuvala grajske utrdbe. Te so bile do 16. stoletja z mestne strani slabo dostopne, saj je na grič vodila le sedanja Grajska ulica, ki je meščanom omogočala dostop do njihovega stražnega stolpa sv. Pankracija na vzhodnem grebenu griča.

Glede temeljne prometne organizacije mesta je treba omeniti, da je bila ta do srede 14. stoletja idealna. Tranzitna cesta je z mostišča tekla pod dominikansko ploščadjo in se pred Malim gradom povzpela skozi mestna vrata na nivo mestne tržne ulice. Po veliki poplavi spomladi 1348, ki je uničila staro mostišče, pa so postavili nov most v središču urbano že urejenega mesta, kar je bilo prometno manj ugodno, a je mestu zagotavljalo večjo varnost. Zaradi njegove lokacije (katere vzrok je bil tudi večji otok sredi reke) so morali tranzitni promet večinoma speljati po razmeroma ozki Dravski ulici do Minoritskega trga ter nato po Krempljevi in Lackovi ulici do Ogrskih vrat ali pa po Miklošičevi ulici do Pivskih vrat. Zaradi spremembe prometnih smeri je mestni predel zahodno od Cankarjeve ulice poslovno polagoma zamrl, vzhodni del, priključen k mestu šele približno sto let prej, pa se je začel vse intenzivneje razvijati.

Za srednjeveško sestavo Ptuja sta bila temeljnega pomena njegova

osrednja objekta, grad in pražupna cerkev. Medtem ko grad, ki stoji na griču nad mestom, za njegov urbani razvoj ni bil neposredno pomemben, pa to za cerkev ne velja. Ta je zrasla na konglomeratnem pomolu, pod katerim se je spuščala najprej lokalna, pozneje tranzitna cesta po sedanji Murkovi ulici v dolino Grajene. Cerkev, obnovljena po koncu madžarske okupacije okoli leta 970, je prvih 150 let preživljala enako negotovo usodo kot naselbina, kljub temu pa se je ohranil v severni steni sedanje srednje ladje ostanek njene prednice iz 11. stoletja. Ta stena je pomembna, ker je narekovala dolžino Konradove, sicer precej širše kornozvonične cerkve iz okoli leta 1130. Vse kaže, da je postala cerkev takoj po obnovitvi župnije njen sedež, opremljen s pokopališčem, krstilnico in župniščem, ki je zasedlo lokacijo nekdanjega svobodnega dvora severno od nje. Ko so tranzitno cesto speljali skozi naselbino, se je njena lokalna prometnica spremenila v tržno ulico. Ta preusmeritev ceste, ki se je zgodila po letu 1130, še ni načela cerkvenega areala, ki je segal od grajskega pobočja do sedanje Murko-

ve ulice in s te strani zaključeval naselbino. Šele v 13. stoletju, ko se je močnejše povečal promet in se je mesto obdalo z obzidjem, je prišlo do preboja cerkvenega areala in nastanka Slomškove ulice kot bližnjice do Pivskih vrat. S tem se je prometno vozlišče prestavilo na podaljšek tržne ulice in se razširilo v lijakast (trikoten) Slovenski trg, cerkveni areal pa se je razpolovil, saj se je med župnišče in cerkev vrnila tranzitna cesta. Stara krstna kapela, ki je stala pred zahodno fasado cerkve, se je znašla na čelni strani novega trga, zato so jo takrat nadomestili z mestnim stolpom, ki pa je v spomin na krstilnico ohranil kapelo Janeza Krstnika v pritličju. Stanje cerkvenega kompleksa se po opisani spremembi ni več spreminjalo, saj sta cerkev in župnišče še danes ločena, kar še vedno ovira njuno nemoteno funkcijsko povezavo.

Z razvojem naselbine se je širil tudi njen ulični sistem. Njegovo os je predstavljala cesta, ki je vodila z mostišča skozi naselbino proti vzhodu in severovzhodu. Gre za današnji Prešernovo in Murkovo ulico ter za njen, danes manjkajoči del med mostiščem in Malim gradom, ki je vodil skozi predmestje, leta 1291 označeno kot *vicus cerdonum*. V jedru naselbine, to je med Malim gradom in cerkvenim pomolom, se je cesta postopoma lijakasto širila, vendar je svoj lijakasti tržni zaključek (današnji Slovenski trg) dobila šele ob preboju cerkvenega areala po sredini 13. stoletja. Iz nje je pognal rebrast sistem ulic, ki so se kot tipalke širile predvsem navzdol proti reki, medtem ko so se proti grajskemu griču razvili le kratke medhišne zagate za dostop do dvorišč v ozadju. Teh danes ni več, izginile so, ko so se hišne osi večinoma že v 16. stoletju obrnile. Izjema je bila le dvo-kraka Grajska ulica, ki je vodila do mestnega stražnega stolpa na vzhodnem grebenu grajskega griča, medtem ko je Viktorinova ulica nekoliko mlajša. Ulice, ki so se razvijale proti jugu (današnje Cаfova, Cankarjeva, Jadranska, Ozka in Aškerčeva), so dosegle na začetku 14. stoletja Dravsko ulico, na vogalu katere je bil že leta 1315 ustanovljen meščanski špital. Ko so sredi 14. stoletja predstavili most v mesto, so zadeli ob ta že urejen

ulični sistem, zato so lahko uredili samo še mostišče na nekdanjem Hrvatskem trgu, promet pa morali speljati po dveh možnih variantah: po slabši, strmi, a širši Cankarjevi ulici ali po boljši, položni, vendar ožji Dravski ulici (z eventualnim obvozom po Vošnjakovi). Osrednji del mesta sta že takrat, enako kot danes, prečkali kratki uličici s trgoma (Cvetkovim in Vrazovim), ki so ju uporabljali kot sekundarni tržnici za poslovne potrebe mesta.

Po sredini 13. stoletja priključen vzhodni del mesta se s starim jedrom ni nikoli tesneje povezal, kar je zaznati še danes. Njegov ulični sistem je ostal skromen, saj je razen tranzitne Lackove ulice in prečne, speljane po strugi predstavljene Grajene (sedanjih Miklošičeve in Krempljeve ulice), ustvaril le dvoje zagat ter Zelenikovo in Vodnikovo ulico vzdolž obzidja.

Kot sta zahodni konec mesta zasedala dominikanski samostan in Zgornji svobodni dvor (Mali grad), sta na jugovzhodni strani stala minoritski samostan in Spodnji svobodni dvor (sedanja stavba sodiš-

ča), v mestnem osredju pa je dominiral velik, čeprav razpolovljen župnijski kompleks, ki je segal od pobočja grajskega griča do Slovenskega trga in Murkove ulice. Imena ulic, ki se pojavljajo od konca 13. stoletja naprej, dokazujejo, da je bilo mesto v 14. stoletju že zaključen urban organizem, ki se v naslednjih stoletjih ni več širil, ampak samo dopolnjeval in gradbeno prilagajal stilnim spremembam časa. Do 14. stoletja so se razvile tudi vse predmestne četrti s svojimi uličnimi podsistemi, nastala pa so tudi primestja, med katerimi je bila najpomembnejša Kaniža z romansko-gotsko cerkvijo sv. Ožbolta in osrednjim ptujskim sejmiščem.

Temeljno sestavino naselbine je seveda predstavljala meščanska arhitektura z množico privatnih ter nekaj javnih in fevdalnih stavb. Ta je po dograditvi obzidja dobila približno obliko trikotnika s temeljno stranico ob Dravi ter stranskima na grajskem griču in ob Grajeni. Rečna stran mesta je bila, ker je v nasprotju z drugimi pribrežnimi mesti (Brežic, Celja, Maribora in Ormoža) segala prav do reke, utrjena le s pilotasto ograjo, kar je omogočalo prelivanje vode ob pogostih poplavih, česar kompaktno obzidje ne bi preneslo. S pozidavo gradu, župne cerkve, obeh samostanov in mestnega obzidja so bili postavljeni tisti pomensko odločujoči kompozicijski mejniki, med katerimi se je lahko razvila meščanska naselbina ter do konca 15. stoletja ustvarila vzgled komunalni organizem, na katerega funkcionalno usposobljenost je moteče vplival le neprilagojen tranzitni promet, ki ga je povzročil napačno lociran most iz srede 14. stoletja.

Vizualno podobo mesta ob koncu srednjega veka si lahko celovito predstavljamo le, če upoštevamo tudi oblikovanost zemljišča, na katerem mesto stoji. Enako kot danes je predstavljal na aluvialni naplavini spodnje terase stoječi minoritski samostan mejno točko, od katere so se širile meščanske pritlične pa tudi nadstropne hiše proti župni cerkvi in Zgornjem dvoru, ki stojita na zgornji, okoli deset metrov višje ležeči terasi. Meščanske, večinoma lesene domove iz 12. in 13. stoletja so v 14. in 15.

stoletju zamenjale zidane hiše, pokrite s strmimi skodlastimi pa tudi slamnatimi strehami, medtem ko so njihova gospodarska poslopja ostajala še naprej lesena, saj je postalo zidarstvo šele v 14. stoletju sestavni del meščanske kulture. Hiše, ki se večinoma niso stikale, so bile čelno obrnjene na ulice ter zaradi ozkih parcel pretežno dvo in tri-osne. Njihova notranja razporeditev je bila preprosta: v pritličju so imele veže in poslovne prostore, v nadstropjih bivalne. Etaže so delili leseni stropi, povezovale pa preproste enoramne stopnice. Kuhinje in sanitarije so bile v dvorišnih traktih, kjer so bili tudi drugi pomožni hišni prostori, na koncih parcel pa so praviloma stala pretežno lesena gospodarska poslopja. Nad strehami meščanskih hiš, ki so stopničasto rasle od rečnega brega do strmin grajskega griča, kjer je razstočo arhitekturo za-

ključeval grajski kompleks, so se dvigali cerkveni zvoniki, ki so poživljali gradbeno podobo takratne ptujske romansko-gotske naselbine kot tipične predstavnice bogatega, vendar manjšega srednjeveškega mesta, ki je leta 1513 štelo s svobodnimi hišami vred okoli 210 hiš in 1700 prebivalcev.

Jože Curk

Slovenj Gradec

Windeschgraetz, Windiskin Graez

Slovenj Gradec ima posredno antično naselitveno tradicijo, saj je zahodno od njega, pri Starem trgu, na robu Mislinjske doline pod grajskim gričem stala rimska poštna postaja Colatio. Slovenci so na grajskem griču ustvarili gradišče, grofje Ažvini iz stranske veje Breže-Selških pa grad, ki se je leta 1091 imenoval Grez. Prvotna naselbina se je razvila pod grajskim gričem in se leta 1274 omenja kot trg, leta 1324 pa kot Stari trg. Šlo je za sejmsko naselbino s sedežem deželne mitnice, vendar po prevladi mislinjske ceste nad hotuljsko brez večjih razvojnih možnosti. Zato je grof Henrik IV. Andeški (1204-1228) po letu 1211 ob tej cesti ustanovil novo naselbino (na zeleni trati), postavljeno sredi doline na rahli vzpetini, oblitni z Mi-

slinjo, Homšnico in Suhodolnico, kjer se je planirana zasnova lahko svobodno razmahnila, medtem ko je cestno cepišče proti Mežiški dolini ostalo zunaj nje. Novo nastala naselbina je izoblikovala cestni trg (leta 1382 der Platz), ki se na obeh koncih lečasto zožuje. Prvotno ga je obdajalo okoli 54 parcel, ki so bile globoke po 60-70 m. Pred cerkvijo, zgrajeno okoli leta 1235, je bila gosposka gmajna, na kateri je sredi 13. stoletja stala kovnica denarja, nato pa je nastal prečni trg, ki je od leta 1454 služil letnemu sejmu na proščenski dan sv. Elizabete Turingijske. Naselbina je izoblikovala pet prečnih ulic, od katerih sta skrajna para povezovala obe gospodarski ulici, ki sta se razvili za glavnima parcelnima vrstama. Potem ko je naselbina po letu 1228 postala trg in okoli leta 1267 mesto, je dobila svojo samoupravo in sodstvo ter prve tuje priseljence, Lombarde in Žide. V zadnji tretjini 13. stoletja je mesto dobilo obzidje, pred letom 1350 je na jugovzhodnem mestnem vogalu nastal Windischgraetzov stolp, ki je leta 1381 prešel v posest Trap-pov, leta 1404 se omenjajo Spodnja mestna vrata, leta 1419 sirotišnica s špitalom, ob katerem je bila med leti 1424-47-94 postopoma zgrajena cerkev, leta 1463 Zgornja mestna vrata in leta 1471 Schult-hauzingerjev stolp, stoječ sredi zahodne mestne stranice. Leta 1471 so mesto oplenili Turki, med leti 1488-1489 pa zasedli Madžari, ki so uničili grad nad Starim trgom. Leta 1493 so Schulthauzingerjev stolp prezidali v mestni grad, ki je postal središče slovenjegraškega zemljiškega gospodarstva. Leta 1500 se omenja mestni jarek, ki je bil po nalogu kralja Friderika IV. izkopan leta 1448 na izpostavljenih obrambnih straneh. Zaradi požarov, prva znana sta bila že pred leti 1454 in 1509, in pretežno lesenih, s slamo kritih meščanskih hiš, današnje mesto nima več srednjeveškega hišnega fonda, zato pa je ohranilo prvotno urbano zasnovo iz 13. stoletja skoraj neokrnjeno.

To zasnovo nam še vedno dokumentirajo ohranjeni ostanki obzidja, ki je zapiralo mestni areal trapezaste oblike z daljšo stranico proti severu, z glavnimi vrati sredi severne in južne ter stranskimi sredi zahodne stranice, z jarki ob treh

stranicah (razen zahodni) ter z nekaj stolpi, deloma mestnimi deloma fevdalnimi. Strukturna sestava mestnega organizma dokazuje, da je prišlo pri zahodni stranici do sprememb, verjetno ob koncu 15. stoletja, ko so Schulthauzingerjev stolp prezidali v mestni grad. Takrat so mestni areal od tam razširili do Suhodolnice ter tako vanj vključili poleg novo nastalega gradu tudi njegov velik vrtni nasad, ki je dobil lastno obzidje, priključeno k mestnem obzidju.

Srednjeveški Slovenj Gradec je bil urejen po določenem urbanem redu, po katerem je jugovzhodna mestna četrt služila zlasti cerkvenim in socialnim potrebam, severovzhodna obrtnim dejavnostim, zemljišče ob zahodnem obzidju je pripadalo povečini mestnemu gradu, parcele v osredju mesta (okoli trga) pa so zasedali meščani. V 16.

stoletju, ki mesta kot utrdbe ni vključilo v deželni obrambni sistem, se je Slovenj Gradec počasi razvijal; na začetku 17. stoletja je štel sicer 94 hiš, vendar od tega kar 64 lesenih in kritih s slamo, zato ni premožgel več kot okoli 500 prebivalcev, med njimi kakih 55 meščanskih družin.

Jože Curk

180 km
67 B3
G3

Slovenska Bistrica

Fuhstriz, Feustritz

Slovenska Bistrica je nastala iz štirih topografskih jeder, od katerih tri ležijo južno od reke Bistrice (vas Gradišče, upravni dvor-grad Bistrica in med njima ležeča tržna naselbina), ena pa severno od nje (cerkveni kompleks). Franciscejska katastrska karta iz leta 1824 nam tako sestavo mesta še razločno kaže. Gradišče, ki je dobilo ime po bližnjih rimskih razvalinah, je bilo ovalna protimadžarska obrambna vas s 17 kmetijami in osrednjim vaškim prostorom; nastala je med starejšo rimsko cesto Celje-Ptuj in mlajšo srednjeveško cesto Konjice-Maribor. Ta se je vasi v rahlem loku izognila, kar dokazuje, da je mlajša od nje. Na splošno smemo datirati vas v pomadžarski čas ob koncu 10. stoletja, cesto pa na začetek 12. sto-

letja, ko so Spanheimi s poroko Engelberta I. s Hedviko Eppensteinsko okoli leta 1065 in zmago Bernarda I. nad Ažvini okoli leta 1105 dobili Podravinje ter ga vzdolž vzhodnega obrobja Pohorja povezali z Mariborom. V čas Bernarda I. (-1147) sodi tudi nastanek dvora kot upravnega središča "županije Pohorje", ki so ga poimenovali po mimotekoči reki Bistrici. Tranzitna cesta, upravni dvor in rečni prehod ter stičišče tovarne poti iz Zgornjega Podravinja s cesto, ki je vodila preko Spodnje nove vasi in Pragerskega na Ptuj, so povzročili nastanek tržne naselbine z okoli 30 parcelami, ki so zasedle prostor med takrat razširjeno tranzitno cesto in dvorom na zahodni ter med Gradiščem in reko Bistrico na vzhodni strani ceste, Gradišča z njegovo koncentrično parcelacijo pa se niso dotaknile. Naselbina je leta 1227 dobila trške pravice (leta 1240 se omenja sodnik) in približno takrat tudi cerkev sv. Jerneja, ki je našla mesto na rahli vzpetini severno od reke ter postala kmalu sedež vikariata in pred letom 1442 vikariatne župnije.

Morda že okoli leta 1297, zagotovo pa okoli leta 1310 je Bistrica postala mesto. K temu so ji pripomogli takratni upravniki Tirolsko-goriški grofje, ki so se želeli močnejše zasedrati na tej prometno pomembni lokaciji, a so jo morali že leta 1311 prepustiti Habsburžanom kot deželnim knezom. Meščani in novi mestni gospod so nato poskrbeli za gradnjo obzidja, ki ga je Bistrica dobila v naslednjih letih, s čimer je bil izpolnjen eden od pogojev za

njen mestni obstoj. Drugi, pravni pogoj je bil izpolnjen, ko je mesto leta 1339 dobilo pravice drugih deželnoknežjih mest, leta 1360 enakih kot Radgona.

Obzidje romboidne oblike je bilo speljano tako, da je vključevalo tudi deželnoknežji upravni dvor, ki je bil postopoma predelan v grad. Nastanek obzidja je vplival na spremembo lokalnega prometnega režima, čeprav je mestu puščal kar štiri prehode: oba glavna v smeri tranzitne ceste ter stranska v smerih Zgornje Bistrice in Črešnjevca. Talno organizacijo mesta je narekovala osnovna prometna mreža, ki je vzdolž tranzitne ceste ustvarila dva, pred stranskimi vrati po po en manjši tržni prostor. Ob koncu srednjega veka sta že obstajali obe predmestji; severno je izoblikovalo pravokoten tržni prostor, južno pa občestno počivališče za voznike in tovarnike.

V 14. in 15. stoletju se omenjajo mnoge podrobnosti v mestu, med njimi Messenbergov stolp, Marijina cerkev, Anina kapela, špital z Duhovo cerkvijo, magistrat, mitnica itd., pa tudi nesreče, ki so prizadele mesto: vojne v letih 1446, 1469 in 1489 ter požari v letih 1446, 1486, 1509 in 1532. Zaradi naraščajoče turške nevarnosti so mesto in grad, ki je bil vključen v severozahodni mestni vogal, v 3. četrtini 16. stoletja utrdili ter za to porabili preko 6000 goldinarjev deželnega denarja. Obnovili so vse štiri velike vogalne stolpe, obzidje, vrata, jarek in učvrstili grad, ki je leta 1587 prešel v dominikalno posest. 17. in 18. stoletje sta bili razvojno stagnantni, zato francijska katastrska karta iz leta 1824 še vedno nazorno kaže srednjeveško urbano zasnovo mesta.

Šlo je za naselbino rombastega tlorisa, ki se leta 1565 prvič omenja

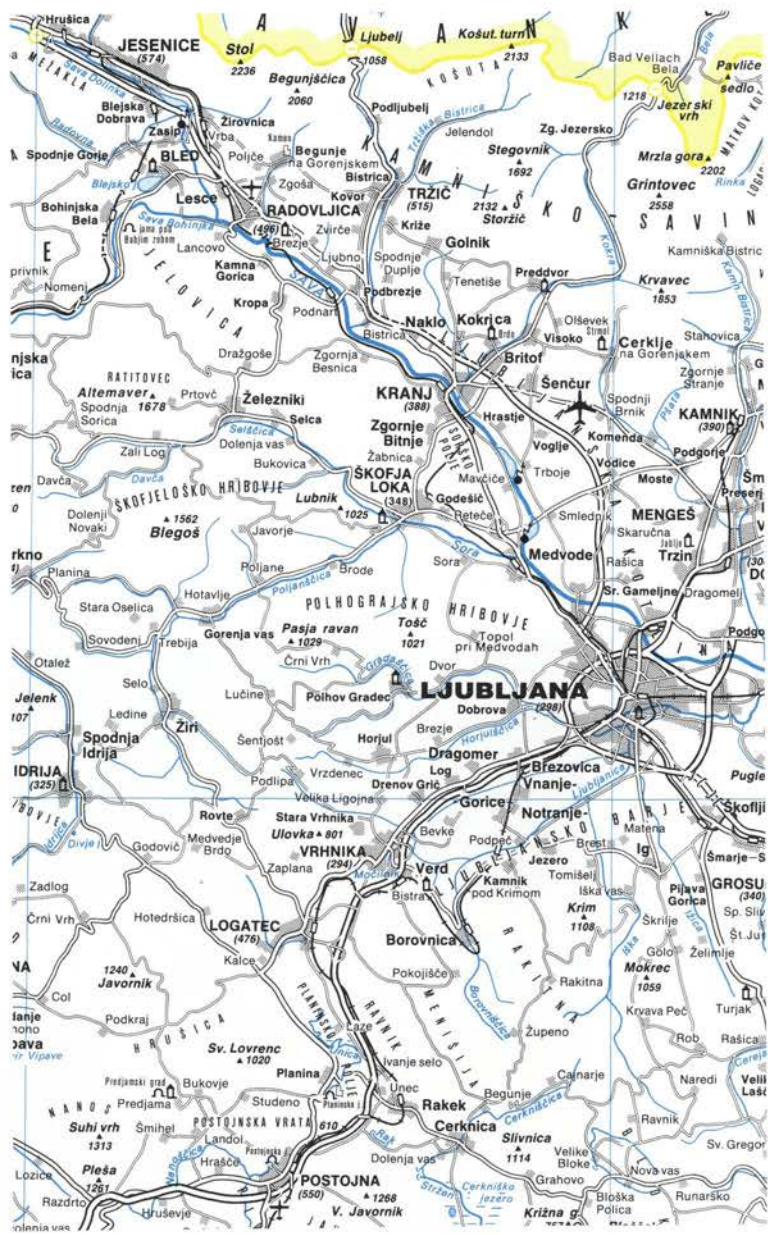
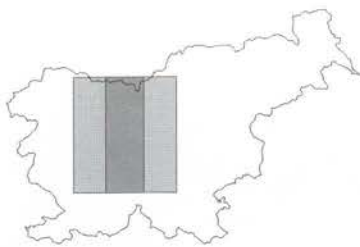
kot Slovenska Bistrica. Transitna cesta, ki je tekla po sredini mestnega jedra, je v njem izoblikovala trapezast trg z lijakastim zaključkom. Z njega sta se odcepili cesti proti vzhodu in zahodu, obe sta izoblikovali manjša tržna prostora, preden sta skozi stranska mestna vrata zapustili mesto. Zahodno polovico mesta je prečkala ozka ulica, ki je vzdolž grajskega areala povezovala osrednji tržni prostor s tistim pred zahodnimi vrati. Južno četrt vzhodne mestne polovice je členil sistem dveh ulic, ki je povezoval osrednji tržni prostor in vzhodno cesto s trgom sredi Gradišča ter jugovzhodnim mestnim vogalnim stolpom; severno četrt iste polovice pa ulica, ki je z vzhodne ceste vodila k severni obzidni

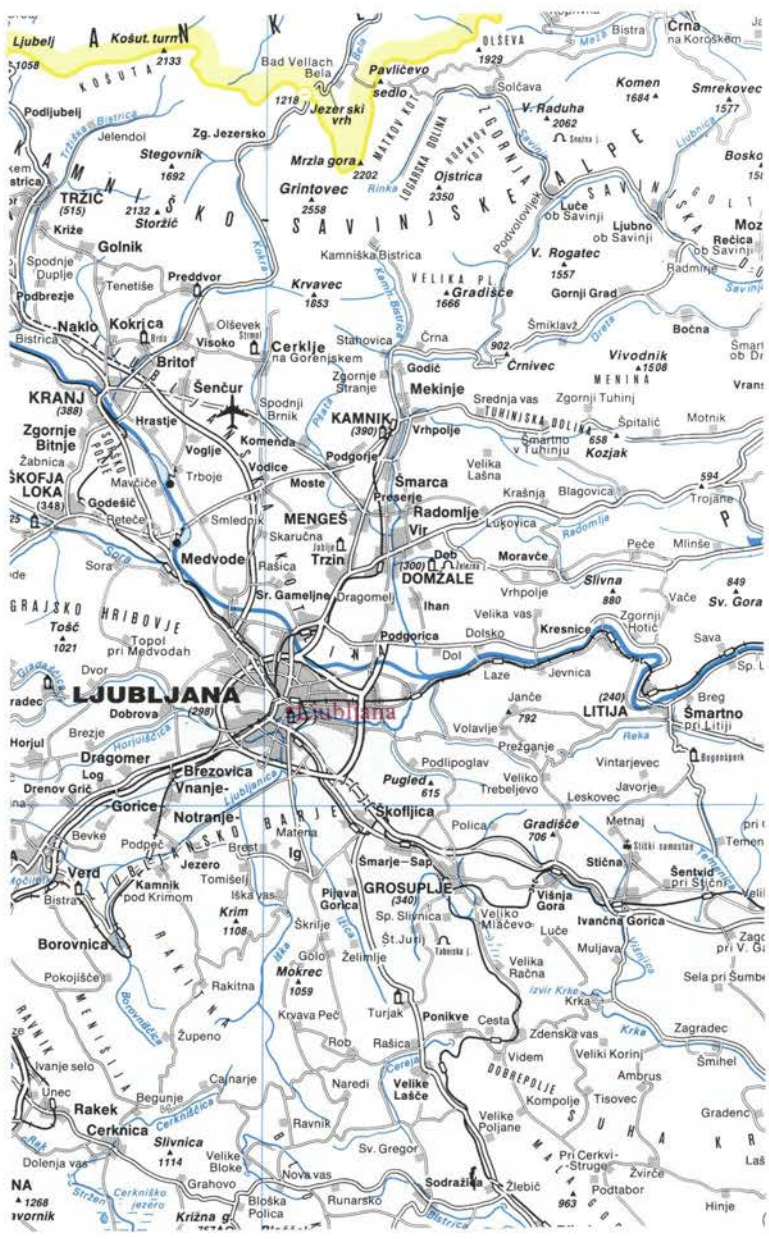
stranici. Osrednji tržni prostor je obstopalo 9 hiš na zahodni in 14 hiš z rotovžem na vzhodni strani, zaključevala pa mestna cerkev Žalostne Matere Božje iz 14. stoletja. Cesto s tržnega prostora proti zahodu je obdajalo 21 hiš, ulico vzdolž grajskega obzidja pa 4. V vzhodni polovici mesta je štela južna četrt 14, severna pa 8 hiš. Iz navedenega izhaja, da je mesto na začetku novega veka štelu okoli 70 hiš in nekaj koč z okoli 500 prebivalci.

Jože Curk

se je Ljubljana kot mesto postopno razvijala iz skromnih, verjetno ribiških zaselkov ob vznožju grajskega hriba s spanheimskim gradom, prvič izpričanim leta 1256 - *Laybach, castrum capitalis*, zamejeval pa jo je desni breg reke Ljubljanice. Ob tem pa ne kaže prezreti vsaj dveh okoliščin. Prva se nanaša na ime Stari trg, ki se prvič omenja leta 1327 (*in der alten Marcht*) in zanseljivo priča o lokaciji stare sejsmske naselbine; druga je vedenje, da je bil Šempeter sedež prafare in da potemtakem tamkajšnja sprva še lastniška cerkev pač ni stala v praznem prostoru. Temu ne nasprotujejo novejša spoznanja zgodovinarjev, da se je srednjeveška Ljubljana razvila iz treh samostjnih, že omenjenih zaselkov, starejšega Starega trga in

Mesta ter mlajšega Novega trga, ki ga kot takega označuje že njegovo ime. Ob tem je mogoče zatrdno reči le še to, da je bila tudi romanska cerkev sv. Nikolaja na desnem bregu Ljubljanice (leta 1260 se omenja prvi ljubljanski župnik *Ludweig pharrer zu Laybach*, dve leti pozneje pa tudi cerkev *ecclesia sancti Nicolai*) del prvotnega Mesta.

Ljubljana se prvič omenja leta 1144 kot *Laybach* in dve leti pozneje s svojim slovenskim imenom *Luwigana*, ok. leta 1220 pa srečamo na spanheimskih novcih napis *civitas Leibacum*, kar pomeni, da je bila takrat že mesto, sestavljena iz vseh treh naselbinskih jeder. Na prostoru poznejše Tranče je bil komun, ki je bil središče mestne

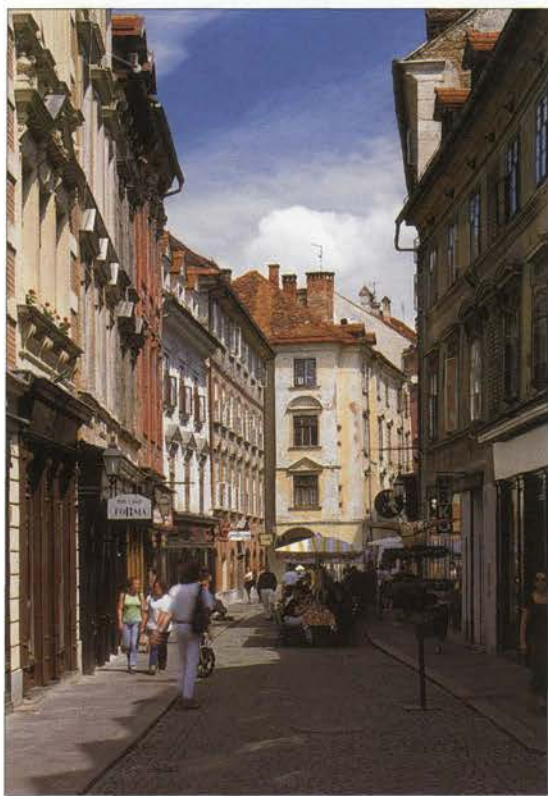

uprave in tu so se vsa tri jedra stikala. Ljubljana je imela že takrat dva mostova prek Ljubljanice, ki sta jo povezovala z zunanjim svetom: Spodnji, t. im. Špitalski most na mestu današnjega Tromostovja in Zgornji most pri komunu - Tranči, ki je Stari trg in Mesto povezoval z Novim trgom na levem bregu Ljubljanice. Vsa tri jedra so bila, vsako posebej, obzidana in leta 1243 se Ljubljana tudi prvič omenja kot obzidano mesto: *in Laibaco intra murum civitatis*. Z

drugimi besedami, Ljubljana je prvo mesto na slovenskih tleh, ki je že v romanski dobi dobilo svoje obzidje, vanjo pa je vodilo kar petero mestnih vrat. Obzidje je oklepalo vsak mestni del posebej, mesto kot celoto pa je povezovalo tudi z utrdbo, deželnoknežjim gradom na hribu. Nekdanji potek obzidja dokaj natanko poznamo, na žalost so se od njega ohranili le skromni ostanki.

O srednjeveški urbani strukturi Ljubljane pričajo le redki ohranjeni arhitekturni detajli in pa lokacijska kontinuiteta nekaterih njenih pomembnejših stavb. Če je oblikovanje Starega trga in Mesta v dobri meri pogojevala konfiguracija zemljišča med Ljubljanico in grajskim hribom, ki je na ustreznih mestih omogočala lijakasto razširitev osrednje prometne žile v tržni prostor, in se je ohranila značilna srednjeveška zasnova hiš oziroma njihova parcelacija na Gornjem trgu blizu šentjakobske cerkve, pa je na Novem trgu povsem drugače. Njegova zasnova med vzhodno stranico antične Emone in levim bregom Ljubljanice je po nastanku mlajša in povsem pravilna, toda še vedno srednjeveška. Tu se je ob plemiških hišah na pravokotno organiziranem osrednjem tržnem prostoru kmalu znašla tudi uličica z Židovskim getom in sinagogo, že pred letom 1228 pa tudi križniški samostan s cerkvijo in šolo. Leta 1511 so v severozahodni vogal aglomeracije vgradili tudi vicedomski dvorec - fištamijo, ki je dotlej domovala blizu šenklaške cerkve. Leta 1361 se prvič omenja,

nanjo pa se utegne nanašati tudi listina iz leta 1220, ki omenja palačij - *palatium*. Nekdanjo podobo te očitno srednjeveško zasnovane palače, ki jo je potres leta 1895 povsem uničil, nam danes posreduje le še znani Valvasor-Trostov bakrorez z ljubljansko veduto iz leta 1689.

Križniški samostan kot svojevrstna plemiška institucija pa ni bil edina samostanska ustanova znotraj mestnega pomerija. Tu so bili ob nekdanjih Kloštrskih mestnih vratih že pred letom 1242, ko se omenja gvardijan Vincencij, še frančiškani, medtem ko so si avguštinci - njihov samostan se prvič omenja leta 1314 kot *claustrum eremitarum* - poiskali prostor zunaj mestnega obzidja, na Gorci, zraven Spodnjega mostu. Od tam je vodila pot ob levem bregu Ljubljanice proti starodavni šempetrski župnijski cerkvi in to pot so si že zgodaj prilastili ljubljanski usnarji.

O drugih pomembnejših srednjeveških stavbah v Ljubljani ne vemo tako rekoč ničesar. Romansko, v gotski dobi prezidano šenklaško cerkev poznamo sicer po dokaj po-

srečenih poskusih njene rekonstrukcije, šentjakobska cerkev je ohranila svoj gotski prezbitერიj, od rotovža - magistrata na Mestnem trgu, ki je leta 1484 nadomestil nekdanji komun in mu je domači arhitekt Gregor Maček vtisnil v letih 1717/18 današnjo podobo, sta se ohranili le hudo načeti poznogotski plastiki Petra Lipca - Adam in Eva. Še manj vemo o drugih stavbah, ki so zaokrožale mestno podobo in soustvarjale njen življenjski utrip. To velja še posebej za šole ob šempetrski, šenklaški in križniški cerkvi, prav tako malo ali nič pa ne vemo o drugih, za mestno podobo značilnih stavbah. Z malo domišljije in ob upoštevanju ujemljivih primerjav bi sicer brez posebnih težav lahko napisali roman, ki bi se pletel v katerem od ljubljanskih kopališč (leta 1260 se omenja *stupam balnearum* pri šenklaški cerkvi, leta 1466 pa *padstuben* na Bregu), v hudi zadregi pa bi se znašli, če bi morali katero izmed njih opisati. Celó o nekdanjem mestnem špitalu sv. Elizabete z istoimensko kapelo, ki se prvič omenja leta 1326 in se je vsaj delno ohranil vse do konca 19. stoletja (že pred letom 1282 so imeli špital tudi križniki), ne vemo tako rekoč ničesar in celo o nekdanjem obzidju, ki so ga na najbolj občutljivih mestih varovali močni stolpi, ne vemo kaj dosti več. Toda kakorkoli že obžalujemo, da nimamo več srednjeveške Ljubljane, smo vendar veseli, da nam izgubljeno vsaj deloma nadomešča baročno razkošje, ki najstarejšemu delu mesta še danes daje pečat.

Ivan Stopar

Srednjeveška mesta v naši zavesti pogosto in dovolj upravičeno povezujejo z obzidji. Vendar so obzidja - vsaj pri nas - večinoma dobila dodatne stolpe in nekatere druge obrambne naprave šele v času obrambe pred Turki - prepoznavamo jih zlasti s starejših vedut. To je vzpodbudilo našo odločitev, da prisluhnemo malce po krivici pozabljenemu topografu Kranjske Henriku Juriju Hoffu, ki je v svoji znani knjigi *Gemälde vom Herzogthume Krain* leta 1808 opisal stolpasto pozidana ljubljanska mestna vrata, pri tem pa ni pozabil omeniti, kako so te preostanke preteklosti doživljali njegovi sodobniki. Ker je večina naših mest že zdavnaj izgubila dobršen del svojih nekdanjih obzidij, naj Hoffov, včasih sicer nekoliko težko razumljiv opis ljubljanskih vrat velja kot vzorec, na kakršnega bi takrat lahko naleteli v kateremkoli slovenskem mestu.

Neznani avtor,
Pogled na
Ljubljano iz
Tivolija, svila,
1. polovica 19.
stoletja

Ljubljana 1808.

Na splošno velja, da so številni požari, ki so prizadeli Ljubljano in njena predmestja, povzročili, da so jo obnovili mnogo lepše, kot je bila poprej. Nova Ljubljana ni v ničemer več podobna prejšnji, nekdanje obzidje, utrdbe, bastije, stolpe in mestna vrata, ki so mesto spreminjala v vózo (ječo), so podrli in odstranili. Mesto je imelo nekdanj pet vrat, namreč Špitalska, Grajska (Vicedomska, op. prev.), Nemška, Karlovška (Pisana, op. prev.) in Frančiškanska (Kloštrska, op. prev.). Prva so bila visok štirioglat stolp, stoječ med špitalom na desni in Dežmanovo hišo na levi. Prevoz je bil, kot tudi vsa Špitalska ulica, precej ozek, stolp pa je imel dve nadstropji in je segal prek špitala. V prvem nadstropju je prebival čuvaj, v drugem so shranjevali različne stvari. Višina stolpa je bila kriva, da je bila Špitalska ulica brez čistega zraka in vedno blatna.

Če bi tega stolpa leta 1786 ne bili odstranili, bi bil nemara marsikateri popotnik, ki se je peljal skozenj, lahko ob življenje. Stavba je bila namreč že tako načeta, da je bilo mogoče vtakniti kar celo roko v zidno razpoko. Zdaj pa ulica ni dobila le lepšega razgleda, temveč tudi več zraka. Levo od nekdanjih vrat so namestili lep vodnjak, desno na steni so na črni tabli nabiti patenti in uredbe deželnih uradov in magistrata.

Grajska vrata so bila višja od (vicedomskega) gradu. V tem stolpu sta bila dva zapora, prvi z železnimi vrati prčcej v pritličju, nad katerim je bilo čuvajevo stanovanje, drugi v prvem nadstropju. Drugo nadstropje, enako visoko kot v bližnjem gradu, so uporabljali za garderobo. Na notranji strani je imel stolp v tem nadstropju ribiški hodnik (Fischersgangel) z dvojnimi vrati, pod njim je bila zunaj kamnita plošča, tako da od tistih, ki so hodili noter in ven, skoraj nihče ni bil varen svojega življenja.

Zunaj mesta je bil stolp videti lep, saj je bil opremljen s stebri, razen tega pa je bilo v njegovi črni niši orožje in poprsje cesarja Leopolda VI. iz belega marmorja. Poprsje zdaj hranijo na magistratu.

Prevoz je bil tak, da so se tovorni vozovi v njem pogosto zagozdili

N. M. J. Chapuy, Ljubljana, jeklorez, 1856

in so jih morali kar na licu mesta raztovarjati, da so jih spravili ven. Zaradi tega pešci po ves dan niso mogli noter ali ven. Od tega stolpa se je proti Ljubljani vse do okroglega mestnega stolpa raztezalo tako visoko obzidje, kot je bil visok sam stolp, zato so bile ulice hudo temačne. Leta 1791 so pod vodstvom stavbne direkcije in magistrata vse to odstranili, cesto pa zravnali.

Tako imenovana Nemška vrata, postavljena ob komendo nemškega viteškega reda, obzidje ljubljanskega vrta na levi in na vrtno ogrado kneza Auersperga na desni, so imela kar prostoren uvoz in izvoz, vendar so bližnji priveti stranišča glavne vojaške stražarnice, ki je stala na nepravem mestu na desni zraven, mimoidoče kaj nadlegovala s svojim smradom in obilno nesnago. Ko so leta 1792 ta vrata podrl, se je odprl res lep pogled na Nemški trg. Načrtujejo, da bodo odstranili še majave hiše, ki so zdaj napoti, in takrat bo tu lepše.

Karlovška vrata so bila velika stavba z močnimi in debelimi zidovi in zato zelo temačna. Tako se je nepridipravom ponujala priložnost, da so se lotili marsikoga, ki je šel zvečer skozi. Levo so se naslanjala na grajski hrib, desno na obzidje, ki je segalo do Ljubljane. Ta vrata so imela eno samo nadstropje in so se zadnja leta že skoraj podrli, tako da je bilo življenjsko nevarno hoditi skozi. Res se je leta 1792 del vrat podrli in so jih zato še isto leto odstranili.

Naposled pridemo do nekdanjih Frančiškanskih vrat, kjer zdaj stoji lepo licejsko poslopje. Ta vrata so bila med najmočnejšimi. Vsa so bila zidana iz kvadrov, zunaj pa so predstavljala pravo utrdbo (barbakan, op. prev.). Vmes sta bili mostiči. Prednji stolp na mestni strani je bil spodaj iz kvadrov, v obeh nadstropjih pa zidan z nekaj majhnimi okenci, pri katerih je v prvem nadstropju stal mož v oklepju s sulico. Stolp so na račun deželnih stanov leta 1789 demolirali, zdaj pa je na mestu teh neznanskih vrat najlepši ljubljanski trg, na katerem poleg sijajnega liceja stoji glavna stražarnica. Tako je mesto dobilo najlepši razgled proti Poljanskemu predmestju in od tam v mesto, obenem pa tudi čist zrak.

Tu je tudi tako imenovana Tranča (beseda je izposojena iz francoske, Trenché, ali prerez, kajti Ljubljana tukaj prereže mesto), ki ima dve na obok oprti nadstropji ob Čevljarskem mostu med Köhrerjevo in Jägerjevo hišo. Sem so spravljali najhujše, včasih na smrt obsojene hudodelce, ki so jih potlej od tu vodili na morišče. To je vzbujalo precej pozornosti, saj je bila vóza sredi mesta, zaporniki pa so tu vsak teden prejeli svojo kazen. Hrušč, ki je pri tem nastajal, in vrišč zapornikov sta vznemirjala vso sosesko, stavba pa je jemala hišam svetlobo. Le čuditi se moramo, kako je stari, ki so sicer zidali trdno in trajno, a navadno na nepravem mestu in na gosto skupaj, prišlo na misel postaviti takšno mučilnico sredi mesta, s čimer so brez prestanka dražili človeška čustva. Končno so leta 1789 stavbnemu mojstru Ignacu Pragerju dovolili, da je stavbo podrli. Šele zdaj je ta prostor dobil več zraka in postal lepši.

Heinrich Georg Hoff, Historisch-statistisch-topographisches Gemälde vom Herzogthume Krain und demselben einverleibten Istrien.

Prevod Ivan Stopar

Viri in literatura

Uvod

- Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana, 1975;
Emilijan Cevc, *Poznogotska plastika na Slovenskem*, Ljubljana, 1970;
Emilijan Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*, Ljubljana, 1981;
Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, Ljubljana, 1965;
Ivan Komelj, *Gotska arhitektura na Slovenskem, Razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora*, Ljubljana, 1973;
Dušan Kos, *Med gradom in mestom*, Ljubljana, 1994;
Franc Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 1-5*,
Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije, za Kranjsko do leta 1500*, Ljubljana, 1975;
Kronika slovenskih mest I - VII, Ljubljana, 1934 - 1940;
Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino, Ljubljana, od 1953 dalje;
Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov, Maribor, Ljubljana, od 1965 dalje;
Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, Ljubljana, 1988;
Jelka Pirkovič, Morfološka analiza mest in njena "fizionomija", *Zbornik za umetnostno zgodovino, n.v. 31*, 1995/1996, str. 79-99;
Paolo Santonino, *Popotni dnevnik 1485-1487*, Celovec, Dunaj, Ljubljana, 1991;
Peter Štih-Vasko Simoniti, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*, Ljubljana, 1996;
Nace Šumi, *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana, 1966;
Nace Šumi, *Naselbinska kultura na Slovenskem*, Ljubljana, 1994;
Fran Zwitter, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*, Ljubljana, 1929;
Franc Zwitter, *K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh*, *Zgodovinski časopis 6-7*, 1952/53, str. 218-245.

Istra

- Archeografo Triestino*, Trieste od 1829 dalje;
Atti e memorie della Societa' istriana, di Archeologia e Storia Patria, Parenzo - Pola - Venezia - Trieste, od 1885 dalje;
ATTI del Centro di ricerche storiche di Rovigno, Trieste - Rovigno, 1970;
Stane Bernik, *Organizem slovenskih obmorskih mest Koper - Izola - Piran*, Koper, 1968;
Stane Bernik, *Arhitektura in urbanizem Kopra, Izole in Pirana v XV. stoletju, Slikarstvo, kiparstvo in urbanizem ter arhitektura v slovenski Istri*, Koper, 1972;
Tomaž Brejc, *Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na Slovenski obali - topografsko gradivo*, Koper, 1983;
Giuseppe Caprin, *L'Istria nobilissima I - ii*, Trieste, 1905;
Carlo de Franceschi, *L'Istria*, Note storiche, Parenzo, 1879;
Pietro Kandler, *Codice diplomatico istriano*, Trieste, 1877;
L. Lago, A. Bressanutti, *Terra d'Istria*, Trieste, 1987;
Ana Lavrič, *Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera v koprski škofiji iz leta 1579*, Ljubljana, 1986;

Pietro Paolo Naldini, *Corografia ecclesiastica o sia descrizione della città e della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria*, Venezia, 1700;

Rajšp V., Trpin D.: Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-87 (1804), 3. zvezek, Ljubljana, 1997;

Marko Stokin, Severozahodna Istra v 1. stoletju pred našim štetjem, *Kronika* 37, Ljubljana, 1989, str. 21-22;

Marko Stokin, Kontinuiteta poselitve historičnih mestnih jeder Koper, Izola in Piran, *Zbornik Filozofske fakultete*, Ljubljana, 1993, str. 29-40;

Marko Stokin, Vloga srednjeveške arheologije pri raziskavah urbane stavbne dediščine, *Annales* 6, Koper, 1995, str. 49-54.

Izola

V. Bezek, *Analitični inventar fonda občine Izola, 1. del 1775-1848*, Koper, 1979;

Janez Kramar, *Izola, mesto ribičev in delavcev*, Koper 1987;

G. Russignan, *Testamenti di Isola d'Istria (dal 1391 al 1579)*, Trieste, 1986.

Koper

Antonio Alisi, *Il Palazzo Pretorio, la Loggia, il Municipio di Capodistria*, Capodistria, 1910;

Radovan Cunja, *Poznorimski in zgodnesrednjeveški Koper*, Arheološko izkopavanje na bivšem Kapucinskem vrtu v letih 1986 - 1987 v luči drobnih najdb 5. do 9. stoletja, Koper, 1996;

Nicolo del Bello, Capodistria, la Piazza del Comune nel secolo XV., *Pagine Istriane III*, 11 - 12, Capodistria, 1905, str. 245-264;

Carlo de Franceschi, Alcuni cenni storici sui palazzi comunali di Capodistria, *Pagine Istriane I*, Capodistria, 1903, str. 83-90;

Jana Horvat, *Sermin*, Ljubljana, 1997;

Sonja Ana Hoyer, Idejni projekt prenove koprskе loggie, *Primorske novice XLI*, 21. 4. 1987, št. 30, str. 5;

Sonja Ana Hoyer, Konservatorska problematika prenove Pretorske palače v Kopru, *Annales* 6, Koper, 1995, str. 29-36;

Tomo Kajfež, Marko Stokin, Škofijski ordinariat Koper, *Varstvo spomenikov* 32, Ljubljana, 1990, str. 178-179;

Tone Mikeln, Koprška Pretorska palača skozi stoletja, *Obala* 8, Koper, 1971, str. 32-35;

Vladimir Mušič, Oblikovanje mestnega prostora - analiza trga v Kopru, *Naši razgledi*, št. 8, Ljubljana, 1964, str. 156-158, 176-177;

Francesco Semi, *Capris, Iustinopolis, Capodistria*, Trieste, 1975;

Emil Smole, Koprsko obzidje, Mudina vrata in Levji grad, *Kronika* 5, Ljubljana, 1957, str. 26-38;

Emil Smole, Arhitekturni razvoj koprskе loggie, *Kronika* 4, Ljubljana, 1958, str. 13-20;

Jaroslav Šašel, Koper, *Arheološki vestnik* 25, Ljubljana, 1974 (1976), str. 446-461;

Salvator Žitko, Koprski obzidni pas in mestni tloris na karti Giacomo Fina iz leta 1619, *Kronika* 37, Ljubljana, 1989, str. 37-45;

Matej Župančič, Titov trg, *Varstvo spomenikov* 24, Ljubljana, 1982, str. 200-202;

Matej Župančič, Inter utrumque tuta, *Koper med Rimom in Benetkami*, Katalog razstave, Koper, 1989, str. 15-20.

Piran

Antonio Alisi, Cronologia Piranese, *La Voce di San Giorgio*, Trieste, 1987 - 1990;

Carlo de Franceschi, *Origini e sviluppo del comune di Pirano*, Parenzo, 1924;

Sonja Ana Hoyer, *Hiša Tartini*, Piran, 1992;

Pietro Kandler, *Pirano, monografia storica*, Parenzo, 1879;

Darja Mihelič, Piranska razglednica iz prvih desetletij 17. stoletja, *Annales* 2, Koper, 1992, str. 257-265;

Darja Mihelič, Kompleks piranske župne cerkve sv. Jurija (Korak k odkrivanju novih umetnostnozgodovinskih dejstev?), *Annales* 6,

Koper, 1995, str. 7-4;
Jure Mikuž, Domnevní Domenico Tintoretto v piranskem Pomorskem muzeju, *Obala 15*, Koper, 1972, str. 21;
Luigi Morteani, *Notizie storiche della città di Pirano*, Trieste, 1886;
Miroslav Pahor, *Piran*, Portorož, 1972;
Stefano Rota, *Notizie sul duomo di Pirano*, Parenzo, 1882;
Damjan Snoj, De pavone, Ob najdbi fibule iz Pirana, *Annales 3*, Koper, 1993, str. 67-72;
Marko Stokin, Piran, antično naselje, *Arheološki pregled 29*, Ljubljana, str. 181-183.

Goriška

Gorizia nel medioevo, Gorizia 1956;
Franc Kos, K zgodovini Gorice v srednjem veku, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 1-8, 1919-1927;
Milko Kos, *Urbarji Slovenskega Primorja*, 2, Ljubljana, 1954;
Branko Marušič, *Primorski čas pretekli*, Koper, 1985;
Peter Štih, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana, 1994.

Gorenjska

Cene Avguštin, Oris oblikovanja prostorskih ambientov in njihovih dominant v gorenjskih mestih, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 14-15, Ljubljana, 1978, str. 231-234;
Cene Avguštin, Majda Žontar, *Gorenjska mesta v stari fotografiji*, Kranj, 1985;
Jože Gregorič, Slovenska mesta in trgi, *Kronika slovenskih mest 7*, Ljubljana, 1940, str. 193-205;
Janez Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem, Pražupniji Radovljica in Kranj, *Acta Ecclesiastica Sloveniae 10*, Ljubljana, 1988;
Jože Rus, O tipu našega mesta na pomolu, *Ljubljanski zvon*, 1930;
France Stele, Gotske dvoranske cerkve v Sloveniji, *Zbornik za umetnostno zgodovino 15*, 1938, str. 1-43.

Kamnik

Emilijan Cevc, Kamniški mestni obrambni jarek, *Kamniški zbornik 6*, Kamnik, 1960, str. 28;
Ferdo Gestrin, Trgovsko prometni položaj Kamnika do 17. stoletja, *Kamnik 1229-1979*, Kamnik, 1985, str. 45-51;
Božo Otorepec, Doneski k zgodovini srednjeveškega Kamnika, *Kamnik 1229-1979*, Kamnik, 1985, str. 23-32;
Milan Sagadin, *Mali grad v Kamniku*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 191, Ljubljana, 1997;
France Stele, *Umetnostni spomeniki Slovenije I*, Politični okraj Kamnik, Topografski opis, Ljubljana, 1928.

Kranj

Cene Avguštin, Stari Kranj v okviru evropskih urbanističnih in arhitekturnih prizadevanj, *Snovanja 5/3*, 1971, str. 11-16;
Cene Avguštin, Nada Holinsky, Majda Žontar, *Kranj, kakršnega ni več*, Kranj, 1990;
Kanjski zbornik, Kranj, od 1960 dalje;
Milan Sagadin, Najstarejša cerkvena stavba v Kranju, *Pod zvonom sv. Kancijana*, Kranj, 1991, str. 31-44;
Andrej Valič, Majda Žontar, A. Benedičič, Cene Avguštin, *Kranj*, Naravni in kulturni spomeniki Slovenije 19, Ljubljana, 1969;
Andrej Valič, Kostnica in pokopališka kapela v Kranju, *Pod zvonom sv. Kancijana*, Kranj, 1991, str. 59-64;
Josip Žontar, *Zgodovina mesta Kranj*, Ljubljana, 1939; Kranj 1982;
Josip Žontar, Poglavitni mejniki v zgodovini kranjske župnije, *Pod zvonom sv. Kancijana*, Kranj, 1991, str. 21-23.

Škofja Loka

Cene Avguštin, *Škofja Loka*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 131, Ljubljana, 1988;
Pavle Blaznik, *Škofja Loka in loško gospostvo*, Škofja Loka, 1973;
Emilijan Cevc, Umnostni delež škofjeloškega ozemlja v preteklosti, *Loški razgledi* 16, Škofja Loka, 1969, str. 23-40;
Loški razgledi, Škofja Loka, od leta 1954 dalje;
France Planina, *Škofja Loka z okolico*, Ljubljana, 1962;
Branko Reisp, *Škofjeloški grad*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 130, Ljubljana, 1984;
France Štukl, *Knjiga hiš v Škofji Loki I; II*, Škofja Loka, 1981; 1984.

Radovljica

Cene Avguštin, *Radovljica*, Naravni in kulturni spomeniki Slovenije 45, Ljubljana, 1972, 1983;
Cene Avguštin, Meščanska hiša v Radovljici, Začetki in preobrazbe, *Radovljiški zbornik*, Radovljica, 1992, str. 74-91;
Peter Fister, Šivčeva hiša v Radovljici, *Varstvo spomenikov* 21, Ljubljana, 1977, str. 45;
Ferdo Gestrin, Radovljica, vas, trg in mesto, *Zgodovinski časopis* 45, 1991, str. 517-547;
Radovljiški zbornik, Radovljica, 1995;
Hinko Uršič, *Nastanek in razvoj trga Radovljica (do nastanka mesta)*, diplomatska naloga, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

Dolenjska

Črnomelj

Stane Bernik, *Črnomelj: urbanistični, arhitektonski in spomeniškovarstveni oris*, Ljubljana, Znanstveni inštitut FF, 1987;
Dušan Kos, *Bela krajina v poznem srednjem veku*, Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987;
Leopold Podlogar, *Kronika mesta Črnomelj in njegove župe, /Zgodovina žup Ljubljanske škofije, XIII zvezek/* Ljubljana, Tomo Zupan, 1906;
Peter Štih, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana, ZIFF, 1997 - dop. izdaja.

Kočevje

Stane Bernik, *Kočevje: urbanistično-arhitekturni oris: topografsko gradivo*, Ljubljana, Zavod za spomeniško varstvo, 1969;
Ivan Simončič, Zgodovina kočevskega ozemlja, *Kočevski zbornik: razprave o Kočevski in njenih ljudeh*, Ljubljana, Uprava Družbe sv. Cirila in Metoda, 1939, str. 45-130;
Gojko Zupan, Mitja Ferenc, France M. Dolinar, *Cerkve na Kočevskem nekoč in danes*, Kočevje, Župnija Kočevje in Muzej Kočevje, 1993.

Kostanjevica na Krki

Jože Mlinarič, *Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234-1786*, Maribor, 1972;
Andrej Smrekar, *Kostanjevica na Krki in okoliške vasi*, Kostanjevica na Krki, Galerija Božidar Jakac, 1982;
Jelka Pirkovič, *Zgodovina urbanih oblik: Kostanjevica na Krki*, Ljubljana, Znanstveni inštitut FF, 1985;
Jelka Pirkovič, Značilnosti Kostanjevice kot urbanističnega spomenika, *Varstvo spomenikov* 30, Ljubljana, 1988, str. 163-168;
Jože Mlinarič, *Kostanjeviška opatija 1234-1786*, Kostanjevica na Krki, Galerija Božidar Jakac, 1987.

Krško

Krško skozi čas 1477-1977, Krško, 1977;
Ivan Lapajne, *Krško in Krčani*, Krško, 1894;
Jelka Pirkovič, Morfološka zasnova Krškega, *Sinteza*, 58-60, 1982, str. 74-85.

Lož

Janez Kebe, *Loška dolina z Babnim Poljem: zgodovina župnij Stari trg pri Ložu in Babno Polje*, Ljubljana, Družina, 1996;
Stane Okoliš, *Izseki iz zgodovine Loža in okolice*, *Zgodovinski časopis* 49, 1995, 3, str. 353-378; 4, str. 557-581;
Božo Otorepec, *Lož, Notranjski listi I*, 1977, str. 65-71;
Janez Šumrada, *Nekaj iz srednjeveške zgodovine Loža in okolice*, *ibid*, str. 31-40.

Metlika

Jože Dular, *Metlika skozi stoletja*, Metlika, Belokranjsko muzejsko društvo, 1961;
Dušan Kos, *Bela krajina v poznem srednjem veku*, Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987;
Anton Svetina, *Metlika, dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice*, Ljubljana, samozaložba, 1944;
Peter Štih, *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*, Ljubljana, Znanstveni inštitut FF, 1997 - dop. izdaja.

Novo mesto

Stane Granda, *Novo mesto*, Novo mesto, Dolenjska založba, 1996;
Jože Gregorič, *Kulturna slika Novega mesta in njegovo zunanje lice*, *Kronika slovenskih mest*, VI, 1939, str. 121-130;
Ivan Komelj, *Umetnostna preteklost Novega mesta*, *Novo mesto 1365-1965*, Novo mesto, Dolenjska založba, 1969, str. 196-222;
Marjan Mušič, *Študija o razvoju Novega mesta*, *Dolenjska*, Ljubljana, Merkur, 1938, str. 80-92;
Novo mesto skozi čas: kulturnozgodovinski vodnik, Novo mesto, Dolenjski muzej, 1990;
Jelka Pirkovič, *Oblikovni značaj Novega mesta*, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v., 29, 1983, str. 55-66;
Jelka Pirkovič Kocbek, Glavni trg v Novem mestu in njegova gradbena zgodovina, Dolenjski zbornik, *Novo mesto*, 1985, str. 113-129;
Jelka Pirkovič, Vloga novomeškega Kapitulja v urbanistični zasnovi Novega mesta, *Kronika*, 44, 1996, str. 1-7.

Višnja gora

Boris Golec, *Trgovski promet na širšem območju Višnje gore do konca 18. stoletja v luči deželnoknežjih in mestnih mitnic*, *Zgodovinski časopis*, 49, 1995, 1, str. 75-98;
Stane Mikuž, *Umetnostnozgodovinska topografija grosupeljske krajine*, Ljubljana, Zavod RS za spomeniško varstvo, 1978;
Božo Otorepec, *Ob 500-letnici mesta Višnja gora*, *Zbornik občine Grosuplje*, X, 1978, str. 277-294.

Štajerska

Jože Curk, *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem*, ZO Maribor, 1991;
Jože Curk, *O srednjeveških zasnovah Ptuja in Maribora*, *ČZN NV* 11, 1975, str. 183-212;

Brežice

Jože Curk, *Brežice, gradbena zgodovina gradu in mesta*, *ČZN NV* 17, 1981, str. 228-251;
Jože Koropec, *Brežice v srednjem veku*, *ČZN NV* 12, 1976, str. 93-116;
Roland Schäffer, *Festungsbau an der Türkengrenze*, *ZdHVfSt* 75, 1984, str. 31-59;

Celje

Jože Curk, *Celje, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris*, *Celjski zbornik*, Celje, 1963;
Andreas Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli*, Graz, 1909;
Janko Orožen, *Posestna in gradbena zgodovina Celja*, *Bilten*, IV/

11-12, Celje, 1957;

Jelka Pirkovič Kocbek, Oris morfološke analize Celja, *Arhitektov bilten*, 44-45, 1979, str. 17-22;

Ivan Stopar, Geneza celjskga mestnega jedra, *Celjski zbornik*, Celje, 1977-1981;

Ivan Stopar, *Stare celjske upodobitve*, Celje, 1980;

Ivan Stopar, *Celje*, Motovun, 1986;

Ivan Stopar, *Vojak, potepuh in vedutist Friedrich Bernhard Werner - Silesius*, Ljubljana, 1990;

Ivan Stopar, *Mesto Celje in njegovi spomeniki*, Maribor, 1991

Maribor

Jože Curk, Maribor, urbanistično-gradbeni zgodovinski oris I. in II, *ČZN NV 2*, 1966, str. 63-95; , *ČZN NV 4*, str. 83-105;

Jože Curk, Oris 12 najpomembnejših gradbenih objektov v Mariboru I. in II, *ČZN NV 24*, 1988, str. 119-154; *ČZN NV 25*, 1989, str. 199-227;

ČZN NV 19, 1983;

Kronike 31,2-3, 1983;

Maribor skozi stoletja, *Razprave I*, Zbornik, Maribor 1991;

Paul Schlosser, Marburg a.d. Drau als Festung, *ZdHVfSt 33*, 1940, str. 1-64.

Ormož

Jože Curk, *Ormož in njegova okolica*, Zbirka vodnikov 33, 1973;

Jože Curk, Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož, *Zbornik II*, str. 61-80;

Gernet Fournier-Marija Masten, Hiše in hišni posestniki v mestu Ormožu *Zborniki III*, str. 79-136;

Ormož skozi stoletja, *Zborniki I*, 1973; *Zborniki II*, 1983; *Zborniki III*, 1988; *Zborniki IV*, 1993;

Anton Klasinc, Ormož skozi stoletja v luči arhivskih virov, *Zbornik I*, str. 50-100;

Ormož in okolica, Vodnik, Ormož 1990.

Ptuj

Jože Curk, Urbana podoba Ptuja v 14. stoletju, *Mestni statut 1376*, *Zbornik*, str. 27-38, Zgodovinski arhiv, Gradivo in razprave 1, Ptuj 1997;

Iva in Jože Curk, *Ptuj*, Ljubljana, 1970;

ČZN 28/2 1993;

Bogo Grafenauer, Ptuj v srednjem veku, *ZČ 24*, 1970, str. 157-175;

Minoritski samostan na Ptuj 1239-1989, Zbornik, Ptuj, 1989;

Hans Pirchegger, Geschichte der Stadt und der Herrschaft Pettau im Mittelalter, *žrb. des K.F.Ĵ. Gymnasiums Pettau*, 34, 1902-03, str. 1-22; 35; 1903-04, str. 9-35;

Ptuj, Vodnik po mestu, Maribor, 1996;

Ptujski zborniki I, 1953; *II*, 1962; *III*, 1969; *IV*, 1975; *V*, 1985; *VI*, 1996.

Slovenj Gradec

Jože Curk, Gradbeni oris župne cerkve in meščanskega špitala v Slovenj Gradcu, *ČZN NV 22*, 1986, str. 327-334;

Jože Koropec, Srednjeveško gospodstvo Slovenj Gradec, *ČZN NV 14*, 1978, str. 16-32;

Slovenj Gradec ob 700-letnici, Zbornik, Slovenj Gradec, 1951;

Slovenj Gradec in Mislinjska dolina I, Zbornik, Slovenj Gradec, 1995.

Slovenska Bistrica

Jože Curk, *Ozemlje slovenjebistriške občine*, Zbirka vodnikov 12, 1968;

Fran Kovačič, Slovenska Bistrica, *ČZN 9*, 1912, str. 145-156;

Zbornik občine Slovenska Bistrica I, Slovenska Bistrica 1983;

Zbornik občine Slovenska Bistrica II, Slovenska Bistrica 1990.

Ljubljana

- Branko Korošec, *Ljubljana skozi stoletja, Mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti*, Ljubljana, 1991;
Milko Kos, *Srednjeveška Ljubljana*, Ljubljana, 1955;
Breda Mihelič, *Vodnik po Ljubljani*, Ljubljana, 1989;
Ivan Stopar, *Joseph Leopold Wiser pl. Berg, Ljubljanski vedutist, kaligraf in miniaturist*, Ljubljana, 1991;
Ivan Stopar, *Sprehodi po stari Ljubljani*, Ljubljana, 1992;
Ivan Stopar, *Ljubljanske vedute*, Ljubljana, 1996;
Nace Šumi, *Ljubljana*, Beograd, 1980;
Zgodovina Ljubljane, Prispevek za monografijo, Ljubljana, 1984.

Teksti

Cene Avguštin, Jože Curk, Mojca Guček, Branko Marušič, Jelka Pirkovič, Ivan Stopar, Daniela Tomšič, Salvator Žitko

Izdajatelj

Ministrstvo za kulturo, Uprava Republike Slovenije za kulturno dediščino

Zanj

Stanislav Mrvič

Urednica

Jerneja Batič

Fotografije

Miran Kambič

Fotografije iz zraka

Jože Hanc, Stane Klemenc, Arhiv Mladinska knjiga

Stare upodobitve

Loški muzej - Škofja Loka, Pokrajinski muzej Celje - fotografija
Tomaž Lauko, Pokrajinski muzej Koper, Pomorski muzej Sergej
Mašera, Piran, zbirka dr. Ivana Stoparja - fotografija Matej Stopar

Franciscejski kataster

Arhiv Republike Slovenije, Državni arhiv Trst

Zemljevidi

Geodetski zavod Slovenije

Oblikovalska zasnova

Ranko Novak

Oblikovalska realizacija

Studio id

Fotoliti

Fotolito Dolenc

Organizacija tiska

Korotan Ljubljana

Tisk

Gepard, Koper
2000 izvodov

Ljubljana, september 1998

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije, št.: 415-445/98, z dne 30.3.1998 se za publikacijo plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

